Jaarboek Oud-Utrecht 1984

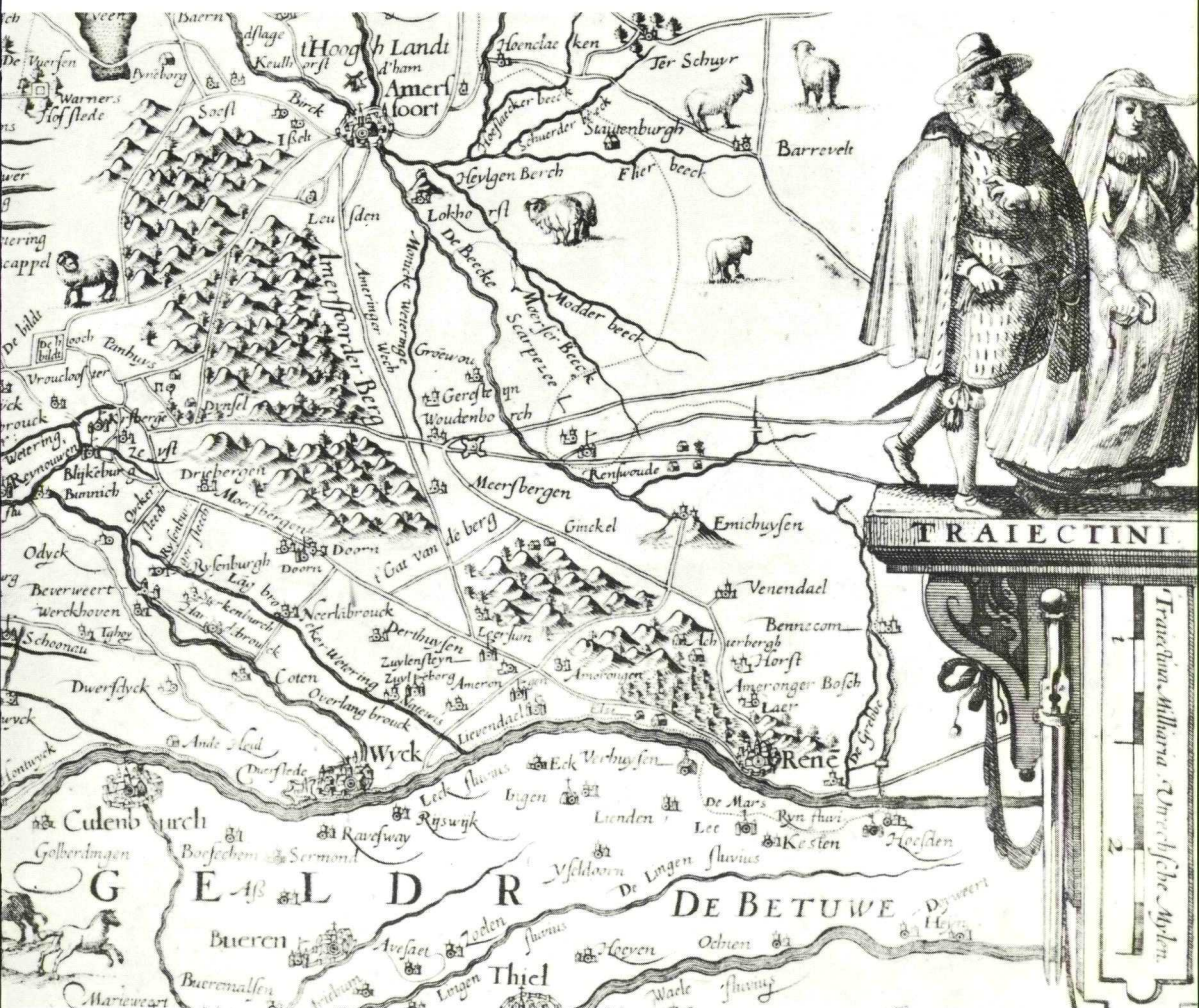

Vereniging Oud-Utrecht

Jaarboek Oud-Utrecht

ISBN 90 71108 015

Jaarboek Oud-Utrecht 1984

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Redactie:
J. Aalbers, mw E. I. Jimkes-Verkade, A. D. A. Monna, mw C. J. von Ronnen, W. Uittenbogaard

Inhoud

De auteurs 6

Voorwoord 7

J. W. van Brakel, Wijk bij Duurstede in de periode van de hervorming 9

P. F. M. Mens, Utrecht in bange dagen 32

J. J. A. Ploos van Amstel, Gerard Ploos van Amstel (1617-1695) 52

G. Coumans, Geld en geluk: de familie Van der Muelen in gezinshistorisch perspectief 1600-1800 99

J. A. C. Mathijssen en W. Uittenbogaard, Verdwenen stads- en dorpsgezichten 121

W. Uittenbogaard, Kroniek over het jaar 1983 142

Rectificatie 158

Verslag van de secretaris 1983 159

Vereniging Oud-Utrecht 163

Leden 164

De auteurs

mw drs J. W. van Brakel, historicus; mw drs G. Coumans, historicus; J. A. C. Mathijssen, medewerker Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht; drs P. F. M. Mens, kunsthistoricus; jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel, hoofd corporate accomodation office, Philips International b.v., Eindhoven; W. Uittenbogaard, oud-provinciaal ambtenaar.

Voorwoord

Jaarboek Oud-Utrecht 1984 bevat behalve de tweejaarlijkse rubriek 'Verdwenen stads- en dorpsgezichten' vier artikelen over onderwerpen uit de 16e, 17e en 18e eeuw. Artikelen op het terrein van de 19e en 20e eeuwse geschiedenis waren helaas niet op tijd gereed.
Drs A. R. M. Smit, sedert 1978 lid van de redactie, heeft zijn werkzaamheden voor het jaarboek beëindigd.

De redactie

Wijk bij Duurstede in de periode van de hervorming*

J. W. van Brakel

Het jaarboek van vorig jaar bevatte een artikel over de invloed van de regenten op het dagelijks leven in Wijk in de 18e eeuw [1]. Een van de behandelde aspekten was de religieuze situatie. De gereformeerden vormden de publieke kerk, de meerderheid van de bevolking was echter katholiek. En hoewel het lidmaatschap van de gereformeerde kerk verplicht was voor de leden van het stadsbestuur, bepaalden toch de regenten en niet de kerkeraad de machtsverhoudingen in het stadje. De zogenaamde protestantisering van de bevolking was dus slechts ten dele geslaagd te noemen. Hiermee vormde Wijk geen uitzondering in de provincie Utrecht en zeker niet in het Kromme Rijngebied, dat door Rogier niet voor niets aangeduid werd als de katholieke driehoek van de provincie [2].

Over de achtergronden van de protestantisering is reeds veel geschreven. Tegenover de opvatting van Rogier en Geyl, dat de bevolking alleen calvinistisch werd onder druk van de overheid, stond de opvatting van Enno van Gelder, die de burgers veel meer een eigen keuze toekende. Woltjer wees echter op het bestaan van een grote groep, die aan het begin van de opstand tegen de centrale regering in Brussel nog geen religieuze keuze had gemaakt. Het was deze groep van kritisch-katholieken of net-niet protestanten, die in de jaren 1580-1650 zijn definitieve standpunt zou bepalen. En deze keuze, die vaak afhankelijk was van toevallige, lokale faktoren, werd uiteindelijk doorslaggevend voor de godsdienstige kleur van een bepaald gebied.

Dit artikel wil nagaan hoe deze ontwikkeling heeft plaats gevonden in Wijk bij Duurstede in de periode 1560-1630. In de jaren zestig van de 16e eeuw waren in Wijk de eerste tekenen van de opkomst van een 'nieuwe religie' te bespeuren en in 1630 had de gereformeerde kerk zich een vaste plaats weten te verwerven onder een gedeelte van de bevolking in het stadje. Om het proces van de vestiging van de gereformeerde kerk, de rol van de overheid hierbij en het zich handhaven van de katholieken in Wijk te kunnen beschrijven, moeten we eerst de positie van de stad in de 16e eeuw bekijken.

* Met dank aan C. Dekker en H. L. Ph. Leeuwenberg voor hun kritische opmerkingen.

[1] L. J. J. P. Cortenraede, 'Wijk bij Duurstede in de ban van haar regenten', *Jaarboek Oud-Utrecht,* (1983) 61-81.

[2] L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw,* IV (Amsterdam, 1964 [3]) 791-792. Zie voor enige kanttekeningen bij de door hem genoemde percentages: J. Barten, 'Historische achtergronden bij Rogier', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland,* XXIX (1979) 293-303.

Wijk in de 16e eeuw

In de vorig jaar verschenen studie van Dekker over het Kromme Rijngebied komt het middeleeuwse Wijk uitvoerig aan de orde [3]. Van het beeld, dat hieruit oprijst, kunnen we enige vergelijkingen trekken naar de situatie in de 18e eeuw, die dientengevolge waarschijnlijk ook opgaan voor de 16e eeuw. Het middeleeuwse Wijk had zeer zeker een stedelijk karakter volgens Dekker [4]. Ook in de 18e eeuw was dit het geval, hoewel het stadje niet erg groot was. Na de stadsuitleg in de 14e eeuw is Wijk niet veel groter geworden. Het aantal inwoners onderging dan ook geen ingrijpende wijzigingen. Uit de magistraatresoluties van 1597 blijkt dat Wijk en het haar omringende gebied, de stadsvrijheid, 2385 inwoners telde. Als we uitgaan van de schatting van Cortenraede van 1500 à 2000 inwoners in de 18e eeuw dan is er sprake van een ietwat dalende bevolkingslijn [5]. Bestuurlijk deden zich ook geen al te grote veranderingen voor. De magistraat bestond uit een raad-burgemeester en een schepen-burgemeester met zeven schepenen. De rechtspraak werd geleid door een schout. Elk jaar op St. Viktorsavond werd de magistraat benoemd door de schout en de oude magistraatsleden. Voor zover bekend veranderde deze magistraatsbestelling niet na de overname van het wereldlijk gezag door keizer Karel V [6]. Pas in 1598 werd een ordonnantie uitgevaardigd, waarin bepaald werd dat de stadhouder de magistraatsleden zou benoemen op grond van een dubbele voordracht door de schout en de oude magistraat [7]. In het gewestelijk bestuur maakte Wijk deel uit van het derde lid van de Staten van Utrecht. De kleine steden in het Sticht hadden echter niet veel in de melk te brokken, aangezien de stad Utrecht alle macht naar zich toe trok.

Op economisch gebied was Wijk redelijk zelfstandig. De landbouw vormde al sinds de middeleeuwen de voornaamste bron van inkomsten, met het accent op de fruitteelt en de tuinbouw. Daarnaast werd ook enige handel gedreven en kende de stad lakennijverheid en enkele bierbrouwerijen. Toch hoefde er niet veel te gebeuren om dit wankele evenwicht te verstoren. Toen het platteland rondom Wijk in de jaren zeventig van de 16e eeuw veel te verduren kreeg van plunderende soldaten en de burgers gebukt gingen onder de last van inkwartieringen van militairen, regende het klachten over de slechte financiële positie van de stad. In 1590 was het zelfs zo erg dat de kerkklok verkocht moest worden om een bezoek van stadhouder Maurits te kunnen bekostigen [8]. In deze jaren hing ook steeds de dreiging van een voedseltekort boven de stad, zodat herhaaldelijk een verbod op uitvoer van graan moest worden ingesteld [9].

[3] C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Utrecht, 1983).

[4] Dekker, *Kromme Rijngebied,* 105 e.v.

[5] Cortenraede, 'Wijk bij Duurstede', 62, 66-67. Zie voor de magistraatsresoluties: Gemeentearchief Wijk bij Duurstede (GAW), nr. 51.

[6] In 1528 richtte de Wijkse magistraat een rekest aan de keizer met onder meer het verzoek tot behoud van haar privileges. Deze werden geconfirmeerd en van veranderingen in de magistraatsbestelling was geen sprake. Algemeen Rijksarchief, Ambtenaren van het centrale bestuur, nr. 746.

[7] R. Fruin, Th. Azn., ed., *De Middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het nedersticht van Utrecht,* II (Den Haag, 1897).

[8] GAW, nr. 51.

[9] Ibidem

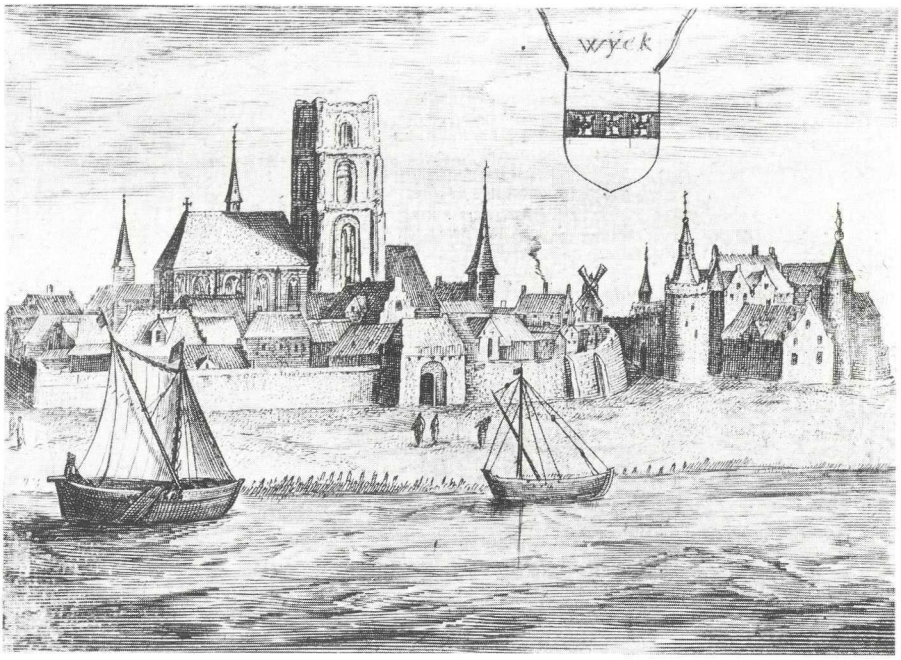

Anonieme gravure van Wijk bij Duurstede gezien vanuit het zuiden uit ca. 1620. Top. Atlas RAU 484. *Foto: RAU*

De kerkelijke situatie werd bepaald door een aantal geestelijke instellingen. Aan de kerk van St. Jan Baptist was een kapittel verbonden, dat in 1365 gesticht was door Gijsbert van Abcoude, heer van Wijk bij Duurstede, en bestaande uit tien kanunniken [10]. Dit kapittel had uitgestrekte bezittingen in de stad en omgeving. Een kanonikaat met de daaraan verbonden prebende was dan ook een aantrekkelijke bron van inkomsten. Het kapittel kon veel invloed uitoefenen in de parochie van Wijk, doordat het over de pastoorsplaats en de daarbij behorende goederen kon beschikken. Een dergelijke geïncorporeerde cure hield in dat het kapittel het recht had om een van de kanunniken als pastoor voor te dragen aan de collator, in dit geval een sinds 1399 gedeelde collatie door de proost van Oudmunster en de heer van Abcoude [11]. In 1520 werd bepaald dat in de praktijk de funktie van pastoor vervuld zou worden door een door het kapittel aangestelde kapelaan. Deze 'vice-cureyt' stond volledig in loondienst van het kapittel. In de periode 1560-1580 werden er zeker twee ontslagen vanwege een verzoek tot salarisverhoging [12]. Mr Gerrit Elandt, een priester afkomstig uit Amsterdam, werd in 1563 ontslagen wegens slecht gedrag.

Naast het beheer over de goederen der prebenden (grote cure) en die van het

[10] C. Dekker, *Inventaris van de archieven van de kerk van S. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede, 1358-1961* (Utrecht, 1977) 1-4.

[11] Dekker, *Kromme Rijngebied,* 292.

[12] In 1561 werd Henrick Hucker ontslagen en in 1566 Volckert Willemszoon. Ook pastoor Gerrit Breuckelaer werd in 1573 ontslagen naar aanleiding van een geldkwestie. Hij bleef wel in Wijk wonen, want nog in 1582-83 betaalde hij rente aan het kapittel voor een huis aan het Kerkhof. Rijksarchief Utrecht (RAU), Kap. St. Jan Baptist, nr. 1-2.

pastoorsbeneficie, had het kapittel ook nog het beheer over de goederen van de vikarieën. In de 16e eeuw waren er alleen al in de kerk van St. Jan Baptist vijftien van dergelijke memoriediensten gevestigd, met daarnaast nog een in de kapel van het gasthuis en een in de St. Anthoniskapel, net buiten de stad aan de Steenweg. Evenals een kanonikaat was een vikariaat een begeerde bron van inkomsten, waarvoor veelal leden van aanzienlijke families in aanmerking kwamen.
Dit laatste gold ook voor een andere geestelijke instelling in Wijk, het St. Maria-Magdalenaklooster [13]. Dit Dominicanessenklooster werd in 1401 ingewijd door wijbisschop Hubertus Schenck, die ook de leiding op zich nam. Willem van Abcoude had de hiervoor benodigde gelden beschikbaar gesteld. Zijn dochter was een van de eerste zusters, die in het klooster intrad. Door hun aantrekkingskracht voor aanzienlijke families en door hun bezittingen vormden het kapittel en, in iets mindere mate, het klooster een belangrijke machtsfaktor in de stad.

Opkomend protestantisme

De 'nieuwe religie' deed pas laat haar intrede in de provincie Utrecht. Het ontbrak dit landgewest aan een duidelijke industriële infrastruktuur, die in andere gebieden, met name in Vlaanderen, verantwoordelijk was voor het ontstaan van een ontwortelde arbeidersmassa en daardoor een voorwaarde vormde voor de vestiging van een strijdvaardig protestantisme. Utrecht kende bovendien een specifieke faktor, die de opkomst van het protestantisme tegenhield, namelijk de vanoudsher grote macht van de geestelijkheid in deze provincie. Na de overdracht van het wereldlijk gezag over het Sticht aan keizer Karel V in 1528 had de bisschop veel van zijn macht verloren. In de praktijk was deze macht echter reeds beperkt door de vijf kapittels in de stad Utrecht. Deze kapittels hadden grote politieke invloed, doordat uit hun midden het eerste lid van de Staten van Utrecht werd gevormd. De tweede machtsfaktor in de provincie en tevens tweede lid van de Staten, de adel, was nauw gelieerd aan de geestelijke stand, aangezien veelal jongere leden van adellijke families toetraden tot de geestelijkheid. De adel vertegenwoordigde in de Staten tevens het platteland.
Hoewel adel en geestelijkheid zich verzetten tegen de Bourgondische centralisatiepolitiek en de nieuwe kerkelijke indeling van 1559, waren zij niet geneigd steun te verlenen aan rebelse protestanten. Daarom bleef het ook in het Wonderjaar 1566 tamelijk rustig in de provincie. Alleen in de stad Utrecht vond een beeldenstorm plaats. Net buiten de grenzen van het Sticht, in het graafschap Culemborg [14] en in Vianen werden de kerken wel geplunderd. Hier werd het calvinisme van bovenaf gestimuleerd en leidde de graaf van Culemborg, Floris van Pallandt, persoonlijk de beeldenstorm in zijn gebied, evenals Hendrik van Brederode in Vianen. Dergelijke leidinggevende calvinistische figuren kwamen in Utrecht nauwelijks voor.
Er zijn geen aanwijzingen dat er in Wijk een beeldenstorm heeft plaatsgevonden. Toch wil dit niet zeggen dat de burgers geen weet hadden van de nieuwe

[13] A. J. J. Hoogland, 'Het klooster van de H. Maria Magdalena te Wijk bij Duurstede', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht (AAU)*, XIV (1886), 52-120.
[14] O. J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg* (Assen, 1957).

religie. Daarvoor lag het te dicht bij Culemborg en Vianen. Reeds twee jaar eerder, in 1564, was er enige beroering in het stadje ontstaan toen drie van zijn burgers gearresteerd werden op beschuldiging van ketterij [15]. Zij werden naar Utrecht gebracht en gevangen gezet op het kasteel Vredenburg om aldaar berecht te worden door het Hof van Utrecht. Deze procedure was ongewoon, want doorgaans verzorgde het gerecht van Wijk de eigen rechtspraak. Als reden voor de overbrenging naar Utrecht werd echter opgegeven, dat men in Wijk onbekend was met het berechten van ketters. Maar 'ooick is die zaicke alleenlick gedaen geweest omme te verhulden dat bijden gemeenten gheen quaede abuyse gebruyckt en zoude worden'. De magistraat was kennelijk bevreesd om de burgers met deze ketterse opvattingen in aanraking te brengen.
De drie gearresteerden, waarom het draaide, waren Jan Henrickszoon van Cothen, kleermaker, Jan Janszoon, stoeldraaier en Henrick Hermanszoon, linnenwever. Zij werden ervan beschuldigd geheime vergaderingen in Buren en Maurik te hebben bijgewoond. Tijdens deze bijeenkomsten werd gelezen in het nieuwe testament en werden 'eenighe disputatien gehouden (..) offmen die jonge kinderkens behoorde te dopen of niet'. Dit wijst erop dat het hier om doperse bijeenkomsten ging. De drie beschuldigden gingen ook niet meer ter biecht of ter communie met Pasen. Hun religieuze opvattingen brachten zelfs huiselijke strijd voort, want zowel de vrouw van Jan Janszoon als die van Henrick Hermanszoon verbrandden dadelijk de 'quaede boecxkens', die hun echtgenoten hadden meegebracht van hun uitstapjes.
In de loop van 1565 werden de drie aangeklaagden vrijgelaten op voorwaarde dat ze hun dwalingen openlijk zouden herroepen zowel in Utrecht als in Wijk, en een jaar lang naar de kerk zouden gaan. De herroeping vond plaats op 5 februari 1566, maar slechts voor Jan Janszoon is er een jaar later een attestatie van goed gedrag afgegeven door de pastoor van Wijk. Jan van Cothen en Henrick Hermanszoon hadden zich klaarblijkelijk slechts in schijn afgekeerd van hun 'ketterse' opvattingen. Samen met Herman van Deventer en de horlogemaker Steven Versteegh vormden zij het groepje Wijkenaren, dat in 1568 bij verstek veroordeeld werd voor deelname aan de onlusten in de stad Utrecht in 1566 [16]. Zij waren echter inmiddels uit Wijk verdwenen, met achterlating van vrouw en kinderen. Hun goederen werden in beslag genomen en de achtergebleven vrouwen moesten nu huishuur betalen aan de rentmeester der geconfiskeerde goederen. Zij kregen echter enige steun in de vorm van kwijtschelding van de helft van hun huishuur, strekkende 'tot alimentatie ende onderhout van haer persoen ende kinderen' [17].
Met een andere Wijkenaar liep het slechter af. Op 29 januari 1569 werd de linnenwever Dirck Corneliszoon, bijgenaamd Sladoot, veroordeeld om 'geexecuteerd te worden metten coorde' vanwege zijn aandeel in de beeldenstorm in de Buurkerk te Utrecht op 25 augustus 1566. Ook had hij 'dagelicx die valsche predicatien gefrequenteerd' [18].

[15] RAU, Recht. Arch. nr. 99-3.
[16] RAU, Financiële Instellingen, nr. 97. A. L. E. Verheyden, *Le conseil des troubles. Liste des condamnés, 1567-1573* (Brussel, 1961). Hij vermeldt de volgende namen: Jehan van Cottem de Wijck, Henrick, Herman van Deventer en Steven Versteegh, allen afkomstig uit Utrecht, 223, 401, 421, 453.
[17] RAU, Finan. Inst., nr. 98.
[18] RAU, Recht. Arch. nr. 99-3.

In de volgende jaren ging Wijk steeds meer gebukt onder de oorlogslasten. Het onderhoud van de in Wijk gelegerde troepen kostte de burgers veel geld. In 1574 werd een burgerwacht gevormd door de schout Dirk van Oostrum, waaraan 'alle weerachtige persoenen' tussen de 18 en 60 jaar moesten deelnemen [19]. Het was de bedoeling om zo vreemde troepen uit de stad te weren. Zelfs het kapittel stemde met dit streven in, want het gaf in datzelfde jaar 25 gulden aan de burgers 'omme den Spanjaerden hier vuyt onse stadt te doen blijven'. De schrik voor de plunderende Spanjaarden was blijkbaar niet geringer dan de schrik voor de 'ghuesen en vijanden der heyliger kercke' [20].
In 1577 volgde Wijk de stad Utrecht en sloot zich aan bij de opstandige gewesten. Het protestantisme, of nauwkeuriger gezegd het calvinisme, was niet meer tegen te houden. Als we het verhaal van pater Bernard van Goes, de laatste biechtvader van het Magdalenaklooster, mogen geloven, werd in 1578 de buitenmuur van het klooster door 'ketters' gesloopt en konden de burgers het klooster vrij betreden. Zij toonden geen enkele eerbied meer voor de zusters, want 'beledigend riep men haar toe: tot nu toe zijt gij verborgen gebleven, nu echter willen wij u zien' [21]. De definitieve doorbraak van het calvinisme kwam toen de uitoefening van de katholieke eredienst in de provincie Utrecht verboden werd.

Vestiging en organisatie van de gereformeerde kerk

In 1580 was er nog nauwelijks sprake van een georganiseerde gereformeerde kerk in de provincie Utrecht. De radikale calvinisten in de stad Utrecht eisten meer dan de paar kerken, die hun bij de religievrede van 15 juni 1579 waren toegewezen. In 1580 groeide de onrust en het kwam tot een uitbarsting op 8 maart van dat jaar, toen er naar aanleiding van het overlopen van de graaf van Rennenberg naar de zijde van de centrale regering in Brussel een beeldenstorm plaatsvond. Dit keer niet alleen in de stad Utrecht, maar ook in Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede [22]. De regenten werden nu bang voor verdere onlusten. Men begon de katholieken te zien als mogelijke verraders en aanhangers van het Brusselse bewind. Dit leidde tot het uiteindelijke verbod op de katholieke eredienst. Het startsein voor de uitbreiding van de gereformeerde kerk en de protestantisering van de provincie Utrecht was gegeven. Hoe en wanneer de gereformeerde kerk zich in Wijk gevestigd heeft, blijft enigszins onduidelijk. In de inventaris van het archief van de hervormde gemeente te Wijk wordt Thomas van Spranckhuysen genoemd als eerste predikant in de jaren 1579-1582 [23]. Hij was echter in 1581 predikant in Grave en daarvoor, in 1578, te Alpen in de classis Kleef. Het blijft mogelijk, dat hij in de genoemde periode gepreekt heeft in Wijk [24].

[19] GAW, nr. 66.
[20] RAU, Kap. St. Jan Baptist, nr. 2.
[21] Hoogland, 'Klooster', 62.
[22] 'et post triduum nimirum 8 martii Trajecti peracta est iconomachia omnium ecclesiarum, idem peragentes in Amersfort, Wijck en Rhenen'. J. L. Raven, 'Kronyk van Utrecht, 1576-1591', *Kronijk van het Historisch Genootschap,* XXI (1865) 542.
[23] Dekker, *Inventaris S. Jan Baptist,* 81.
[24] Thomas van Spranckhuysen werd in 1563 pastoor te Weert. In 1566 ging hij tot het calvinisme over, dat in Weert sterk bevorderd werd door de gravinnen van Horne, Anna van Egmond en

Er is nog een andere aanwijzing dat er in deze tijd nog geen vaste predikant benoemd was. De magistraat van Wijk wilde in 1579 wel een gereformeerde predikant aanstellen, maar men wilde er niet voor betalen. In het verleden werd de pastoor betaald door het kapittel. Gezien dit feit was het stadsbestuur van mening dat het kapittel zou moeten bijdragen aan het onderhoud van een gereformeerd kerkdienaar. Na klachten van het kapittel over de houding van het stadsbestuur, verklaarden de Staten deze mening strijdig met in het verleden gesloten verdragen. Het kapittel mocht niet langer worden lastig gevallen met dergelijke zaken [25].

In 1583 was de situatie echter veranderd. Het stadsbestuur had de deken van het kapittel en enige kanunniken in gijzeling genomen om zo een bijdrage af te dwingen. Inmiddels hadden de Staten de beslissing genomen, dat de gereformeerde kerkdienaren en de schoolmeesters betaald zouden worden uit de opbrengsten van de geestelijke goederen in de provincie. De predikant in Wijk kreeg nu 300 gulden uitbetaald uit de goederen van het kapittel en het Magdalenaklooster, met terugwerkende kracht per 1 november 1582 [26].

Het was Nicolaes Janszoon Verstroeyt, die als eerste vaste predikant optrad. Mogelijk was hij dezelfde als Claes Verstroet, die in 1563 dienst deed als koorknaap bij het kapittel [27]. In 1586 werd hij opgevolgd door de reeds genoemde Thomas van Spranckhuysen, die uit Grave gevlucht was voor de Spanjaarden. Na hem kwamen in 1588 Gozewijn Piccard, die voorheen in Tiel, Zoelen en Vleuten gepreekt had; in 1596 Dithmar Bleffkens uit Zoelen en in 1602 Gerbrand Janszoon uit Purmerend. Deze laatste was in 1601 ontslagen door de classis Edam 'vanwege het quaet ghenoegen ende veelvuldich berispen eeniger personen op zijn leere ende wijse van spreecken' [28]. Dit vormde in Wijk kennelijk geen probleem en hij kon tot aan zijn dood in 1612 hier blijven preken.

De voortgang van de vestiging van de gereformeerde kerk in de provincie Utrecht verliep traag, met name op het platteland. Dit kwam onder andere door een tekort aan predikanten. Het was niet alleen moeilijk om goed geschoolden daarvoor aan te trekken, maar tevens ontbrak het aan de benodigde gelden. Daarnaast was de organisatie van de gereformeerde kerk nog verre van volmaakt. Pas in 1619 werd de provincie officieel ingedeeld in classes, die vol-

haar schoondochter Walburgis van Nieuwenaer, vrouw van Filips de Montmorency. In datzelfde jaar trouwde hij met Catharina van Nies. Van hem werd gezegd dat hij 'soo welspreeckende ende lieffelijck om te hooren dat hij er daermede veel tot zich trok'. Zeer orthodox calvinistisch was hij niet, want in 1581 zei hij tot zijn gehoor in Grave 'wat wild ghij dat ick u preke? het evangelium lutheri ofte calvini'. In 1578 was hij de afgevaardigde van Alpen op de classis te Kleef. Na Grave en Wijk ging hij in 1588 naar Gorcum en in 1592 naar Leiden, waar hij meermalen Gomarus verving op de preekstoel. Hij stierf in 1602.
P. Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen, 1966); E. Simons, *Synodalbuch, die Akten der Synoden und Quartierkonsistorien in Jülich, Cleve und Berg, 1570-1610* (Neuwied, 1909). Bij A. Ypey en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Breda, 1822) II, 78 staat vermeld: '... te Wijk bij Duurstede Thomas Spranckhuysen, in het jaar 1579'.

25 RAU, Staten, nr. 328.

26 RAU, Staten, nr. 264-1; GAW, nr. 539.

27 RAU, Kap. St. Jan Baptist, nr. 164; GAW, nr. 508. In 1561 was Dirk Janszoon Verstroet kanunnik of vicaris bij het kapittel en kwam hij in opspraak wegens slecht gedrag, vertoond in kerk en de herberg; RAU, Kap. St. Jan Baptist, nr. 1.

28 J. Reitsma en S. J. van Veen, eds., *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (6 dln; Groningen, 1892-99) VI, 299-300.

gens Van Deursen instrumenten bij uitstek voor de calvinisering waren [29]. Toch zijn er enige aanwijzingen dat er al voor 1619 een classikale organisatie in de provincie heeft bestaan. Zowel op de nationale synode van Dordrecht in 1578 als op die van Middelburg in 1581 was er sprake van een classikale indeling, maar waarschijnlijk werd deze niet in de praktijk gebracht [30]. In 1586 zond de provincie Utrecht afgevaardigden naar de nationale synode in Den Haag met een geloofsbrief van de 'classicale vergaderinge' [31]. En in 1606 verzocht de kerkeraad van Wijk aan de Staten, 'dat de synodale ende classicale vergaderinge in het Sticht mochten gecontinueert werden' [32]. Daarnaast kreeg de predikant van Wijk in 1583 en 1587 een reiskostenvergoeding voor zijn reis 'ad classem' [33]. Twee onlangs in de handschriftenverzameling van het rijksarchief te Utrecht gevonden teksten geven een nog duidelijker beeld [34]. De eerste tekst is een afschrift van de hand van de 17e eeuwse Utrechtse geleerde Booth van een attestatie d.d. 25 februari 1590 oude stijl van de kerkeraad van Utrecht voor de vertrekkende predikant Wernerus Helmichius. Aan het eind van deze tekst wordt verwezen naar een tweede attestatie van de classis van Utrecht, waarvan eveneens een afschrift bewaard is gebleven. De classis van Utrecht uitte hierin haar droefenis over het gedwongen vertrek van Helmichius, die reeds elf jaar deel uitmaakte van de classis. De verklaring was ondertekend door de praeses Johannes Backhuizen, predikant van IJsselstein, de scriba Johannes Antonii en de predikanten van Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede [35]. Mogelijk heeft deze classis in de jaren tachtig van de 16e eeuw gefungeerd als substituut voor synodale vergaderingen, waarvoor de toestemming van de Staten vereist was. In 1590 werd in de door de Staten opgestelde en aangenomen kerkorde de overheidsinvloed op de gereformeerde kerk vastgelegd [36]. Waarschijnlijk zijn de classikale bijeenkomsten na dit jaar langzamerhand onmogelijk gemaakt door de overheid, met als gevolg dat pas in 1619 weer een aanvang gemaakt kon worden met een classikale organisatie.

Uit een visitatierapport van de commissie tot onderzoek van de situatie van de gereformeerde kerk op het platteland in 1593 en uit de verslagen van de eerste provinciale synode van 1606 bleek, dat er veel schortte aan de verbreiding van het calvinisme [37]. De katholieke invloed bleef groot en in een aantal plaatsen resideerde nog een pastoor. Vergelijken we de positie van de gereformeerde kerk in Wijk met de rest van de provincie, dan blijkt deze daarbij gunstig af te steken. In 1593 hadden naast Wijk alleen Utrecht, Amersfoort, Rhenen en

[29] A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarneveldt* (Assen, 1974). B. M. de Jonge van Ellemeet, 'De organisatie der Utrechtse gereformeerde kerken voor de invoering der Dordtse kerkorde', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis,* XXXVI (1948-49) 247-263.

[30] F. L. Rutgers, ed., *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (Utrecht, 1889) 280.

[31] Ibidem, 374.

[32] Reitsma en Van Veen, *Acta,* VI, 299.

[33] GAW, nr. 508, rekening 1583-1584; 1587-1588.

[34] RAU, Handschriften (wordt opnieuw geïnventariseerd).

[35] Johannes Antonii was in 1606 predikant te Westbroek. Voor Amersfoort ondertekenden Rutgerus Topander en Christianus Sinapius Venlo; voor Rhenen Wilhelmus Wirtsfeldius en voor Wijk Gozewijn Piccard.

[36] C. Hooyer, *De oude kerkordeningen der Nederlandschen Hervormde gemeenten, 1563-1638* (Zaltbommel, 1865) 284-298.

[37] 'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht, 1593', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht,* VII (1884) 186-267.

Westbroek een kerkeraad. De instelling van dit college vond in Wijk plaats tegelijk met de benoeming van een vaste predikant. Zodoende werd Nicolaas Janszoon Verstroeyt in 1583, toen hij naar een classikale vergadering ging, vergezeld door Jan Janszoon van Wevelickhoven, die waarschijnlijk als ouderling optrad [38]. Met deze Jan Janszoon zijn we terug bij de eerste 'ketters' van Wijk. Hij was namelijk de zoon van Jan Janszoon, de stoeldraaier, die in 1566 zijn dwalingen herroepen had en tot zijn dood in 1575 in Wijk was blijven wonen [39]. Zijn zoon had blijkbaar zijn protestantse gevoelens overgenomen en was tot de gereformeerde kerk toegetreden.
In 1606 bestond de kerkeraad, behalve de predikant, uit zes ouderlingen en twee diakenen. Het avondmaal werd drie keer per jaar gehouden en per week werd er drie keer gepreekt, twee keer op zondag en een keer op donderdag. Uitzonderlijk voor deze tijd was het bestaan van een gereformeerde diakonie. Naast deze diakonie bleef echter de burgerlijke armenzorg bestaan. Deze werd uitgevoerd door twee potmeesters, die deel uitmaakten van de magistraat. In 1612 werden er twee hoofdaalmoezeniers benoemd om de verschillende armenvoorzieningen in het stadje te coördineren [40]. Zij moesten erop toezien dat de verdeling van de beschikbare gelden eerlijk geschiedde, zodat niet 'd'een overvloet heeft en d'ander honger lijdt'. De gereformeerde diakonie kon zo voortaan geen rol van betekenis meer spelen bij de werving van leden voor de gereformeerde kerk [41].
De organisatie van de gereformeerde kerk werd in 1611 nog versterkt door de beroeping van een tweede predikant, waar al herhaaldelijk op aangedrongen was [42], namelijk Laurentius Modaeus. In 1613 werd de in 1612 overleden predikant Gerbrand Janszoon opgevolgd door Pieter Bosch uit Zegveld [43]. Met zijn komst kreeg Wijk te maken met de godsdiensttwisten, die tijdens de bestandjaren opkwamen.

Remonstrantisme in Wijk

Het theologische geschil dat tijdens de bestandjaren ontstond over de interpretatie van de predestinatieleer, had vergaande gevolgen op zowel godsdienstig als politiek gebied. De aanhangers van Arminius, die een gematigde opvatting ten aanzien van Gods voorbeschikking predikten, kregen de steun van de libertijnse regenten. Deze aanhangers, remonstranten genaamd, erkenden namelijk het overheidsgezag over de kerk en dit kwam overeen met het standpunt van de regenten, die de politieke invloed van de kerk zoveel mogelijk wilden beperken. De meer orthodoxe calvinisten onder de regenten steunden de tegenpartij,

[38] GAW, nr. 508, rekening 1583-1584.
[39] Gemeente Archief Utrecht, Stad, I, nr. 22.
[40] GAW, nr. 51.
[41] Van Deursen heeft voor Holland aangetoond, dat de plaatselijke armenzorg zeer sterk kon verschillen. In plaatsen waar de burgerlijke armenzorg goed voorzien was, kon deze concurreren met de gereformeerde diakonie. Deze laatste had dan ook niet de werfkracht voor de gereformeerde kerk, die Geyl en Rogier voor ogen stond. Van Deursen, *Bavianen,* 102-127.
[42] In 1606 diende ouderling Frederik Hermanszoon van Ysendoorn een verzoek in bij de provinciale synode tot beroeping van een tweede predikant, daar Gerbrand Janszoon te oud werd en het niet meer alleen aan kon. In 1609 werd nogmaals bij de Staten hierop aangedrongen. Reitsma en Van Veen, *Acta,* VI, 315; GAW, nr. 51.
[43] GAW, nr. 51; nr. 508.

contraremonstranten genaamd. Een beslissende wending in het geschil deed zich voor in 1617, toen stadhouder Maurits partij koos voor de contraremonstranten. Zo kon hij zijn grote tegenspeler in Holland, Johan van Oldenbarnevelt, de leider van de remonstrants gezinde regentenpartij, onschadelijk maken. Toen deze laatste opzij geschoven was, kon de weg vrijgemaakt worden voor een nationale synode, die de theologische geschillen moest beslechten.
De Staten van Utrecht verzetten zich tegen deze plannen. In deze provincie overheerste evenals in Holland het remonstrantisme onder regenten en predikanten. In 1612 werd tijdens de provinciale synode een kerkorde in remonstrantse zin aangenomen en door de Staten goedgekeurd [44]. Een van de twee predikanten in Wijk, Laurentius Modaeus, behoorde tot degenen die zich hiertegen verzetten. Zes jaar later was hij aanwezig op de contraremonstrantse provinciale synode in Utrecht ter voorbereiding van de nationale synode in Dordrecht. De stad Utrecht was inmiddels door een wetsverzetting in de greep van Maurits gekomen. De Staten van Utrecht stemden nu in met een nationale synode. De remonstranten hielden hun eigen provinciale synode in 1618 in het Catharijneconvent te Utrecht, waarbij de andere Wijkse predikant, Pieter Bosch, aanwezig was.
De afloop van de Dordtse synode is genoegzaam bekend. De contraremonstranten behaalden de overwinning. Remonstrantse predikanten werden op straffe van verbanning gedwongen de acta van de nationale synode te ondertekenen. Een aantal verbannen predikanten stichtte daarop te Antwerpen in 1619 de Remonstrantse Broederschap, in de eerste plaats een broederschap van predikanten, die echter uitgroeide tot een zelfstandig kerkverband.
In augustus 1619 kwam te Utrecht opnieuw een provinciale synode bijeen, waar alle remonstrantse predikanten zich moesten verantwoorden [45]. Pieter Bosch weigerde zich te conformeren aan de Dordtse leerregels, maar diende wel een verzoek in om te mogen blijven fungeren als predikant te Wijk. Hierin werd hij gesteund door zowel de Wijkse magistraat als de contraremonstrantse predikant Modaeus. De kerkeraad van Wijk verklaarde in een brief aan de provinciale synode dat Bosch 'int stuck vande vyff controverse artykelen onse gemeente noyt oorsaeck van oproericheyt ofte oneenicheyt gegeven' had. Ondanks deze voorspraak werd Bosch uit zijn ambt ontzet en moest hij Wijk verlaten. Hij bleef er echter wonen en kreeg zelfs nog een 'toegeleyde tractement' van 300 gulden uitbetaald over de jaren 1621-1625 door de rentmeester der gebeneficieerde goederen [46]. Hij kon de druk van de gereformeerde kerk echter niet weerstaan en verklaarde zich in 1623 bereid de Dordtse leerregels te ondertekenen. Een jaar later werd hij beroepbaar gesteld en in 1625 werd hij beroepen te Overlangbroek, dat al sinds 1619 zonder predikant zat [47].
Het remonstrantisme verdween hiermee echter niet uit Wijk. In 1620 verklaarde Modaeus dat 'eenighe remonstrants gesinden, niet alleene haer van het avontmael absenteerden, maar oock geheel ende all uit de kerkcke bleven [48]. De remonstranten in Wijk werden bezocht door een eigen predikant, Joannus Scotenus, die door de Remonstrantse Broederschap in 1620 was aangewezen

[44] Reitsma en Van Veen, *Acta,* VI, 320-344.
[45] Ibidem, 406-441.
[46] GAW, nr. 508.
[47] RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1.
[48] Ibidem.

tot predikant voor de provincie Utrecht [49]. In 1630 werd de remonstrantse bediening waargenomen door Johannes Meilingius, die in 1632 door de Broederschap werd aangesteld als vaste predikant voor Wijk, Buren en Beusichem. Een jaar eerder, in 1631, was Godefridus Engelbertus reeds benoemd tot predikant voor Veenendaal en Wijk. Hieruit blijkt al wel dat de remonstrantse gemeenten in deze streek niet erg groot waren. In 1647 werd weliswaar nog gesproken over een remonstrants kerkje in Wijk, maar een bloeiende gemeente was het niet. Dit wordt ook duidelijk uit de bijdrage die Wijk in de jaren vijftig van de 17e eeuw aan de Broederschap afdroeg: de 50 gulden, die de remonstrantse gemeenten van Wijk, Buren en Beusichem betaalden, behoorden tot de laagste bijdragen op de begroting van de Broederschap [50]. De remonstrantse gemeente in Wijk was dan ook geen lang leven meer beschoren. Op de grote vergadering van de Broederschap in 1674 bleek dat er geen zelfstandige remonstrantse gemeente meer was: de remonstranten uit Wijk moesten gaan kerken in Tiel [51]. Het remonstrantisme heeft zich niet kunnen handhaven in Wijk door het gemis aan een vaste predikant.

De classis Rhenen-Wijk

Zoals reeds vermeld, werd op de provinciale synode van 1619 de provincie Utrecht in drie classes verdeeld, namelijk Utrecht, Amersfoort en Rhenen-Wijk [52]. Een van de eerste daden van laatst genoemde classis was het ontslaan van de Wijkse kerkeraad. De reden hiervoor is onduidelijk, maar misschien was het bedoeld als een zuivering van remonstrantse elementen. De als lid van de kerkeraad herbenoemde burgemeester Jacob Janszoon van Leerdam werd echter een jaar later nog verdacht van remonstrantse sympathieën [53] (zie bijlage).
Een taak die de classis direkt ter hand nam, was het onderzoek naar de positie van het onderwijs. De gereformeerde kerk heeft vanaf het begin veel aandacht besteed aan het onderwijs, dat gezien werd als een effektief middel om het calvinisme te verbreiden. In Wijk bestond reeds een school, die verbonden was aan het kapittel [54]. Deze werd na 1580 gereformeerd. In 1584 fungeerde kanunnik Gijsbert Janszoon van Schaeyck voor het laatst als rektor van de school [55]. Hij werd opgevolgd door de waarschijnlijk gereformeerde Henrick van

[49] Zie voor deze en volgende gegevens: J. Tideman, *De Stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634* (2 dln; Amsterdam, 1871-72).
[50] RAU, Remonstrantse Broederschap, voorlopig nr. 433.
[51] Ibidem, voorlopig nr. 2.
[52] De classis Rhenen-Wijk bestond naast de steden Rhenen en Wijk bij Duurstede uit de dorpen Veenendaal, Amerongen, Doorn, Overlangbroek, Nederlangbroek, Cothen, Werkhoven, Odijk, Bunnik, Houten, 't Goy, Schalkwijk, Honswijk, Tull en 't Waal en Hagestein. De classis kwam om beurten in Rhenen en Wijk bijeen, maar reeds in 1622 werd bepaald, dat de classis in Wijk zou vergaderen en slechts een keer per jaar, in de zomer, in Rhenen, daar deze stad zo moeilijk bereikbaar was.
[53] RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1. Opnieuw benoemd werden burgemeester Jacob Janszoon van Leerdam, jonker Jorifaes van Hollandt, stadssecretaris Arnoldus van Hornhoven en als diaken Anthonis van Hengst. De nieuwelingen waren Gerard de Cock, Jan Gerbrandszoon Schagen en Bernt de Kemp. Zie ook de bijlage, RAU, Staten, nr. 292-3.
[54] Zie voor het onderwijs in Wijk: E. P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid: basis en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Zutphen, 1980).
[55] GAW, nr. 508, rekening 1583-1584.

Heeckeren [56]. De rektor moest naast het onderrichten van de jeugd en het beheer van de school ook toezicht houden op de 'bijscholen', kleine partikuliere schooltjes. Hij moest erop letten dat de gebruikte boeken gereformeerd of neutraal van inhoud waren. Daarnaast was het zijn taak om zondags in de kerk op te treden als voorlezer en voorzanger [57]. De magistraat oefende samen met de kerkeraad hierop toezicht uit.

Door het lage salaris dat Wijk zijn rektor te bieden had in vergelijking met Utrecht en Amersfoort was het moeilijk om competente personen aan te trekken. In 1612 werd Matheus Stochius ontslagen, omdat hij teveel bijbaantjes had en te weinig tijd aan het onderwijs besteedde [58]. De al genoemde, inmiddels bejaarde, Gijsbert van Schaeyck was de enige gegadigde, die bereid was om hem te vervangen. Tijdens het onderzoek van de classis in 1619 bleek er nog wel wat te schorten aan de gereformeerde opvattingen van de diverse schoolmeesters in Wijk.

Waarnemend rektor Johan de Vijdt (Vitius) was evenwel een rechtgeaarde calvinist [59]. Hij ging ten avondmaal en kende de Heidelbergse catechismus en de Nederlandse geloofsbelijdenis. Dit laatste belijdenisgeschrift was echter niet bekend bij de Franse en Duitse schoolmeesters Elias van Oort en Willem Hermanszoon van Bemmel. Zij werden gemaand om de geloofsbelijdenis en de Dordtse leerregels te lezen. Van Oort werd er nog eens extra opgewezen, dat van hem verwacht werd dat hij deelnam aan het avondmaal, aangezien hij de 'jonge jeucht in godsalige wandel moest voor gaan' [60].

Na 1619 ging de kerk zich meer bemoeien met het onderwijs. In 1625 moest de magistraat van Wijk op last van de provinciale synode een nieuwe rektor benoemen. Predikant Leoninus mocht niet meer als waarnemend rektor optreden, daar dit nadelig zou zijn voor de uitoefening van zijn ambt. Hijzelf ontkende dit 'ten regarde en opsicht van de cleynheyt der stede ende gemeynte' [61]. Cornelis Leoninus was in 1621 de opvolger geworden van Bosch [62]. In 1629 kreeg Wijk weer een nieuwe predikant, Vincentius Bergeius, die de naar Den Haag vertrokken Modaeus verving [63]. In deze periode stabiliseerde de positie van de gereformeerde kerk zich in Wijk. De gemeente was goed georganiseerd, maar klein, zoals blijkt uit de hierboven geciteerde opmerking van Leoninus. De vraag blijft hoe groot de invloed van de gereformeerde kerk in het stadje was.

[56] De Booy noemt voor 1582-1583 Augustinus van Heeckeren en voor 1584 Hendrik van Geerlach als rektor. In de magistraatsresolutie van 3/13 maart 1584 wordt vermeld dat mr Heinrick van Heeckeren aangenomen is als rektor voor een half jaar. Mr Gijsbert Janszoon van Schaeyck werd nog tot pasen 1584 uitbetaald als rektor; GAW, nr. 508.

[57] GAW, nr. 51. Deze bepalingen werden opgesteld bij de benoeming van mr Dirck Victor van Leyden tot rektor.

[58] GAW, nr. 51; nr. 304, rekening 1613-1614.

[59] Johan de Vijdt was afkomstig uit Sandwich in Engeland, waar veel calvinisten uit de Nederlanden zich in de 16e eeuw hadden gevestigd. Hij was van beroep apotheker en legde op 2 april 1614 de burgereed in Wijk af; RAU, Doop-, trouw- en begraafregisters (DTB), nr. 571.

[60] RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1.

[61] RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 233.

[62] Leoninus was afkomstig uit Bunschoten, waar hij naar eigen zeggen 'weynighe gesonde dagen' had gekend, zodat hij graag naar Wijk kwam. Hij bleef tot aan zijn dood in 1652 in Wijk met een korte onderbreking toen hij in Brazilië verbleef in dienst van de West-Indische Compagnie. Reitsma en Van Veen, *Acta,* VI, 460-462; RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1.

[63] Modaeus was al in 1627 naar Den Haag vertrokken, maar de magistraat stelde de beroeping van een nieuwe predikant uit wegens geldgebrek, ontstaan door de hoge reparatiekosten van de predikantswoning; RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1; GAW, nr. 51.

Wijk bij Duurstede met de Grote Kerk (St. Jan Baptist) en rechts de Veldpoort. Gravure uit 1788 van K. F. Bendorp naar een tekening van J. Bulthuis uit: Vaderlandsche Gezichten of afbeeldingen. Top. Atlas RAU 507. *Foto: RAU*

De verhouding tot de wereldlijke overheid

Vóór 1580 zijn er maar weinig gegevens te vinden over de houding van de Wijkse overheid in de godsdienstige omwenteling die zich in de opstandige gewesten aan het voltrekken was. Men zou calvinistische sympathieën kunnen vermoeden, toen de magistraat in 1579 aandrong bij het kapittel op betaling van een predikant. De kern van de zaak is echter dat niet de godsdienstige problemen het overheidshandelen bepaald hebben, maar de precaire financiële situatie. Er heerste bij de Wijkse overheid chronisch geldgebrek, vooral veroorzaakt door de zware oorlogslasten. De correspondentie tussen Wijk en de Staten ging voornamelijk over verzoeken om geldelijke bijdragen of belastingverminderingen.
Het geldprobleem bepaalde voor een groot deel de verhouding tussen de magistraat en de gereformeerde kerk. De gereformeerde kerkdienaren en schoolmeesters waren voor wat betreft de uitbetaling van hun salaris afhankelijk van de overheid. Hierdoor kon deze laatste de kerk onder controle houden, maar het betekende ook een verzwaring van lasten, aangezien in Wijk vanoudsher de geestelijke en intellektuele zorg onder de verantwoordelijkheid van het kapittel vielen. Het was dan ook geen wonder dat de magistraat na 1580 een begerig oog liet vallen op de kerkelijke goederen van het kapittel, klooster, vikarieën en broederschappen binnen de stad.

In de provincie Utrecht waren de kapittels na 1580 blijven bestaan onder druk van de machtige geestelijkheid. Ook de kloosters werden niet direkt ontmanteld, maar kwamen onder toezicht te staan van de Staten. Het kapittel en klooster te Wijk moesten elk 150 gulden bijdragen tot het onderhoud van predikant, koster en schoolmeesters [64]. Dit bedrag werd aangevuld door bijdragen van vikarieën, gilden, gasthuis, potmeesters en kerkmeesters. In 1591 wilde de magistraat de bijdrage uit de vikarieën, die op 119 gulden was gesteld, verhogen, onder opgave van reden dat men bang was dat de predikant en schoolmeesters de stad zouden verlaten, als hun salaris niet verhoogd zou worden [65]. Dit argument zou vaker gebruikt worden wat betreft maatregelen ten aanzien van de geestelijke goederen. De stad wilde ook zoveel mogelijk de collatie van de kapittelprebenden naar zich toetrekken. Toen dit in 1591 een keer niet gelukte door tussenkomst van de Staten, klaagde de magistraat dat dit nadelig was voor de 'gerechticheyt ende welvaert' in de stad [66]. De goederen van de broederschappen kwamen eveneens onder controle van de magistraat. In 1593 legde het stadsbestuur beslag op de inkomsten van de broederschap van St. Barbara om daarmee de verhoging van het salaris van rektor en ondermeesters te betalen. Het werd de pachters verboden de verschuldigde pachtsommen nog langer aan de oudermannen van de broederschap af te dragen [67].
Het was voor de stedelijke magistraat van primair belang om zoveel mogelijk geldelijk te profiteren van de veranderde godsdienstige situatie. Daarvoor was het nodig om de gereformeerde kerk onder een strakke overheidscontrole te houden. Dit was in de gehele provincie Utrecht tamelijk goed gelukt getuige de kerkorde van 1590, waarin de overheidsbemoeienis met de benoeming van predikanten en kerkeraadsleden sterk werd benadrukt [68]. In de kerkorde van 1612 werd dit enigszins afgezwakt, maar de regenten bleven veel invloed uitoefenen op de kerk. Dit was ook het geval in Wijk, waar de overheid zich bemoeide met de predikantsberoeping en het onderwijs. Maar daarnaast werden ook bestuursmaatregelen getroffen ter verdere ondersteuning van de gereformeerde religie. Illustratief voor de houding van de bevolking tegenover de kerk in deze tijd is de bepaling van de magistraat uit 1597 dat 'voorts wordt verboden allen kijnderen, knechtkens ende meyskens inde kercke, op kerckhove ende inde stadthuze te speelen, noch eenich rumour off insolentie te bedrijven ofte eenighe onreynicheit te doen...' [69]. Maatregelen ter eerbiediging van de kerk waren dus wel nodig. In 1607 werd naar aanleiding van klachten van de kerkeraad bepaald, dat de zondagsrust in acht gehouden moest worden. Tijdens de preek mochten geen goederen verhandeld worden en was het de herbergiers verboden 'eenighe gelaghen te setten ofte eenighe dansscholen'. Ja, zelfs de stadspoorten werden gesloten, opdat niemand tijdens de preek de stad zou verlaten [70]. Toch bleken deze maatregelen niet afdoende te zijn, want nog in 1619 moest de markt op zondag afgeschaft worden op aandringen van de classis [71]. En in 1622

[64] RAU, Kap. St. Jan Baptist, nr. 166; GAW, nr. 507.
[65] GAW, nr. 265.
[66] GAW, nr. 51; RAU, Staten, nr. 328 en 279-1.
[67] GAW, nr. 51.
[68] Hooyer, *Oude kerkordeningen,* 284-298.
[69] GAW, nr. 51.
[70] Ibidem.
[71] RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1.

werd de schutterij gelast om tijdens de preek de schietoefeningen in de Doelen te staken [72].
De magistraat pakte ook het ongehuwd samenwonen aan. In 1592 werden de deken van het kapittel, Dirk Rataller [73] en kanunnik Berend Uyteneng beboet omdat ze samenwoonden met hun huishoudsters. De laatstgenoemde behoorde samen met zijn broer en mede-kanunnik Willem tot een aanzienlijke Wijkse familie en met steun van de schout kon hij zich vrijkopen van verdere vervolging [74]. Daarnaast werd het aan huis trouwen aan banden gelegd, toen in 1604 de mogelijkheid geschapen werd om voor het gerecht in Wijk in het huwelijk te treden, uiteraard tegen betaling. De katholieke bevolking was nu niet meer gedwongen in de gereformeerde kerk te trouwen en de Wijkse magistraat kon zich weer extra inkomsten verschaffen.
Uit het bovenstaande kunnen we opmaken, dat de Wijkse overheid vooral maatregelen nam als ze er geldelijk voordeel in zag; overigens werden de katholieke inwoners niet streng vervolgd. Dit brengt ons op het punt van de samenstelling van deze magistraat: hoe ver reikte de calvinistische invloed in het stadsbestuur?

Calvinisten in het stadsbestuur

Over de maatschappelijke positie van de calvinisten vóór 1620 valt weinig te zeggen bij gebrek aan bronnenmateriaal. Toch zijn er wel enige kanttekeningen te maken. De eerste drie bij naam genoemde protestanten in Wijk waren eenvoudige ambachtslui, respektievelijk kleermaker, meubelmaker en wever. De vier wegens ketterij veroordeelden uit 1568 bezaten ieder een huis in Wijk, maar over verder goederenbezit wordt niets gezegd in de specificatie van hun geconfiskeerde goederen [75]. Jan Janszoon de stoeldraaier, bleef tot zijn dood in 1575 in Wijk wonen. Zijn zoon uit zijn eerste huwelijk Jan Janszoon van Wevelickhoven keerde na 1575 terug uit Utrecht en fungeerde waarschijnlijk als een van de eerste ouderlingen, zoals we reeds zagen. Hij was van beroep wijnhandelaar. In 1587 werd hij gekozen tot kerkmeester en in 1589 vervulde hij de funktie van burgerhopman. De hoogste bestuurspost, die hij bereikte, was het schepenambt. Een andere calvinist, die we uit de jaren tachtig met naam en toenaam kennen, was Robbert Joriszoon, zoon van de slotenmaker Joris Robbertszoon van Baden, die vanaf 1583 regelmatig deel uitmaakte van de magistraat [76].
Frederik Hermanszoon van Ysendoorn had al een hele carrière achter de rug, toen hij in 1606 als afgevaardigde van de Wijkse kerkeraad naar de provinciale synode werd gezonden. Vier jaar tevoren was hij benoemd tot wachtmeester van de stad. Schepen Hugo Ruysch schreef in zijn aanbevelingsbrief aan de Sta-

[72] Ibidem.
[73] Dirk Rataller was in 1575 door Filips II aangesteld als deken van het kapittel van St. Jan Baptist. Hij was de broer van George Rataller, president van het Hof van Utrecht en een trouw aanhanger van de koning; RAU, Kap. St. Jan Baptist, nr. 2.
[74] GAW, nr. 51. Schout Johan van Oostrum en oud-burgemeester Frans van Cleve zorgden ervoor, dat Berend Uyteneng slechts de onkosten van de gerechtsbode naar Utrecht hoefde te betalen, op voorwaarde dat hij zich niet meer tegen de magistraat zou verzetten.
[75] RAU, Finan. Inst., nr. 98.
[76] Van Baden vergezelde de predikant in 1587 naar een classikale vergadering; GAW, nr. 508, rekening 1587-1588.

Anonieme potloodtekening van de toren der Grote Kerk gezien vanuit het noorden uit ca. 1880. Top. Atlas RAU 523-2. Foto: RAU

ten dat Frederik Hermanszoon 'sich in alles vromelick ende eerlijck alle tijt gedragen heeft, oock wel geaffectioneert totte religie ende welvaerts des vaderlants' [77]. We mogen hieruit wel afleiden dat Ruysch lid van de gereformeerde kerk was. Van Ysendoorn combineerde zijn wachtmeestersambt met het beroep van wijnhandelaar-herbergier en bekleedde tevens diverse bestuursfunkties. In 1623 werd hij voor het eerst tot burgemeester gekozen; in de jaren daarna vervulde hij nog regelmatig dit ambt. Ook zijn zoon Johan bracht het tot deze hoogste bestuursfunktie in Wijk.

In 1612 werden vier magistraatsleden aangewezen om samen met vier kerkeraadsleden een nieuwe predikant te beroepen. Zij moesten lidmaat van de gereformeerde kerk zijn. Het ging hierbij om de burgemeesters Nicolaes Dirkszoon vander Smacht en Cornelis van Ommeren en de schepenen Hendrik de Cock en Gerrit van Ommeren [78]. De Cock en de Van Ommerens behoorden tot van oudsher aanzienlijke brouwersfamilies in Wijk.

We kunnen hieruit voorzichtig concluderen dat de calvinisten vaste voet hadden weten te verkrijgen in het stadsbestuur, maar pas vanaf 1620 is het mogelijk om een vollediger beeld van de samenstelling van de magistraat te schetsen. Na 1619 zijn er namelijk lijsten met kandidaten voor de magistraat opgesteld,

[77] GAW, nr. 51; nr. 462.
[78] GAW, nr. 51.

die naar de stadhouder werden gezonden (zie bijlage). Bij de stadhouder lag het uiteindelijke benoemingsrecht van de magistraatsleden. In deze lijsten werd een nadere toelichting op de maatschappelijke positie der kandidaten en hun houding ten aanzien van de gereformeerde kerk gegeven. Vergelijken we deze lijsten met de namen van de ons bekende kerkeraadsleden uit die tijd, dan zien we grote overeenkomsten. Recente studies hebben aangetoond, dat het traditionele beeld van gereformeerde kerkeraden van kleine luiden, die zich afzetten tegen de heersende regentenklassen, niet met de werkelijkheid overeenkomt [79]. Dit wordt bevestigd door de situatie in Wijk. Economisch en maatschappelijk behoorden de meeste kerkeraadsleden tot de sociale bovenlaag van de bevolking en waren ze ruimschoots vertegenwoordigd in het stadsbestuur. Edelen als schout Willem van Oostrum en jonker Johan van Hattem van Rijnestein, kastelein op kasteel Duurstede, waren lidmaten van de gereformeerde kerk. Daarnaast maakten rijke handelaren, bierbrouwers, diamantbewerkers deel uit van zowel de kerkeraad als de magistraat. Voor hen die niet tot de sociale top behoorden was de kerkeraad een veelbelovend uitgangspunt voor een maatschappelijke carrière. Een goed voorbeeld hiervan is de loopbaan van Jan Gerbrandszoon van Schagen, zoon van de in 1612 overleden predikant Gerbrand Janszoon. Vanaf 1619 behoorde hij regelmatig tot de ouderlingen, die naar de classis werden afgevaardigd. In 1622 bekleedde hij voor het eerst het schepenambt. Hij werd de stamvader van een nog in de 18e eeuw zeer aanzienlijk regentengeslacht in Wijk [80]. Een ander voorbeeld was Cornelis Caerle van Achterhout. Hij kwam in 1618 naar Wijk, waar hij trouwde met Lijsbeth Adriaensdochter van Garderen. Hij werd in 1620 nog gepasseerd voor het ambt van kameraar (en wel ten gunste van de 'bittere papist' Sebastiaan van Zijl), maar het volgende jaar bekleedde hij al het ambt van kerkmeester. Hij werd omschreven als 'goet ende vroom' en volgens een losse aantekening op de magistraatslijst van 1624 ging hij ten avondmaal.

Als we de magistraatsbenoemingen van de jaren 1620-1630 in hun geheel bezien, dan komt er een bepaald patroon naar voren. In de tijd van Maurits werden remonstranten en katholieken nog wel voorgedragen voor het burgemeestersambt, maar gepasseerd bij de feitelijke benoemingen. Uiteindelijk bleek hun invloed echter te groot om blijvend genegeerd te worden. In 1627 werden mr Hendrik van Vreeswijk, die zelden naar de kerk ging, een grote dronkaard was en 'inclineerde naer d'arminiaenen', en de katholiek Hubert Gerritszoon van Eyndoven benoemd tot burgemeester. Van Vreeswijk stond onder protektie van de schout Johan van Oostrum, Van Eyndoven behoorde tot een oude Wijkse familie en was al jarenlang lid van de magistraat.

De uitsluiting van de katholieken betrof ook in de voorgaande jaren niet alle magistraatsambten, want Van Eyndoven was al tot schepen benoemd in de voorgaande periode. Daarnaast waren er nog twijfelgevallen zoals Berend Janszoon Crauwel, van beroep brouwer, die 'naer men meent meest papist is' of mr Dirk van Gemert, 'die niet naar de kerck ging'. Het merendeel van de schepenen in deze jaren was echter calvinistisch. Dit gold ook voor de pot- en kerkmeesters, terwijl de heemraden en molenmeesters over het algemeen ka-

[79] Van Deursen, *Bavianen*, 83 ev.
[80] Cortenraede, 'Wijk bij Duurstede', 77 ev.

tholiek waren. Het laatste is te verklaren uit het feit, dat deze ambten vervuld moesten worden door ingelanden van het waterschap Wijk. Zij woonden veelal in de vrijheid van Wijk, waar het katholicisme nog wijd verbreid was, zoals we nog zullen zien.
Er waren dus nog steeds katholieke magistraatsleden in Wijk, maar de tendens naar een calvinisering van de magistraat was reeds onmiskenbaar aanwezig. Ondanks dat bleef de positie van de katholieken in Wijk en omgeving redelijk sterk.

Katholieken in Wijk

De mate van protestantisering van de bevolking kon afhangen van een aantal faktoren, zoals het overheidsoptreden en de invoering van een kerkelijke organisatie. Daarnaast was het belangrijk voor de handhaving van het katholicisme in welke mate de zielzorg gecontinueerd kon worden. In eerste instantie werden in Wijk maatregelen genomen ter verhindering van de uitoefening van de katholieke eredienst. In de jaren 1579-1580 verdween de vaste pastoor. Betalingen voor het lezen van missen werden gestaakt en er werd geen geld meer uitgegeven voor het branden van kaarsen in de kerk. De biechtvader van het klooster, pater Hubert van Hatert, moest de stad verlaten, niet zozeer vanwege zijn katholicisme alswel zijn aanstootgevende levenswijze, zijn 'quade handel en wandel' [81]. In de volgende jaren werd de zielzorg in stand gehouden door priesters uit de omgeving of rondreizende jezuïeten [82]. Het al eerder genoemde visitatierapport van 1593 en de acta van de provinciale synode van 1606 laten zien dat op het platteland nog veel katholieken woonden. In de naaste omgeving van Wijk, in Overlangbroek, Schalkwijk en Honswijk, verbleef nog een pastoor en daar werden 'opentlijcke pauselijcke diensten en superstitien' beoefend [83].
In 1590 klaagde de magistraat van Wijk bij de Staten van Utrecht over het feit dat de 'huislieden' rond Wijk vijandelijke Spaanse troepen verborgen hielden, waardoor de burgers de stad niet meer durfden te verlaten, noch hun vee te weiden [84]. Dertig jaar later, in 1622, beschrijft de magistraat de 'gebuyren' in de vrijheid van Wijk nog als 'oproerighe geesten ende merendell papisten' [85].
Vanuit Overlangbroek kwam regelmatig de priester Steven de Cruyff naar Wijk om katholieken te bezoeken en kinderen te dopen. Zeer waarschijnlijk bezocht hij ook het huis van Berend en Willem Uyteneng, waar geheime bijeenkomsten werden gehouden en de mis opgedragen [86]. Ook het klooster kreeg bezoek van rondreizende priesters, maar niet alle zusters waren hiervan gediend.

[81] Hubert van Hatert werd in 1580 de stad uitgewezen, maar de Staten draaiden dit besluit van de magistraat terug (RAU, Staten, nr. 328). In 1586 werd hij echter alsnog verbannen (RAU, Staten, nr. 279-1). Hij kreeg tot aan zijn dood rond 1609 een uitkering uit de goederen van het Magdalenaklooster, ondanks protesten van de magistraat (RAU, Kleine Kapittels en Kloosters (KKK), nr. 1291-3).
[82] Vanuit Utrecht werd hulp geboden: 'In Yselsteyn, Montfort, Culenborch, Durstadii et vicinis locis nullus fixe residet, sed ex Ultrajecto et vicinioribus locis juvantur. Habent etiam duos vel tres senes sacerdotes, qui tempore necessitatis sacramenta administrare permittuntur', G. Brom, ed., 'Verslag over de Hollandsche Missie ten jare 1617', *AAU,* XVII (1889) 464.
[83] Reitsma en Van Veen, *Acta,* VI, 292-345.
[84] RAU, Staten, nr. 279-1.
[85] GAW, nr. 264.
[86] GAW, nr. 51.

In 1596 klaagde zuster Josina van Hardenbroek bij de vicaris-generaal Sasbout Vosmeer over de aanwezigheid van mr Claes, een jezuïet, die het klooster naar zijn hand wilde zetten. Zuster Josina dreigde zelfs met uittreding uit het klooster als de vicaris-generaal niet zou ingrijpen [87]. In ditzelfde jaar kreeg het Magdalena-klooster een nieuwe biechtvader, pater Bernard van Goes, die zich tot 1605 verborgen wist te houden op een zolderkamertje. Zijn preken werden ook bijgewoond door burgers van Wijk, maar deze geheime aktiviteiten begonnen op te vallen, toen door een pestepidemie in Wijk het aantal zusters sterk uitdunde en de drukte in het klooster verdacht werd. Hij kon nog juist uitwijken voordat de overheid ingreep [88].

Het klooster was inmiddels onder overheidscontrole geplaatst. In 1583 werd in een speciale ordonnantie bepaald, dat het aantal zusters teruggebracht moest worden tot zestien [89]. De prebenden die vrij kwamen, zouden verdeeld worden onder de Ridderschap in Utrecht en de gegoede burgers van Wijk: acht prebenden voor adellijke dochters uit de provincie en acht voor dochters van Wijkse burgers. De administratie kwam onder toezicht te staan van de Staten, terwijl de rentmeester benoemd zou worden door de Ridderschap en de stad. Er werd streng opgelet, dat het klooster geen goederen verkocht of wegschonk. Priorin Wilhelmina van Abcoude van Meerten moest zich zelfs verantwoorden voor de twaalf zitkussens, die in 1587 aan de weduwe van jonker Gijsbert van Hardenbroek werden overgedragen ter aflossing van nog uitstaande schulden [90]. De overheid bemoeide zich ook met de wijze van samenwonen van de zusters. In 1600 werd verordend, dat de zusters hun 'gemeen tafelhoudinge' moesten verlaten en zichzelf door middel van de hun toegekende alimentatie moesten onderhouden [91]. Een aantal zusters woonde in deze tijd al buiten het klooster [92].

In 1601 was door sterfgevallen het aantal zusters tot zestien teruggelopen. Ten gevolge van de pestepidemie waren er in 1605 nog maar vier in leven: de 70-jarige priorin, de 90-jarige onderpriorin juffrouw Margaretha van Zuylen van Natewisch, juffrouw Arnolda van Heuckelom en lekezuster Jooske Francken. Ook de drie zusters, die buiten het klooster woonden, overleefden de ramp. De prebenden, die vrij kwamen, konden nu vergeven worden aan adellijke dochters en dochters van burgers van Wijk. Dit lokte een protest uit van de priorin. Zij vond het niet juist, dat anderen 'aen het bueren ende genieten waaren', terwijl de overgebleven zusters nauwelijks geld genoeg hadden om rond te komen [93].

De gebouwen van het klooster kwamen leeg te staan. Al in 1588 was het kloosterkerkje toegewezen aan de stadskameraar om er zijn benodigdheden en archief op te slaan [94]. Twee jaar daarvoor had de magistraat een gedeelte van het klooster toegewezen aan de schutterij om daar hun Doelen te vestigen. Na

[87] RAU, Oud-Bisschoppelijke Clerezij, nr. 271.
[88] Hoogland, 'Klooster', 60-65.
[89] GAW, nr. 494.
[90] RAU, Staten, nr. 290-1.
[91] GAW, nr. 51.
[92] Buiten het klooster woonden reeds Agnes Gielkens en Johanna van Schonauwen; RAU, KKK, nr. 1291-3. Elisabeth van Schonauwen, zuster van Johanna en tevens kloosterlinge, trouwde in 1603 met Jan Simonssen; RAU, DTB, nr. 569-a.
[93] RAU, Collectie Rijsenburg, nr. 488.
[94] GAW, nr. 51.

klachten van het klooster dat de schutters 'het hoff invaderen', grepen de Staten in. Wijk mocht de zaak niet doorzetten [95]. In 1605 zag het stadsbestuur wel kans om zich een gedeelte van het klooster toe te eigenen. De 'voorborch' zou voortaan gebruikt worden voor de huisvesting van soldaten, hetgeen een lastenvermindering voor de burgerbevolking betekende [96]. In 1611 overleed de onderpriorin. Haar huis werd nu bestemd als predikantswoning [97]. Na de dood van de priorin (tussen 1615 en 1620) kwam het klooster leeg te staan [98]. In 1618 kocht de magistraat voor 500 gulden de huisjes die bij het klooster behoorden [99]. De refter werd vanaf 1619 gebruikt voor bijeenkomsten van de classis in Wijk [100]. De magistraat wist geen beslag te leggen op de kerkornamenten. Een rijke schat aan kleding en andere voorwerpen, die herinnerden aan de roomse tijd, was al in 1611 overgebracht naar 's-Hertogenbosch en in 1620 volgde de bibliotheek [101].

Zo verdween het klooster uit Wijk. Met het kapittel liep het wat anders. De oude kanunniken werden met rust gelaten, zolang ze zich tenminste onthielden van al te openlijke steun aan het katholicisme. De vrijkomende prebenden werden door de Staten en de stad vergeven aan leden van regentenfamilies in de provincie of uit de stad. Het kapittel bleef bestaan tot 1811 als een administratieve instelling ter beheer van goederen, waarvan de inkomsten ten goede kwamen aan een aantal particuliere personen.

De in Wijk aanwezige broederschappen probeerden hun katholieke identiteit te bewaren, hoewel ze niet meer openlijk de mis konden vieren. Het stadsbestuur kwam er in 1592 achter dat ten huize van Adriaen Janszoon van Garderen in de Peperstraat nog rooms-katholieke voorwerpen van de Heilige Sacramentsbroederschap lagen opgeslagen. Schout en deurwaarders kwamen op 27 juli 'cappen, cleeren, cleinodien en missewaet' in beslag nemen [102]. Hezelfde gebeurde met de bezittingen van de St. Annabroederschap. Toch werd de Sacramentsbroederschap niet opgeheven en zelfs magistraatsleden en schout Dirk van Oostrum behoorden tot de leden [103].

Na 1619 nam de druk van de gereformeerde kerk, met name van de classis, toe om de katholieken te vervolgen. Zo werd herhaaldelijk melding gemaakt van klopjes, die vanuit Culemborg de omgeving 'onveilig' maakten. Toen het stadsbestuur bij de Staten pleitte voor het behoud van predikant Modaeus, die naar Den Haag beroepen was, wees het op het katholieke gevaar: 'Wij hebben veel pausgesinden, God betert, rondom ons, jae met hoopen inde stad woonachtig' [104]. En in juni 1631 werd er geklaagd over het feit dat 'ten huyse van Claes Gerrits ende Herman aende Melcwech onder den gerechte van Wijck te Duerstede grote pauselijcke vergaderingen gehouden worden alle weken

[95] Ibidem; GAW, nr. 445.
[96] GAW, nr. 51.
[97] GAW, nr. 51; RAU, KKK, nr. 1291, rekening 1610-1611.
[98] In 1615 werd de priorin Wilhelmina van Abcoude van Meerten nog uitbetaald, maar in 1620 niet meer. De tussenliggende rekeningen ontbreken; RAU, KKK, nr. 1291.
[99] GAW, nr. 51.
[100] RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1.
[101] A. J. Hoogland, ed., 'Memorie-boeksken van de goederen uit hollandt ende gelderland...', *AAU,* VI (1879) 169.
[102] GAW, nr. 51.
[103] GAW, nr. 628.
[104] RAU, Staten, nr. 279-2.

precijs' [105]. In ditzelfde jaar keerde het tij voor de katholieken in Wijk met de komst van de jezuïet Johannes Navigheer. Deze vertrok reeds het jaar daarop en werd opgevolgd door Theodorus Adolfus van Reede van Amerongen [106]. Deze heeft als geen ander de katholieken in Wijk weer bijeengebracht, zodat in 1635 het aantal communicanten was opgelopen tot 400 en in 1656 tot 1200 [107].

Slotbeschouwing

Uit het feit dat rond 1650 ongeveer de helft van de bevolking nog (of weer) tot de katholieke kerk behoorde, kunnen we concluderen dat de protestantisering van Wijk weinig diepgaand is geweest. Weliswaar had de gereformeerde kerk een goed georganiseerde gemeente kunnen opbouwen, maar het aantal lidmaten bleef beperkt. De magistraat werd gedomineerd door de gereformeerde leden, maar wist toch niet te bewerkstelligen dat de publieke kerk algemeen werd ingevoerd. Als oorzaken hiervoor kunnen genoemd worden het gematigd optreden tegen de katholieken door de overheid en het ontbreken van een duidelijke provinciale kerkelijke organisatie, die druk kon uitoefenen op de overheid. Daarnaast krijgt men de indruk dat nog lang niet iedereen bewust gekozen had voor de katholieke of gereformeerde kerk. Velen schrokken terug voor de strenge tucht binnen de gereformeerde kerk, die ook al niet gemakkelijk toegankelijk was vanwege de bijbelse kennis, die van de lidmaten gevergd werd. Tegelijkertijd werd het katholicisme in Wijk levend gehouden door priesters uit de omgeving en rondreizende jezuïeten, totdat er in 1631 weer een vaste priester kwam. Zo ontstond in de 17e eeuw de situatie die Van Deursen ook voor de provincie Holland schetste: twee groeiende kerkorganisaties, die beide de middengroepen voor zich probeerden te winnen. De katholieken trokken aan het langste eind wat betreft het aantal aanhangers, de gereformeerden echter wisten de belangrijkste machtsposities in handen te krijgen.

[105] RAU, Classis Rhenen-Wijk, nr. 1. Uit een belastingaanslag van 1627 blijkt dat het hier Claes Gerritszoon van Bemmel en Harman Samuelsen Vernoy betreft; GAW, nr. 362 en nr. 364.
[106] F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland* (Nijmegen, 1940) 76-77.
[107] A. van Lommel, ed., 'Relatio seu discriptio status religionis Catholicae in Hollandia', *AAU*, X (1882) 192.

Bijlagen

RAU, Staten, nr. 292-3

Voordracht in dubbeltallen door de magistraat van Wijk, 9 oktober 1620.

Burgemeester:
- Huybert Gerritssen van Eyndoven: is een bitter papist, komt niet te kercke, was voor desen borghemeester.
- Gerrit van Ommeren: is goet vande religie, is voor dese borgemeester geweest ende oock schepen.

Schepenen:
- Beernt Janssen Crauwel: komt wel te kercke, maer men souder niet seer op mogen staen, men meent hij meest papist is.
- Frederick Hermanssen van Ysendorn: is goet, is aldaer majoor ofte wachtmeester.
- Gerrit de Cock.
- Sebastiaen van Sijll: is een papist ende draecht hem niet wel in zyn manieren van leven. Bijgeschreven: is oudt, suff ende onbequaem.
- Jacob Vermuer: is een lieffhebber vant landt en goet man van leven, ryck, handelt int mouwt.
- Johan Aelbertssen van Bemmel: komt te kercke, is voor dese schepen geweest. Bijgeschreven: is papist, schoenmaker.
- mr Dirck van Gemert: is wel een goet man ende vroom, maer gaet niet te kercke, is een rechtsgeleerde, doch heeft voor dese te kercke gegaen. Bijgeschreven: is papist.
- Beernt Kemp: is een goed man, een lieffhebber vant landt.

Kameraar:
- Johan Adriaenssen van Garderen: is een jongman, noch so men meent niet bequaem om te regeren. Bijgeschreven: meer paeps als anders, is borgher vendrich.
- Cornelis Caerle: is goet ende verstandich.

Kerkmeester:
- Augustijn van Sombeek: komt te kercke. Bijgeschreven: paeps, dronckaert, schrijnwerker.
- Anthonis van Hengst: is goet, een goet vroom man, t'gemene best seer toegedaen.

Potmeester
- Dirck Claessen vander Smacht: een jongman, ongetrout, komt te kercke, syn vader is voor dese borgemeester geweest.
- Pons van Hattem: is een goet vroom man, t'gemene best seer toegedaen.

Heemraad
- Cornelis van Sijll: is papist. Bijgeschreven: woondt buijten de stadt.
- Dirck Baltyssen: is noch een vrijer, is papist.

Molenmeester
- Johan Aertssen Bremaet: daer van kanmen niet veysen, is soo het schijnt niet seer bekent.
- Lambert Spithoven, is papist, noch een vrijer. Bijgeschreven: mogelijck doodt.

Lijst van magistraatsleden

Datum: 10 maart 1621
Aantekeningen in de kantlijn d.d. 11 april 1621.

- Jacob Janssen van Leerdam: is geweest borgemeyster, is vande religie, een brouwer, gaet te kercke ende niet te Avontmael, is soomen meent d'arminianen toegedaen.
  Bijgeschreven: doet professie van de religie ende leeft op zijn renthen, zijnde een goedt vroom man.
- Harman van Bemmel: een brouwer, is van religie, komt te kercke, maer niet ten Avontmael.
  Bijgeschreven: doodt, zijnde Borgemeyster.
- Mr Henrick van Vreeswijck: comt selden te kercke, een grooten dronckaert, is een harbargier.
  Bijgeschreven: compt selden ter kercke, inclineert na d'arminianen.
- Jonker Johan van Hattem: is casteleyn, is een lidtmaet, vroom ende godsalich van leven ende vande religie.

Bijgeschreven: ouderlingh vande kercke.
- Anthonis van Schuylenburgh: is een glaesschrijver, een vroom man, goet van leer ende leven, een lidtmaet.
  Bijgeschreven: geconfirmeert.
- Adriaen Schipmans: een seer vroom man, goet ende vroom van leer ende leven.
  Bijgeschreven: woont nu t'Utrecht.
- Gevert van Leeuwen: is tollenaer, een rijck man, vande religie, gaet te kercke.
  Bijgeschreven: doet geen professie, maer zijn vrouw.
- Cornelis Joosten: is goet vande religie, een brouwer.
  Bijgeschreven: doet geen professie, maer zijn vrouw, is rijck.
- Jonker Johan van Abcoude van Meerthen: is goet vande religie, een edelman.
  Bijgeschreven: gaet woonen t'Alcmaer.
- Cornelis Franssen: is goet vande religie, een lidtmaet, een sijde-lakecoper.
  Bijgeschreven: op d'electie de anno 1621.
- Bastiaen Kemp: een brouwer, een lidtmaet, een goet man.
  Bijgeschreven: is een slootmaker, mede.
- Johan Gerbrantssen: is heel goet vande religie ende leven, een diamantsnijder, is nu ouderling.
  Bijgeschreven: Schouth van Honswijck ende Overlanghbroeck, swagher van voornoemde Kemp.
- Andries Vossen: een papist, een lakecoper.
  Bijgeschreven: seer paeps ende rijck.
- Anthonis Harmans: een lakecooper, goet te kercke, een goet man.
  Bijgeschreven: doet geen professie, zijnde zijn huysvrou paeps.
- Dirick Vernoy: een rentenier, is bitter papist.
  Bijgeschreven: geconfirmeert.
- Otto van Leeuwen: een papist, leeft zijn rente.
  Bijgeschreven: seer paeps.
- Cornelis Aelbertssen: kent die suderling niet dan meent hij papist is.
  Bijgeschreven: woont ten plattelande aende dijck, is bitter paeps.
- Gerrit de Cock: is een lidtmaet, ende ouderling, een diamantsnijder, een vroom man.
  Bijgeschreven: geconfirmeert, is schepen geweest, zijnde rijck.
- Johan Aertssen Bremaet: comt neerstich te kercke, een lidtmaet, (hout), cruymerij ende linnelaecken, een heel rijck man.
  Bijgeschreven: geconfirmeert, nu cameraer.

Aparte aantekening:
- Anthonis van Schulenborch.
- Wijnant van Bijlar: zeer goedt vande religie ende rijck, rentenier.
- Joriphaes Janssen: is seer paeps, een lakencoper, rijck, gestudeert.
- Alert Cool: is diaken, goedt vande religie, is een brouwer, van goede middelen.
- Cornelis Thonissen: woont buyten de stadt.
- Cornelis de Cruyff: woondt buyten de stadt.
- Jacob Janssen van Sandijck: goedt vande religie ende middelen, glaesschrijver.
- Jonker Eustatius van Aesswijn: heer tot Wesenhorst, broeder vande heere van Braeckel, is van de religie ende patriot.

Utrecht in bange dagen

P. F. M. Mens

In 1629 smaakte de stad Utrecht vier weken lang het genoegen de federale residentie van de Republiek der Verenigde Nederlanden te zijn. De Staten-Generaal en de Raad van State hadden toen het Haagse verlaten en hun intrek genomen binnen de muren van de Domstad. Een relaas over de aanleiding tot deze ongebruikelijke verhuizing van Haar HoogMogenden en de gebeurtenissen en het gekrakeel in Utrecht tijdens deze vier weken [1].

De Staten-Generaal naar Utrecht

Een belangrijk jaartal in de Noordnederlandse geschiedenis is 1629. In dat jaar vond de inneming van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik plaats, een wapenfeit waarmee deze prins van Oranje zich als strateeg groot aanzien in Europa verwierf en dat de Verenigde Provinciën aanzienlijke terreinwinst op de Spaanse vijand opleverde. Doch voor het 14 september van dat jaar zo ver was werd er benoorden de grote rivieren, die globaal gesproken tot dan de grens vormden tussen de op eigen benen staande Noordelijke Nederlanden en de onder Spaans gezag staande Zuidelijke, nog menig angstig moment beleefd.
Terwijl in juli 1629 Frederik Hendrik met het gros van de staatse legermacht Den Bosch had ingesloten, maakte een vijandelijk leger aanstalten om vanuit het oosten de Republiek binnen te vallen. Dit leger stond onder aanvoering van Hendrik van den Bergh, nota bene een neef van de prins. Van den Bergh had van de regering in Brussel opdracht gekregen Den Bosch te ontzetten. Nadat eerdere pogingen bij de belegerde stad waren mislukt probeerde hij dit doel nu te bereiken door over de Veluwe de Republiek binnen te vallen en zo de prins van Den Bosch weg te lokken [2]. Inderdaad zouden door Van den Bergh's inval Utrecht en Holland aan grote dreiging blootstaan, temeer daar diens leger nog versterking kreeg van keizerlijke troepen onder leiding van Montecuculi. De prins, die de bedoelingen van de vijand vermoedde, was echter geenszins van plan het beleg dat hij zo zorgvuldig had voorbereid en dat hij begonnen was 'tant pour son honeur que la service de l'Estat, la reputation de l'Armee, et plu-

[1] Dit artikel is een bewerking van een scriptie voor mijn doctoraal bijvak Geschiedenis der Nieuwere Tijden (KU Nijmegen, 1981). Gaarne wil ik prof. dr J. J. Poelhekke hartelijk danken voor de inspirerende begeleiding van mijn onderzoek.

[2] J. J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje* (Zutphen, 1978) 268-280; voor een uitgebreide beschrijving van deze inval en i.h.b. de militaire aspecten ervan, zie: J. P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1629* (Utrecht, 1856).

sieurs autres pregnantes raisons' op te geven en dacht er niet aan van Den Bosch weg te trekken [3]. Hij wist zich in het volharden van het beleg ook gesteund door de Staten-Generaal. In Utrecht zouden nu echter angstige tijden aanbreken. Op de avond van woensdag 25 juli 1629 [4] deed binnen de Utrechtse stadsmuren een gerucht de ronde dat er zich vijandelijke troepen op de Veluwe zouden bevinden. Deze troepen zouden de IJssel zijn overgestoken. Het gerucht drong ook door in de zaal waar op dat moment Gedeputeerde Staten van de provincie in vergadering bijeen waren onder voorzitterschap van een burgemeester van Wijk bij Duurstede. De beide Utrechtse burgemeesters Johan van Weede en Johan Wttewael waren ook aanwezig. Het gerucht werd ernstig genoeg bevonden om er direct meer zekerheid over te willen hebben. Men liet de verbreider ervan opsporen en ontbieden. Deze, jonkheer Willem van Gendt, verklaarde dat hij vanuit Utrecht naar Arnhem had willen afreizen doch vandaar bericht ontvangen had dat 'de vijandt vast over quam' [5].

Het door Van Gendt ontvangen bericht bleek waar te zijn. Vroeg in de ochtend van die dag waren vijandelijke troepen onder commando van Lucas van Cairo, een onderbevelhebber van Van den Bergh, bij IJsseloort de rivier overgestoken en hadden een bruggehoofd gebouwd. Deze troepen waren een voorhoede van een veel grotere legermacht die weldra zou volgen [6].

De volgende dag werden door Gedeputeerde Staten de mogelijke gevolgen van deze inval besproken. Al staat het niet met zoveel woorden in de resoluties, het is duidelijk wat men vreesde: de vijand zou wel eens door kunnen stoten naar het Utrechtse! Besloten werd dat burgemeester Van Weede 'in aller dilligentie' naar het legerkamp van Frederik Hendrik zou gaan om de prins, die immers ook stadhouder van Utrecht was [7] te 'verthonen het danger ende periculen die daer wt souden cunnen ontstaen voor dese provintien' en 't'advyseren off in dese conjuncture nyet dienstich waer den meermaels voorgeslagen grifte ofte lantweer te maken aende Grebbe' [8]. Voorts werden de Staten-Generaal per brief op de hoogte gebracht van 's vijands inval. Middels deze brief werd Haar HoogMogenden tevens verzocht de Staten van Holland te vermanen 'op hare saecken te letten' en alvast krijgsvolk van de Westindische Compagnie naar Utrecht te sturen [9].

[3] Frederik Hendrik dacht aan een inval over de IJssel of over de Rijn. Hij schreef hierover aan de Staten-Generaal. Het vermoeden van de prins werd bevestigd door een brief van Hendrik van den Bergh die onderschept werd. Cf. De Bordes, *De verdediging van Nederland,* 33; voor het citaat van de prins, zie: Poelhekke, *Frederik Hendrik,* 261.

[4] In dit artikel wordt de huidige Gregoriaanse kalender aangehouden. Bij verwijzingen naar resoluties van Gedeputeerde Staten van Utrecht en de vroedschap zal de lezer bemerken dat dezelfde dag daar tien dagen eerder gedateerd staat. Deze colleges dateerden nog volgens de Juliaanse kalender, aangeduid als *oude stijl.*

[5] Rijksarchief Utrecht (RAU), Staten, nr. 264-34, Resolutiën van Gedeputeerde Staten van Utrecht, 13-7-1629.

[6] De Bordes, *De verdediging van Nederland*, 55 vlg.

[7] In zijn biografie van Frederik Hendrik schonk Poelhekke ruime aandacht aan 's prinsen stadhouderschap van Utrecht. Zie: Poelhekke, *Frederik Hendrik*, passim.

[8] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U. 14-7-1629; Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stad, II, nr. 121, Resolutiën van de vroedschap van Utrecht, 13-7-1629. De Staten van Utrecht waren steeds voorstander geweest van het leggen van een verdedigingslinie vanaf de Grebbe tot aan Bunschoten aan de Zuiderzee, de zogeheten Grebbe-linie. Deze was er evenwel nimmer gekomen. Door de vijandelijke inval over de IJssel werd het leggen van deze linie voor Utrecht erg actueel. Cf.: De Bordes, *De verdediging van Nederland*, 102 vlg.

[9] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 14-7-1629.

Graaf Hendrick van den Bergh, aanvoerder van het vijandelijke leger. Schilderij (114 x 100) door A. van Dijck uit ca. 1630, Musée Condé, Chantilly. Eigenhandige repliek van het portret uit ca. 1625, Prado, Madrid. *Foto: Kunsthist. Inst. R.U. Utrecht*

Zo hield de eerste vijandelijke oversteek van de IJssel de gemoederen in Utrecht al aardig bezig. Burgemeester Wttewael bracht in de vroedschap verslag uit van de beraadslagingen in Gedeputeerde Staten en stelde de heren officieel in kennis van de inval. Tevens legde hij een verzoek van Gedeputeerde Staten op tafel om in de stad 500 à 600 man paraat te houden [10]. Maar waar moesten die vandaan gehaald worden? Besloten werd om eerst maar de opzichter van het artilleriehuis op te dragen na te gaan hoeveel wapens zich in het artilleriehuis bevonden waarmee in tijd van nood de burgerij bewapend kon worden [11].
Twee dagen nadat burgemeester Van Weede op weg was gegaan voor zijn missie naar de prins meldde hij zich om negen uur 's avonds alweer in de vergadering van Gedeputeerde Staten om verslag uit te brengen. De volgende dag deed hij dat in de vroedschap. Uit het legerkamp voor Den Bosch was Adriaen Ploos van Tienhoven meegekomen. Deze was voor Utrecht een van de afgevaardigden in de Staten-Generaal en was een man die op vertrouwde voet stond met de prins [12]. In diens gevolg maakt hij als gedeputeerde te velde voor de Staten-

[10] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 14-7-1629.
[11] Ibidem, 15-7-1629.
[12] Adriaen Ploos behoorde tot de vaste bezetting van het Secreet Besogne. Sinds 1636 liet hij zich heer van Amstel noemen. Cf.: J. J. A. Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel (1585-1639)', *Jaarboek Oud-Utrecht,* (1980) 43-94.

Generaal het beleg mee. Ploos was met Van Weede meegekomen om in Utrecht het advies en de wensen van de prins 'aengaende de behoudenisse van slandts van Utrecht' toe te lichten. Tot teleurstelling van de Utrechters moest Van Weede bekennen in het doel van zijn missie, Frederik Hendrik bewegen tot het doen aanleggen van de door Utrecht zo gewenste Grebbe-linie, niet te zijn geslaagd. De prins had geoordeeld dat het te laat was om deze linie aan te leggen. Hij achtte het echter van groot belang dat men de wegen langs de Vaartse Rijn en de Vecht, vanaf de Lek tot aan de Zuiderzee, zou retrancheren [13].
De sterke verdedigingslijn die zo verkregen werd, staat bekend als de Utrechtse linie. Deze bestond uit inundatiën en fortificatiewerken op dijken, hoge wegen en gronden. Met dit advies greep Frederik Hendrik terug op een oude wens. Reeds prins Maurits had de waarde van deze linie gezien en haar willen aanleggen. Deze zou zo sterk zijn dat 10.000 man zich daarachter tegen de hele wereld zouden kunnen verdedigen, had hij eens gesteld. Ook Frederik Hendrik was overtuigd van de sterkte van deze verdedigingslijn en was daarom steeds een pleitbezorger geweest voor de aanleg ervan. Door het ontbreken van medewerking van de Staten van Holland en die van Utrecht was zij er evenwel nimmer gekomen [14]. De voorkeur van Utrecht voor de Grebbe-linie is wel begrijpelijk daar deze bescherming aan practisch het hele gewest zou bieden, terwijl de Utrechtse linie alleen het westelijk deel zou kunnen beschermen.
De onrust in het Utrechtse bespeurende zag de prins nu de kans schoon om het oude plan te realiseren en de Utrechters zijn ideeën aangaande de verdediging van de Republiek op te leggen. Alleen hierom al zullen de pleidooien van Van Weede voor de Grebbe-linie weinig gehoor bij de prins gevonden hebben. Hadden de Staten van Utrecht een ander dan Van Weede naar het legerkamp afgevaardigd, wellicht dat Frederik Hendrik toch nog tot andere gedachten te bewegen zou zijn geweest, doch in Van Weede hadden de Utrechters net iemand gestuurd voor wie de prins, op zijn zachtst gezegd weinig waardering kon opbrengen. Daarvoor was de Utrechtse burgemeester een te fanatiek en onscrupuleus remonstrantenjager. Tevens was Van Weede, toen hij een keer zijn collega Van der Nijpoort probeerde te lozen, al eens flink door de prins geïntimideerd, waarbij hij had bemerkt dat er in de fluwelen handschoen van de stadhouder een ijzeren vuist stak [15]. Om zijn opvattingen over de verdediging van de Republiek in Utrecht nog meer kracht bij te zetten had hij nu Ploos van Tienhoven met Van Weede mee teruggestuurd. In Utrecht kon men thans, met de nadering van vijandelijke troepen in het vooruitzicht, niet anders doen dan aan de wensen van de prins tegemoet komen. Immers, er rustte nu de plicht 'omme naer uyterste vermogen den noodt vandien te behertigen [en] alleenlijck ooghmerck te neemen op de gemeene welstandt en behoudenisse van het lieve vaderlandt'. Bijna plechtig werd hier nog aan toegevoegd: 'soo is verstaen datmen geene devoirs nog middelen sal sparen tot betrachtinge ende voltreckinge van alle t'gene dat noodich en mogelyck wesen sal' [16]. Tot het aanleggen van de retranchementen langs de Vecht tot de Hinderdam [17] werden toen vier leden van Gede-

[13] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 16-7-1629.
[14] De Bordes, *De verdediging van Utrecht*, 113 vlg.
[15] Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 185-192.
[16] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 15-7-1629.
[17] Een dam in de Vecht ter hoogte van de huidige buurtschap Hinderdam in de gemeente Nederhorst den Berg. Hier bevond zich tevens een schans. Cf. K. ter Laan, *Van Goor's Aardrijkskun-*

puteerde Staten, onder wie burgemeester Van Weede, gecommitteerd [18]. Tot het doen leggen van retranchementen langs de Vaart committeerde men drie leden van de vroedschap [19]. Toch liet de oude en vurige wens naar de Grebbelinie Utrecht niet los. Om 'eenighe wercken aan de Grebbe te maken' werden toen ook nog Johan Strick en de heer van Amerongen gecommitteerd [20].
Het aanleggen van zoveel retranchementen vergde heel wat arbeidskrachten. Twee gedeputeerden, Van Braeckel en Sterkenborg, werden naar Den Haag afgevaardigd om 10 à 12.000 gravers te vragen. Deze werklieden dienden voorzien te zijn van schoppen, spaden, bijlen, houwelen en ander werktuig. Om het verlanglijstje compleet te maken vroeg men ook nog eens een aantal krijgslieden dat de werklui tegen mogelijke aanvallen van de vijand kon beschermen, plus de nodige munitie en andere oorlogsbehoeften [21]. De vraag wie dit alles diende te betalen was voor Utrecht blijkbaar nog van later zorg.
Ook de Utrechtse vroedschap nam haar maatregelen. In de stadspoorten werden schrijvers geplaatst die de namen van de binnenkomende vreemdelingen moesten noteren en de herbergiers werden verplicht, op straffe van een boete van drie carolus guldens, in hun etablissementen hetzelfde te doen [22]. De kolonel en de hoofdmannen van de schutterijen kregen opdracht hun vendels te versterken met 'contribuanten (nyet impotent sijnde) ende andere burgers, d'onvermogenden t'sij bierdragers, sackdragers, houtschilders ende anderen'. Voorts gaf de vroedschap opdracht tot het inventariseren van de voorraad lonten en kruit en tot het inspecteren en zonodig herstellen van de valbruggen aan de stadspoorten en bolwerken [23].
De dag nadat de eerste berichten over de vijandelijke inval op de Veluwe de stad hadden bereikt, werd de dreiging van het gevaar al zichtbaar doordat veel boeren met hun vee een goed heenkomen zochten binnen de muren. Hun aantal werd spoedig zo groot dat verscheidenen al gauw geen onderdak meer konden vinden in herbergen. Hen werd de St. Nicolaas- en de Brigittenkloosterkerk als slaapplaats toegewezen. Langzaam maar zeker begon angst de stad in zijn greep te krijgen. De vroedschap die 26 juli 's morgens al om zes uur bijeen kwam, leek het hoofd maar moeilijk koel te kunnen houden en nam resoluties aan waarin de predikanten van de stad verzocht werden om iedere avond te prediken en 'Godes rechtveerdige straffe te soecken aff te bidden' en waarin kome-

dig woordenboek van Nederland (Den Haag-Brussel, 1968[3]) 177.

[18] De drie andere gecommitteerden waren jonkheer Frederick van Suylen van Nyeveldt, heer van 's-Heerenaerntsberge, de heer van Nederhorst en Berck. - RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 15-7-1629, 16-7-1629.

[19] Ibidem, 15-7-1629.

[20] Ibidem, Johan Strick was kanunnik en scholaster van de Oudmunster. In 1633 werd hij heer van Linschoten. Cf.: Johan van de Water, ed., *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der Edele Mogende Heren 's Lands van Utrecht* (3 dln; Utrecht, 1729) I, 198.

[21] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 15-7-1629.

[22] *Groot Placaatboek,* III, 594.

[23] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 16 juli 1629. Over de toenmalige verdedigingswerken van Utrecht schrijft De Bordes, *De verdediging van Nederland*, 162: 'Utrecht was in 1629 versterkt door eenen hoogen muur, waartegen aan de binnenzijde een aarden wal lag, en welke aan de buitenzijde door eenen breede natte gracht was omringd. Eenige kleine ronde torens en vier stenen en vijf aarden bolwerken vóór die muur, bestreken de gracht. Toen de vijand in 1629 den IJssel overtrok, bestond de linie ten oosten van de stad nog niet, en het was dus nodig de stad zelve in staat van verdediging te stellen, want niets scheen de vijand te verhinderen, van den IJssel dadelijk naar Utrecht voort te rukken'.

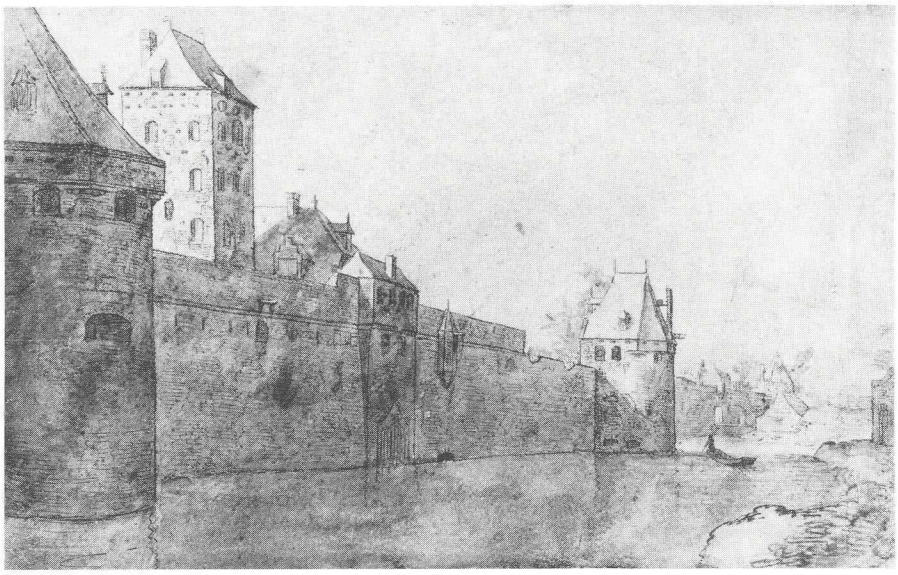

Gezicht op de stadsmuur aan de noordzijde van Utrecht in de richting van de Weerdpoort. V.l.n.r. de torens 'de Vos' en 'de Beer' en achter de muur de Plompetoren. Tekening (31,5 x 20) in inkt en waterverf uit de omgeving van A. Bloemaert uit ca. 1600. GAU. nr. T.A. Da 5.51.

Foto: GAU

dianten, koorddansers en buitelaars van het ene moment op het andere een verbod kregen opgelegd hun kunsten op de jaarmarkt en de kermis te vertonen. De meest opmerkelijke resolutie van Haar EdelMogenden was wel: 'De heeren borgemeesteren hebben aangenomen te bevorderen dat van weegen de Staten deser Provincie versocht worden de ho: ende mo: heeren Staten Generael bij dese gelegentheyt haer residentie hier te nemen' [24]. Een dergelijk verzoek aan de Staten-Generaal was, zeker van een stadsbestuur, zeer ongebruikelijk, zo niet ongehoord, vandaar waarschijnlijk om het maar 'van weegen de Staten deser Provincie' te doen. Wat wilden de Utrechtse burgemeesters met deze verhuizing bereiken? Hoopten Van Weede en Wttewael dat de Staten-Generaal wanneer deze in hun nabijheid verblijf hielden tot grotere concessies inzake de Grebbe-linie bereid zouden zijn dan Frederik Hendrik? Waarschijnlijker is echter dat deze resolutie werd ingegeven door louter angst en verwarring en dat zij hoopten dat de aanwezigheid van de Staten-Generaal paniek in de stad zou bezweren. De verwarring zou echter nog groter worden. De hoofdmacht van de vijand was immers de IJssel nog niet eens gepasseerd. Van Weede en Wttewael wisten snel Gedeputeerde Staten voor hun idee te winnen. Nog dezelfde dag vaardigde het college van Gedeputeerden Van Geeresteyn en Van Hartevelt naar Den Haag af 'omme hare hoo: ende mo: naemens deze vergaderinge te versoucken dat deselve gelieven willen hare residentie alhier binnen Utrecht te nemen, omme alsoo te eer ende meer te connen resolveren ende ordonneren t'gene te meesten dienste ende conservatie vande lande bevonden sal worden' [25]. De twee afgevaardigde dienden tevens wapens en munitie te vra-

[24] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 16-7-1629.
[25] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 16-7-1629.

gen. Aanvulling was dringend geboden daar Utrecht eerder nogal wat oorlogstuig naar Arnhem had gestuurd. Van Geeresteyn zou in Den Haag blijven [26]. Deze was een van de Utrechtse afgevaardigden in de Staten-Generaal [27].

Dit hoogste college in de unie was op 25 juli middels vier brieven op de hoogte gesteld van de vijandelijke penetratie in de Republiek, namelijk door een brief van haar gedeputeerden te velde, twee van de Kanselier en Raden van Gelderland en een van Gedeputeerde Staten van Utrecht [28]. De berichten over de inval brachten in Den Haag aanmerkelijk minder opschudding teweeg dan in Utrecht. Hier geen angstige kreten als 'danger' en 'periculen', maar een kalm en vastberaden besluit om op de inval 'met vigour ende couragie' te reageren en terstond de nodige maatregelen te treffen. De Raad van State werd opgedragen om troepen naar Utrecht en Gelderland te sturen en Holland, steeds de grote geldschieter van de unie, werd verzocht alvast 'een goede somme van poene te willen serveren omt verste volck aan t'marcheren te helpen' [29]. De Staten-Generaal moeten twee dagen later dan ook wel wat vreemd hebben opgekeken toen de twee afgevaardigden uit Utrecht het verzoek overbrachten om naar aanleiding van de inval naar de Domstad te verhuizen. Stellig om Utrecht niet direct voor het hoofd te stoten met een afwijzend 'neen', werd het verzoek voorlopig 'in bedencken' gehouden. Het verzoek om levering van wapens en munitie werd naar de Raad van State doorverwezen [30].

Terug naar Utrecht, want daar begon men de toekomst steeds minder rooskleurig in te zien. Op de vergadering van de vroedschap van 28 juli, een vergadering die 'al weder tegens ses uyren des morgens geannonceert was', moest burgemeester Van Weede meedelen dat de binnengevallen vijand zich dagelijks aan het versterken was en dat algemeen werd aangenomen dat hij van plan was om over de Veluwe naar Utrecht te trekken. En alsof dat vooruitzicht nog niet erg genoeg was kwam Van Braeckel vertellen dat zijn missie naar de Staten van Holland om werklieden ter beschikking te stellen voor het aanleggen van de retranchementen voorlopig mislukt was. De Hollandse heren wilden eerst eens advies inwinnen bij de prins. Het stedelijk college oordeelde dat men, nu er zo'n groot gevaar dreigde voor de stad en het land (in deze volgorde), geen tijd verloren mocht laten gaan en besloot dat er hoe dan ook ten spoedigste verder gewerkt diende te worden aan de verschillende retranchementen, 'insonderheyt ende vooral met de buytenwercken aende oostzijde buyten om deze stadt'. Verder vond de vroedschap dat Gedeputeerde Staten het verzoek om werklieden nog maar eens moesten herhalen bij hun collega's in Den Haag, zo ook het verzoek aan de Staten-Generaal om in Utrecht te komen resideren. Om beide wensen nog meer kracht bij te zetten besloot de vroedschap om vanuit haar midden ook nog eens een nadrukkelijk beroep op de Staten van Holland en de Staten-Generaal te doen. Hiertoe werden door de burgemeesters hun oud-collega Johan van der Nijpoort en schepen Philips Ram naar Den Haag gecommitteerd. Zij kregen voor ieder college een officiële missive onder stadszegel mee. In de

[26] Ibidem.
[27] Van Geeresteyn had zitting in Gedeputeerde Staten voor de ridderschap. Cf. *Groot Placaatboek*, I, 30.
[28] Gemeentearchief Nijmegen (GAN), Resolutiën van de Staten Generaal, dubbelen, 25-7-1629.
[29] Ibidem.
[30] Ibidem, 27-7-1629.

brief aan de Staten van Holland wees de vroedschap op het feit dat de retranchementen een uitdrukkelijk verlangen van de prins waren en dat, indien deze er niet kwamen, de stad en provincie Utrecht wel eens verloren zouden kunnen gaan. In dat geval, werd er fijntjes aan toegevoegd, zou ook Holland in gevaar komen. Vanzelfsprekend werd ook de Staten-Generaal in de tot hen gerichte missive nadrukkelijk op de 'soo gevaerlicke constitutie' gewezen. Het verzoek tot resideren in Utrecht werd nu ook omkleed met een waarom, namelijk 'omme de Staten slants van Utrecht ende de regierders der voorse stadt in soo wichtigen zake met raedt ende daet te assisteren' [31]. Kennelijk was men in Utrecht bang de situatie niet zelf adequaat het hoofd te kunnen bieden. Nog dezelfde dag ging er, geheel volgens de wens van de vroedschap, ook een missive met vergelijkbare inhoud van de Staten van Utrecht naar Den Haag [32].
Zo gebeurde het dat twee dagen nadat Van Geeresteyn en Van Hartevelt de Staten-Generaal hadden gevraagd om naar Utrecht te verhuizen, Van der Nijpoort en Ram zich bij Haar HoogMogenden lieten aandienen om dit verzoek nog eens te herhalen. Over de inwilliging ervan lijkt nu door de heren zowaar te zijn gediscussieerd. Men kwam echter niet tot een besluit [33]. Van der Nijpoort en Ram verschenen daarom de volgende dag weer in de vergadering om voor hun zaak te pleiten. Het was toen Holland dat de boot afhield door te stellen dat het eerst nadere informatie over de toestand op de Veluwe wilde hebben. Sinds vier dagen had men in Den Haag immers al niets meer over het vijandelijke leger vernomen [34]. Op een Utrechts verzoek om spaden en schoppen werd wel positief gereageerd, evenals een dag eerder op de vraag naar kanonnen en kanonniers [35].
Wie er wel over het doen en laten van de vijand was geïnformeerd, was burgemeester Van Weede. Zondagmiddag 29 juli riep hij de vroedschap bijeen om zijn mede-stadsbestuurders de jobstijding te doen dat er de avond tevoren 32 cornetten vijandelijke cavalerie de IJssel waren overgestoken. Zij waren al in de omgeving van Arnhem gesignaleerd, waar zij alles platbrandden tot aan Dieren toe. Daarbij kwam dat de verdedigingswerken aan de Grebbe en langs de Vaartse Rijn nog op geen stukken na voltooid waren, doordat er verkeerde opdrachten waren gegeven en het werkvolk fouten had gemaakt, terwijl men met die rond de stad zelfs niet eens begonnen was! Men was het er over eens dat nu eerst deze laatste verdedigingswerken gelegd dienden te worden. Daar er echter niets over werklieden uit Holland vernomen was en er ook nog geen materiaal was aangekomen, diende de stad nu toch echt zelf de handen uit de mouwen te steken. De vroedschap gaf opdracht om alle mannen boven de zestien en onder de dertig jaar uit de voorsteden en buitengerechten bijeen te roepen en om burgers uit de stad alle kruiwagens, spaden en ander bruikbaar werkmateriaal bij de magistraat te laten inleveren [36]. Omdat men bang was dat de vijand nu ieder moment bij Utrecht zou kunnen aankomen - in werkelijkheid zocht Hendrik van den Bergh, die met zijn legermacht Van Cairo was gevolgd,

[31] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 18-7-1629.
[32] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 18-7-1629.
[33] GAN, Res.St.Gen., 29-7-1629.
[34] Ibidem, 30-7-1629.
[35] Ibidem, 29-7-1629, 30-7-1629.
[36] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 19-7-1629.

toen een goede stelling aan de IJssel [37] - gelastte de vroedschap de kolonel het geschut op de wallen te doen brengen en de wachthuisjes daar te laten repareren. Bovendien kreeg de ruiterij opdracht om iedere nacht tussen De Bilt en Blauwkapel te patrouilleren [38]. Hortend en stotend begon in Utrecht nu de verdedigingsmachine in beweging te komen.
In zijn legerkamp voor Den Bosch was Frederik Hendrik steeds op de hoogte van wat er in het Utrechtse gaande was. De Staten stuurden hem regelmatig gecommitteerden en hij liet zich informeren door Ploos van Tienhoven [39]. Zo wist hij dus ook van de angst die er in de Domstad heerste voor een vijandelijk beleg. Om er het moreel wat op te vijzelen stuurde hij een van zijn bekwaamste bevelhebbers, Johan Wolfert van Brederode, naar Utrecht om er 'in raedt ender daedt te assisteren en te sien wat daer best te doen staet tot conservatie van stadt ende lande van Utrecht' [40]. Doch ook een man van zulk een gezag kon niet verhinderen dat de Utrechtse verdedigingsmachine af en toe steunde en kreunde. Weliswaar was men begonnen met het aanleggen van de voorgenomen verdedigingswerken, doch de verordening tot het inleveren van spaden en houwelen had minder materiaal opgeleverd dan de bedoeling was en van dat weinige materiaal werd door de werklieden ook nog aanzienlijk gestolen. Tegen deze diefstallen verscheen dan ook een plakkaat waarop de daders lijfstraffen in het vooruitzicht werden gesteld [41]. De motivatie van de werklieden om aan de verdediging van hun eigen gewest en stad te werken liet trouwens ook te wensen over. Veel huislieden waren niet eens komen opdagen, terwijl weer anderen van hun werkzaamheden wegliepen [42]. Baarde de vordering van de verdedigingswerken de vroedschap aldus zorgen, de financiële aspecten die er aan verbonden waren, nog niet. Het college gaf de cameraars opdracht tot het onverwijld betalen van alle kosten van de werken rond de stad. Een en ander zou dan later met Gedeputeerde Staten verrekend worden. Hierbij ging de vroedschap er van uit dat deze kosten dan wel weer gekort konden worden op de quote die de provincie aan de Staten-Generaal diende af te dragen, daar in de gedachtengang van de vroedschap de generaliteit alle kosten aangaande de verdediging op zich behoorde te nemen [43]. Het weinige bemoedigende nieuws in deze dagen kwam van Van der Nijpoort en Ram, die, teruggekeerd van hun missie naar Den Haag, konden meedelen dat Holland nu bereid was om 16 à 17.000 werklieden naar de Hinderdam te sturen om daar verdedigingswerken aan te leggen [44].
Terwijl Utrecht zich opmaakte voor de verdediging zat de vijand ook niet stil. Het leger van Hendrik van den Bergh kreeg versterking van de keizerlijke troepenmacht. Deze bestond uit 14.000 man voetvolk en 2 à 3000 man ruiterij [45]. Deze legermacht nu rukte 11 augustus op naar Amersfoort. Het nieuws van Montecuculi's opmars bracht grote schrik teweeg in de vroedschap van

[37] De Bordes, *De verdediging van Nederland,* 80.
[38] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 19-7-1629.
[39] Zie bijv. RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 15-7-1629, 16-7-1629.
[40] Ibidem, 19-7-1629.
[41] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 23-7-1629; *Groot Placaatboek,* III, 400.
[42] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 26-7-1629.
[43] Ibidem, 27-7-1629.
[44] Ibidem, 21-7-1629.
[45] De Bordes, *De verdediging van Nederland,* 82.

Utrecht. Er diende nu zo snel mogelijk voortgang gemaakt te worden met de retranchementen rond de stad. Van der Nijpoort en Ram werden verzocht om spoorslags weer naar Den Haag te vertrekken en bij de Staten-Generaal 'alle nodige assistentie te versouken' en wederom, doch nu met de grootst mogelijke klem, erop aan te dringen om in Utrecht te komen resideren. Tevens dienden de Utrechters in Rotterdam de admiraliteit te vragen om kanonnen en kanonniers. Met eenzelfde verzoek werden de schepenen Van der Lingen en Van de Poll naar de admiraliteit in Amsterdam gecommitteerd [46].
Op de ochtend van dinsdag 14 augustus verschenen Van der Nijpoort en Ram dus voor de derde keer in de vergadering van de Staten-Generaal met het verzoek om in Utrecht de resideren. De overtuigingskracht van de Utrechters moet dit keer wel erg groot geweest zijn, want nu stemde de vergadering toe en toonde zich bereid om in Utrecht 'eene corte tyt te verblijven ende op alle occurentie van zaecken rijpelijck te resolveren ende ordre te stellen'. Het besluit eenmaal genomen hebbende lieten Haar HoogMogenden er ook geen gras over groeien en zij vertrokken nog diezelfde avond naar de Domstad [47].

De Staten-Generaal in Utrecht

Op diezelfde avond dat de Staten-Generaal naar Utrecht afreisde, gaf Amersfoort zich aan Montecuculi over. De prompte overgave van Amersfoort doet wat lafhartig aan. Bedacht moet evenwel worden dat de stad zich in de steek gelaten voelde. Amersfoort had het gevaar natuurlijk wel zien aankomen, doch zijn herhaalde verzoek om hulp bij de Staten van Utrecht en bij de Staten-Generaal had tot zijn grote teleurstelling nauwelijks gehoor gevonden. Toen er eindelijk hulp kwam opdagen was het te laat. Het was voor de stad ook moeilijk te verteren geweest dat de aanleg van de voor zijn positie veel veiliger Grebbe-linie moest wijken voor de Utrechtse. Burgemeester Van Dam van Amersfoort had 31 juli in de vergadering van Gedeputeerde Staten nog een hartstochtelijk pleidooi gehouden voor de Grebbe-linie, doch de vergadering had toen anders beslist. Eigenlijk waren Haar GrootMogenden er al vanuit gegaan dat Amersfoort in handen van de vijand zou vallen, vandaar dat er een dringend beroep op de stad gedaan was om zijn graanvoorraden naar Amsterdam te zenden, zodat de vijand hierover niet zou kunnen beschikken [48]. Van Utrecht had Amersfoort in de Staten weinig steun gehad. Deze stad had het te druk met de zorg voor zijn eigen veiligheid.
De Raad van State volgde de Staten-Generaal een dag later naar Utrecht. Onderweg ontmoette dit college een grote stroom vluchtelingen en vernam van hen het slechte nieuws van de overgave van Amersfoort. Het was de heren al gauw duidelijk dat deze overgave 'groote verslagentheyt onder de luyden, soo binnen de stadt Utrecht als de huysluyden van het stift' teweeg had gebracht [49].
De Staten-Generaal werden tegen de middag van 15 augustus van de slechte tijding op de hoogte gebracht toen zij in Utrecht arriveerden[50]. Zij konden nu zelf

[46] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 2-8-1629.
[47] GAN, Res.St.Gen., 14-8-1629.
[48] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 21-7-1629.
[49] Rijksarchief 's-Hertogenbosch (RANB), Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Resolutie 15-8-1629.
[50] GAN, Res.St.Gen., 15-8-1629; GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 5-8-1629.

getuige zijn van de paniek die het nieuws van Amersfoorts overgave in de Domstad veroorzaakte. Verhalen over plunderingen rond de gevallen stad zullen aan deze paniek niet vreemd geweest zijn en moeten de angst van de Utrechters hebben opgezweept [51]. Met verbazing en afkeer zagen de Staten-Generaal hoe vele burgers, ja zelfs leden van de stedelijke en gewestelijke bestuurslichamen, de stad uitvluchtten of hun goederen naar veiliger oorden brachten en hoe kapiteins en andere officieren van de burgervendels in wanhoop de moed hadden laten zakken. Kortom, de chaos in de stad was enorm [52].
Haar HoogMogenden lieten zich hierdoor echter niet afschrikken en togen onverwijld aan het werk. Allereerst werd de Staten van Utrecht gevraagd om uit hun midden enige lieden 'tot assistentie van de igenwoordige besoignes' bij hen te committeren. De Staten-Generaal waren namelijk niet voltallig. Aanwezig waren gedeputeerden uit Holland, Gelderland en Utrecht, zodat Haar HoogMogenden best wat mankracht konden gebruiken. De Staten van Utrecht detacheerden hierop Johan Strick en Van Weede bij hun hoge gasten [53]. De laatste zal een gevoel van persoonlijke triomf nauwelijks hebben kunnen onderdrukken. Hij was immers een van de belangrijkste initiatiefnemers geweest tot het verzoek aan de Staten-Generaal om in Utrecht te komen resideren. Nu dat gelukt was, was hij ook nog direct betrokken bij alle zaken die de generaliteit betroffen. Van de andere kant zal Van Weede zich ook wel een beetje hebben geschaamd voor de reactie van zijn stad op het verlies van Amersfoort. Vervolgens gingen de Staten-Generaal na wat de mogelijkheden waren om Naarden, Rhenen en Wijk bij Duurstede te behoeden voor eenzelfde lot als Amersfoort. Besloten werd om Meerman en Strick hierover advies te laten inwinnen bij Frederik Hendrik. Intussen werd aan troepen die in Naarden gelegerd waren en op het punt stonden op te rukken naar Amersfoort, bevel gegeven voorlopig in Naarden te blijven [54]. Zeeland en Friesland werd verzocht zo snel mogelijk gedeputeerden naar Utrecht te zenden [55]. Vanzelfsprekend poogden de Staten-Generaal ook de vlucht van mensen en goederen te keren. Omdat angst en paniek in Utrecht zo om zich heen hadden gegrepen dat de burgerij 'nauwelijcks in poincte van goede regieringe' te houden was [56], nam men het besluit om troepen waar Frederik Hendrik om had gevraagd voorlopig maar in Utrecht te houden, niet zozeer om de stad tegen de vijand te verdedigen maar om 'verdere consternatie' te voorkomen [57]. Vanzelfsprekend wilden de Staten-Generaal ook wel eens de bange officieren van de burgervendels flink de les lezen en 'encourageren'. Reeds donderdagmiddag werd de beschermers der burgerij te verstaan gegeven dat de stad geen enkele reden had om bang te zijn en dat zij maar eens een voorbeeld moesten nemen aan de Staten-Generaal en de Raad van State die 'selfs hun niet en ontsien daer binnen te comen, hun bloet te wagen ende erbij op te setten' [58].
De Staten van Utrecht sloegen zoveel voortvarendheid kennelijk met enige gêne

[51] L. van Aitzema, *Saken van staet en oorlogh* (6 dln; 's-Gravenhage, 1669) III, 866.
[52] GAN, Res.St.Gen., 16-8-1629; RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Res., 16-8-1629.
[53] GAN, Res.St.Gen., 15-8-1629.
[54] Ibidem.
[55] Ibidem, 16-8-1629.
[56] Ibidem.
[57] Ibidem, 15-8-1629.
[58] RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Res., 16-8-1629.

gade en vreesden dat Haar HoogMogenden na hun ervaringen van angst, chaos en wanbestuur in de Domstad wel geen al te groot vertrouwen meer in de Utrechtse bestuurders zouden hebben. In een poging dit vertrouwen weer wat op te vijzelen stelden zij voor om de Eed van afzweringe van de koning van Spanje en van trouw aan de Republiek der Verenigde Provinciën te renoveren. Dit zou dan zowel door de Staten van Utrecht als de vroedschap, het hof, de magistraat, de bevelhebbers en de burgers dienen te gebeuren. De Staten-Generaal zagen dit ritueel echter helemaal niet zitten. Zij vreesden dat verscheidene lieden dit zouden weigeren en dat dit mogelijk tot moeilijkheden zou leiden. Haar HoogMogenden lieten de Staten van Utrecht daarom weten dat een renovatie van de eed, onder deze omstandigheden maar 'ondienstich' was en bogen zich weer over de verdediging van de Republiek [59]. Zij stuurden troepen naar het bedreigde Hattem en gaven Van Weede de nodige opdrachten. Hij moest voor timmerlieden zorgen die de brug over de Vecht konden afbreken en de stedelijke voorraad munitie inventariseren. Daarnaast vingen zij een onderzoek aan naar het verlies van Amersfoort [60].

Op vrijdag 17 augustus kwamen Meerman en Strick terug van hun missie naar de prins. Deze liet de Staten-Generaal weten 'datter geen beeter expediënten' was om de opmars van de vijand in de provincie Utrecht te stuiten dan: 1. Retranchementen aanleggen vanaf de Vaart bij Utrecht tot aan de Hinderdam. 2. De brug bij Jutphaas afbreken. 3. De werken aan de Vaart in goed verdedigbare staat brengen en versterken met krijgsvolk. 4. Huizen en bomen rond de stad Utrecht, die een naderende vijand beschutting zouden kunnen bieden, afbreken en omhakken. 5. Linies aanleggen in het retranchement rond de stad en een contrescarp aanbrengen [61].

Frederik Hendrik beval dus weer nadrukkelijk de Utrechtse linie aan. De stad Utrecht vormde in deze linie het zwaartepunt en het is duidelijk dat de aanbevolen maatregelen in zeer belangrijke mate tot zijn veiligheid strekten. De Staten-Generaal konden tevreden vaststellen dat zij tot de drie eerste aanbevelingen ook al besloten hadden. Er restte dus nu alleen nog de zorg voor uitvoering van de laatste twee. Gedeputeerden van Utrecht gaven echter te kennen hier enige moeite mee te hebben. Besloten werd om eerst een commissie in te stellen die de retranchementen rond de stad zou inspecteren en die zou nagaan waar de linies het beste gelegd konden worden en welke huizen en bomen verwijderd dienden te worden [62].

Langzaam maar zeker werd de Domstad verder in staat van verdediging gebracht. Problemen bleven er echter te over. Zo kwamen er in Utrecht nu regelmatig nieuwe troepen aan, wat spoedig tot moeilijkheden met de inkwartiering leidde. Omdat er nergens meer plaats was werden een 600 soldaten ondergebracht in enkele kerken. Langdurig verblijf aldaar veroorzaakte een ondraaglijke stank en andere overlast [63]. Onder de schutterijen die 's nachts hun wakende ronde door de stad liepen, waren verscheidene lieden die er kennelijk plezier in hadden om zonder enige noodzaak hun musket te laten afgaan, dit tot

[59] Ibidem; GAN, Res.St.Gen., 16-8-1629.
[60] GAN, Res.St.Gen., 16-8-1629.
[61] Ibidem, 17-8-1629.
[62] Ibidem.
[63] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 7-8-1629.

VTRECHTSCHE
Danckbaerheyt aen God
ende haeren Prince / op de ghenadige bescher-
minge voor der woedender Vyanden In-val ende
Gheweldt: wel het gantsche Land/ maer inson-
derheyt dese Provincye bewesen. Als oock voor
de Victorien daer op ghevolght/ des ver-
gangen Jaers XVj. C. en XXIX.

MITSGADERS

Een Verwellekomste op de lang-verwachte
toe-komst des Doorl: Vorst / ende Victorieu-
sen Prince / te deser plaetse.

VYTRECHTer Danckbaerheyt/
Dees Provincy verbreydt /
Ons Godes Majesteydt/
En 's Princen Digneteydt.

Liefd' Soeckt de Vreed'

t'VTRECHT.

Ghedruckt by Lucas Symonsz. de Vries / woonende op
de Visch-brugh/ inden Romeyn. Anno 1630.

Titelpagina van het dankgedicht voor het gespaard blijven van Utrecht. GAU, nr. VIC 35.
Foto: GAU

grote schrik en ergernis van slapend Utrecht. Tegen dit 'onnodig schieten op de parade' liet de vroedschap dan ook prompt een plakkaat verschijnen. Helpen deed dit niet veel want een week later moest dit verbod herhaald worden [64]. Weer andere leden van de schutterijen kwamen 's nachts niet eens voor hun wachtbeurt opdagen. Zo iets kon 'in dese conjunctuuren van tijden' natuurlijk niet door de beugel, vandaar dat ook hiertegen een plakkaat werd gepubliceerd. De plichtsverzuimers werden fikse geldboeten in het vooruitzicht gesteld [65]. Soldaten die de wacht hielden bij de retranchementen wisten het ook bont te maken. Zij vielen passerende wagens lastig en gebruikten onschuldige boeren en vee als schietschijf [66].

[64] *Groot Placaatboek*, III, 594.
[65] Ibidem.
[66] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 10-8-1629.

Als een geschenk uit de hemel kwam toen ineens, tijdens de vergadering van de Staten-Generaal op de vijfde dag van hun verblijf in Utrecht, een missive uit Arnhem binnen met het grote nieuws dat in de nacht van 18 op 19 augustus de stad Wesel door Staatse troepen onder bevel van Otto van Gendt veroverd was [67]. Ieder van de aanwezigen begreep direct wat dit betekende: geen aanvoer en rugdekking meer voor de binnengevallen vijand. De verwachting was nu dat de troepen van Hendrik van den Bergh zich spoedig zouden moeten terugtrekken. Ook tot de vergadering van de Gedeputeerde Staten drong het grote nieuws spoedig door. Hier werd direct God gedankt voor deze 'groote genade' [68].
In Utrecht, waar men zo bang was geweest voor een vijandelijk beleg, haalde men opgelucht adem. De vreugde over de val van Wesel was enorm. De Staten-Generaal besloten dan ook om 23 augustus tot feestdag uit te roepen en verordonneerde de stad om op deze dag in alle kerken dankdiensten voor deze grote victorie te houden en om 's avonds 'teyckenen van blijschap' te tonen. En passant ging een dergelijke oproep naar alle provincie- en stadsbesturen van de Unie [69]. De vroedschap greep met graagte de gelegenheid aan om er een groots feest van te maken. Tussen vijf en zes uur speelden de stadstrompetters voor het stadhuis, van zes tot zeven werden de klokken van alle kerken en kloosters geluid, vanaf zeven uur losten de kanonnen op de wallen vreugdeschoten en in de late avonduren werden lantaarns met kaarsen in de bovenste omgang van de Domtoren gehangen [70].
Van angst voor het leger van Van den Bergh en de grote vreugde getuigt het dichtwerk *Utrechtsche Danckbaerheyt aen God,* dat de Utrechtse drukker Lucas Symonsz de Vries naar aanleiding van de gelukkige afloop voor zijn stad in 1630 publiceerde [71]. Een enkele versregel uit dit werk:

Ons Vijandt die daer dorst na ons aller bloedt /
soo 'thert na de fonteyn / de Visch na 'tWater doet /
Die stae'gh toeleydt om ons t'uytroeyen en vernielen /
Die was al in ons Landt / sae achter op de hielen.
(...)
Ons vervallen ghesicht / van tranen scheen een bloedt:
Veel storten nacht en dach / 'tGhebedt in groot ootmoet.
U Vaderlijcke hert / kond'dat niet langher lyden /
Dies gy ons droeve smert / veranderd'in verblyden:
Seer onversiens om-schijndt ons een verkoelend'licht:
Ghy sloeght den Dwinge-landt / ghelijck als int 'tghesicht
Dat hy verduyseldt stondt / niet wetend'wat beginnen:
Ten enden van zijn raet / beteutert in zijn sinnen.
Een eenich Wesel / brenght door Godt soo veel te weegh /
Dat soo veel dysent Man / de Popelcye kreegh.

Omdat door de verovering van Wesel de dreiging voor Utrecht was geweken

[67] GAN, Res.St.Gen., 20-8-1629.
[68] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 10-8-1629.
[69] GAN, Res.St.Gen., 22-8-1629.
[70] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 13-8-1629.
[71] L. Sz. de Vries, *Utrechtsche Danckbaerheyt aen God ende haeren Prince* (Utrecht, 1630).

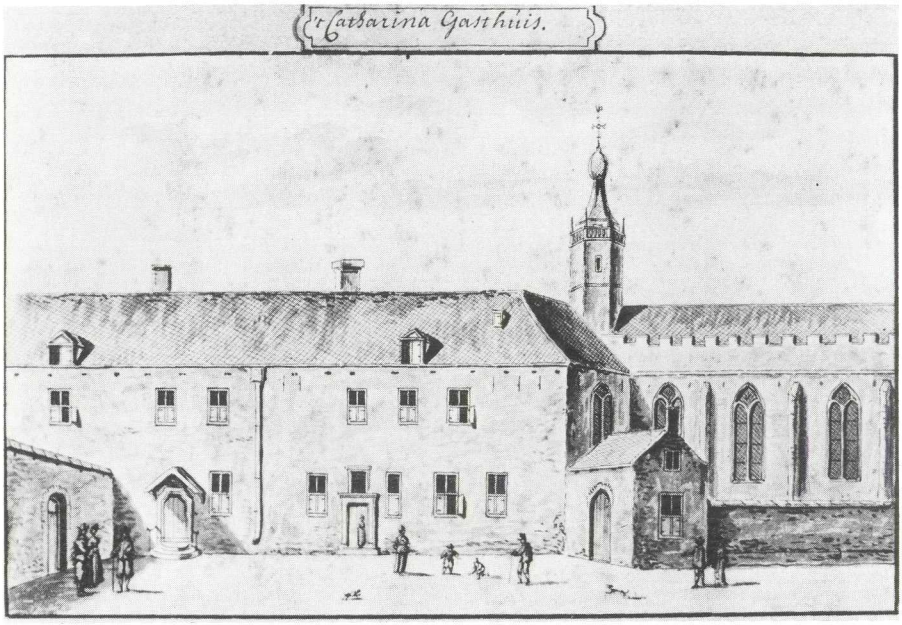

Het Catharijneconvent, waar leden van de Staten-Generaal tijdens hun verblijf in Utrecht vertoefden. Gewassen pentekening (24 x 15) door A. Rademaker uit ca. 1720. GAU, nr. T.A. La 1.8. Foto: GAU.

had men in de Domstad nu wat meer gelegenheid om aandacht te schenken aan minder acute zaken. Een doorn in het oog van de Staten-Generaal was hun huisvesting. Sedert hun aankomst in de stad logeerden zij in herberg Den Hulck. Thans maakten zij kenbaar 'een bequame woninge' te willen betrekken, met een 'keucken à part'. Aan de wensen van zijn hoge gasten kwam Utrecht tegemoet door een deel van het Catharijneconvent ter beschikking te stellen, dat naast een eetzaal en keuken ook nog een 'vertreckkamer' bevatte [72]. Wat later namen de heren nog hun intrek in het Huis Renesse, dat toebehoorde aan de geëligeerde Johan van Renesse van der Aa, heer van Zuilenstein [73].

Bleek dit huisvestingsprobleem tamelijk eenvoudig op te lossen, iets anders lag het met de betalingen van de verdedigingswerken. Met man en macht werd er nog steeds doorgewerkt aan de retranchementen langs de Vaartse Rijn, de Vecht en rond de stad. Duizenden huislieden waren hiervoor speciaal uit Holland overgekomen en honderden burgers uit Utrecht werkten mee, terwijl er verschillende werken waren uitbesteed aan aannemers en gereedschappen gehuurd of aangeschaft. Zoals we hierboven reeds gezien hebben was de vroedschap er zonder meer van uit gegaan dat de generaliteit uiteindelijk alle kosten zou betalen. Het zal blijken dat Van Weede en zijn vrienden zich in deze opvatting lelijk hadden vergist.

Tijdens de vergadering van de Staten-Generaal op 20 augustus, dezelfde dus waarin het goede nieuws van Wesel gebracht werd, verzocht de Utrechtse gedeputeerde Van de Haer aan Haar HoogMogenden de op Utrechts grondgebied

[72] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 13-8-1629.
[73] Ibidem, 25-8-1629.

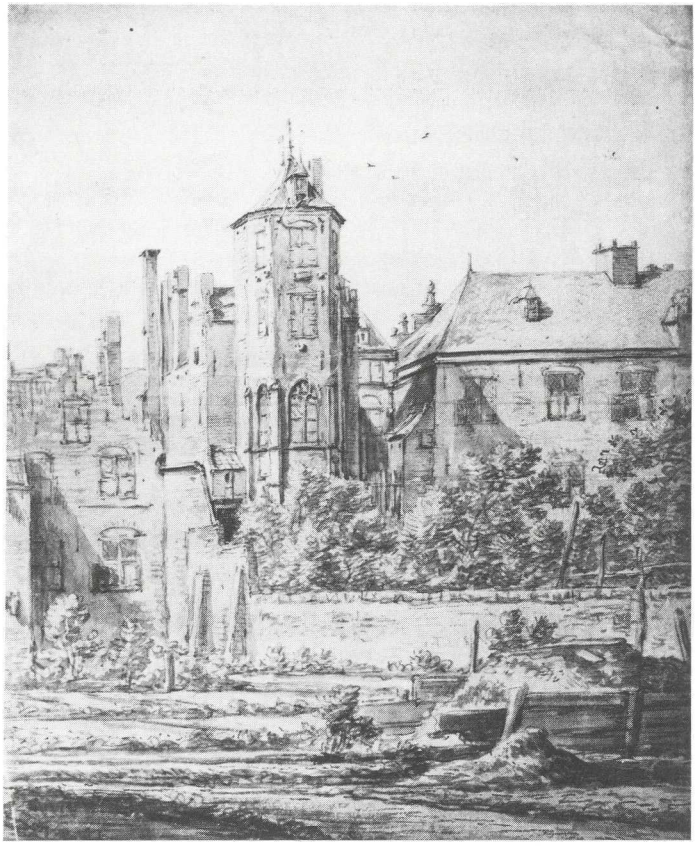

Gezicht op de achterzijde van het huis Renesse - nu Drift 23 - waar de in Utrecht aanwezige leden van de Staten-Generaal later verbleven. Gewassen krijttekening (470 x 385) naar H. Saftleven uit ca. 1650. Prentenkabinet der R.U. Leiden, nr. AW 1228. *Foto: R. U. Leiden.*

gebouwde fortificatiewerken te betalen [74]. Het college liet de Staten van Utrecht echter de volgende dag weten 'dat men hierin niet en can treden' en dat Utrecht deze kosten zelf maar diende te betalen. Indien de Staten van Utrecht deze niet zouden kunnen opbrengen dan konden zij 'wegens d'ordre int landt' nog altijd om een subsidie verzoeken, werd hier door de hoge bezoekers nog aan toegevoegd [75].

De Staten van Utrecht konden hier weinig tegen inbrengen, zij waren echter geenszins van plan om de retranchementen rond de stad te betalen. Dat moest de Domstad dan maar zelf doen, vonden zij. Het spreekt vanzelf dat deze gedachtengang alles behalve de instemming genoot van Van Weede. 'De voorse retrenchementen zijn gemaeckt met kennisse ende door expresse last vande gemelte heeren Gedeputeerden', hield hij zijn vroedschap voor. Dientengevolge moesten zij de kosten dan ook betalen en maar zorgen dat zij het geld weer terug kregen van de generaliteit [76].

[74] GAN, Res.St.Gen., 20-8-1629.
[75] Ibidem, 21-8-1629.
[76] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 11-8-1629.

Het probleem van de betalingen leidde tot vreemde situaties. Toen 22 augustus bij Gedeputeerde Staten een verzoek tot betaling binnenkwam van een der aannemers die aan de retranchementen werkten, werd dit verzoek doorgeschoven naar de vroedschap. Deze gaf echter te kennen hiervoor niet thuis te zijn en stuurde de vordering weer terug [77]. De Staten van Utrecht, deze twist een beetje beu, stelden pogingen in het werk om verdere arbeid aan de verdedigingswerken te doen staken. Zij committeerden hiertoe Ploos, Strick, Van Amerongen en Velthuysen met een geloofsbrief naar de prins. Deze missie zou tevens nog eens moeten proberen Frederik Hendrik te bewegen tot het doen honoreren van Utrechts oude wens, de Grebbe-linie [78]. Zoals te verwachten viel, kregen de Utrechtse gedeputeerden van Zijne Excellentie nul op het rekest. Sterker, de prins verzocht Utrecht nog eens met grote klem om met man en macht aan de verdedigingswerken van de Utrechtse linie verder te werken [79].
Waarschijnlijk had men dit in Utrecht wel verwacht want tegelijkertijd stelden Gedeputeerde Staten hernieuwde pogingen in het werk om de kosten van deze verdedigingswerken alsnog vergoed te krijgen door de generaliteit. Zij probeerden nu de Raad van State voor hun karretje te spannen. Deze zou een dusdanig advies aan de Staten-Generaal moeten uitbrengen dat dit college terug zou komen op haar eerdere weigering. Lobbyen dus, in het hedendaagse politieke jargon. De taak werd toevertrouwd aan Van der Haer, Berck en Van Weede. Zij gebruikten argumenten als 'groote oncosten der fortificatiewercken', 'onvermogen', 'de ongelegentheyt erinne de provincie van Utrecht is comen te vallen' en 'alsoo de vijandt deze stadt ende provintie tot een frontier gemaeckt heeft, sy even als andere provintien ende steden die frontieren sijn behooren getracteert en by de generaliteit gedefendeert te worden' [80]. Ook de vroedschap droeg haar steentje bij aan deze lobby. Geconfronteerd met de noodzaak dat de bolwerken rond de stad hersteld dienden te worden werd ook een afvaardiging naar de Raad van State gecommitteerd met het verzoek er voor zorg te willen dragen dat de generaliteit dit zou betalen; evenals de kosten van de retranchementen, werd er nog nadrukkelijk aan toegevoegd. Van deze afvaardiging maakte Van Weede eveneens deel uit [81]. Inderdaad wisten de Utrechters zich de steun van de Raad van State te verwerven. Deze stelde dan ook een keurig rapport op met voor Utrecht gunstige aanbevelingen en overhandigde dat aan de Staten-Generaal [82]. Helaas, het mocht niet baten. Integendeel. Haar Hoog-Mogenden droegen nu zelfs de Raad van State op om Utrecht 'te vermaenen ende daertoe houden' dat de provincie alle gelden zou fourneren die voor de verdedigingswerken nodig waren [83].
Eensgezind waren de Staten-Generaal in deze kwestie natuurlijk alles behalve. Het ligt voor de hand dat de Utrechtse gedeputeerden in dit college hun eigen staten en vroedschap steunden. Zij wezen hun collega's uit de andere provincies

[77] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 12-8-1629.
[78] Ibidem.
[79] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 16-8-1629. Een dergelijk verzoek deed de prins ook nog eens per missive aan de Staten-Generaal en de Raad van State, cf. GAN, Res.St.Gen., 22-8-1629; RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Res., 22-8-1629.
[80] RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Res., 24-8-1629.
[81] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 13-8-1629.
[82] RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Res., 24-8-1629; GAN, Res.St.Gen., 25-8-1629
[83] GAN, Res.St.Gen., 27-8-1629.

op Utrechts 'onvermogentheyt ende schaersheyt van penningen'. Holland, dat wel wist dat als de generaliteit de kosten op zich zou nemen, hij daarvoor voornamelijk zou moeten opdraaien, bood Utrecht toen een lening aan om de verdedigingswerken te financieren. Men voegde er enigzins dreigend aan toe dat indien Utrecht niet op dit aanbod wilde ingaan en de verdedigingswerken er hierdoor niet zouden komen, dit kwalijke gevolgen zou hebben en Zijne Excellentie hiervan op de hoogte gebracht zou worden. De fortificatiewerken zouden er dan niet komen 'niet uyt onvermogentheyt van de heeren Staten van Utrecht, maer uyt onwillicheyt' [84]. Gedeputeerden van Utrecht accepteerden de lening niet. Terwijl er in de Domstad op deze wijze een conflict groeide tussen Utrecht en de andere provincies, maakte de vijand te Amersfoort, zoals de verwachting was, zich op voor de terugtocht. 24 augustus trok hij weg.
De Raad van State deed wat hem door Haar HoogMogenden was opgedragen en vorderde 28 augustus geld bij Gedeputeerde Staten van Utrecht voor de verdedigingswerken. De Raad mocht Utrecht zelfs een crediet geven van 150.000 gulden. Later zou wel bekeken worden tot wiens lasten de werken zouden komen [85]. Wederom eiste Utrecht dat de generaliteit alles zou betalen. Toen zo nogmaals bleek dat Utrecht niet tot andere gedachten te bewegen was, grepen de Staten-Generaal naar een zwaarder middel om Utrecht inschikkelijk te krijgen: de prins. Zij committeerden twee Hollanders en een Fries naar Frederik Hendrik om hem 'te representeren de waere gelegentheyt ende toestandt der fortificatien der stadt Utrecht ende hoe weynich deselve bij haer sijn behertigt' en om 'sijn wijs advys te versoucken' [86]. Het was voor Utrecht uiteraard een doorn in het oog dat er zich in deze missie geen vertegenwoordiger uit deze provincie bevond. De Staten van Utrecht besloten daarom een eigen deputatie naar de prins te zenden om hun standpunt toe te lichten. Hiertoe werden gecommitteerd Ploos van Tienhoven, Van Amerongen en Van Lingen. Op aandrang van Van Weede diende deze deputatie ook nog eens te pleiten voor de Grebbelinie [87]. Natuurlijk mislukte deze nieuwe poging van Utrecht zijn wensen gehonoreerd te krijgen. De prins steunde het meerderheidsstandpunt in de Staten-Generaal dat Utrecht de kosten van haar retranchementen diende te betalen [88]. Wederom maakte Frederik Hendrik van de gelegenheid gebruik om op het belang van de Utrechtse linie te wijzen. Hij wist de delegatie zelfs zo ver te krijgen dat zij beloofde om zijn standpunt in Utrecht te verdedigen. Het onderhoud met de prins moet voor de delegatie niet zo erg plezierig geweest zijn. Impliciet maakte hij het bestuur in Utrecht uit voor een stel bangerikken die zeker hun stad ontvlucht zouden zijn zodra de vijand zich voor de muren vertoond had [89].
Het was duidelijk dat Utrecht nu echt een concessie moest doen. Dat deed het

[84] Ibidem.
[85] RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Res., 28-8-1629; RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 18-8-1629.
[86] De twee Hollanders waren Warmondt en Bruynings. De Friese gecommitteerde was Eysinga. - GAN, Res.St.Gen., 30-8-1629.
[87] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 20-8-1629.
[88] GAN, Res.St.Gen., 3-9-1629.
[89] Ibidem; RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 24-8-1629, 25-8-1629. Toen de Utrechtse gecommitteerden verslag uitbrachten aan de Staten van Utrecht en het standpunt van de prins verdedigden, was Adriaen Ploos hierbij niet aanwezig. Hij was als gedeputeerde te velde voor Haar HoogMogenden bij de prins in het leger voor Den Bosch gebleven.

dan ook 4 september. Wat het te bieden had was echter minimaal: 20.000 gulden, 'midts dat de generaliteit acte sal geven dat alle voordere oncosten der fortificatiewercken, in de provincie van Utrecht te maecken, sullen worden gedragen bij de Generaliteyt' [90]. Haar HoogMogenden accepteerden dit niet en Utrecht werd verzocht zijn huiswerk nog maar eens over te doen [91].
De volgende dag barstte het conflict tussen Utrecht en de andere provincies pas goed los. In de vergadering van de Staten-Generaal vlogen de verwijten over en weer. Utrecht, dat bleef weigeren ruimere toezeggingen te doen, kreeg voor de voeten geworpen dat het zelf helemaal niets voor de eigen verdediging over had. De andere provincies wensten daarom 'onschuldich te willen zijn van alle ongemacken ende onheylen die de staedt deser landen int generael ende provintie van Utrecht int partculier door deselve naelaticheyt soude mogen overcomen'. Zij besloten om weer een afvaardiging naar Frederik Hendrik te zenden om hem over de onbevredigende gang van zaken in te lichten en zich over Utrecht te beklagen. De Utrechters dienden hierop een officieel protest in en beklaagden zich over het 'ongelijck' dat hen door de andere provincies werd aangedaan; in het bijzonder moest Holland het ontgelden. Utrecht stelde voorts dat de generaliteit het gewest diende te voorzien van verdedigingswerken omdat zij nu 'frontier' geworden was, precies zoals dat ook gebeurd was bij Gelderland en Overijssel. Kennelijk geschrokken van het besluit om weer een missie naar de prins af te vaardigen wilde Utrecht toch nog zijn goede wil tonen. Men deed de toezegging dat de Staten van Utrecht zelf de fortificaties rond de stad zouden bekostigen. De Staten-Generaal die het meningsverschil meer dan beu waren en zo snel mogelijk de verdedigingswerken voltooid wilden zien, waren bereid hiermee accoord te gaan. Doch vóór het zo ver was wilde Holland eerst nog wel een contra-protest tegen Utrecht indienen [92].
Dat gebeurde de volgende dag. Holland voelde zich door Utrecht beledigd. Het was blijkbaar wel goed om duizenden huislieden naar het Utrechtse te zenden om mee te bouwen aan de verdedigingswerken. Tevens had Holland krijgsvolk gestuurd. En had Holland niet zijn fiat gegeven aan het resideren van de Staten-Generaal in Utrecht? Holland vond het verder belachelijk 'dat die van Utrecht, om eens dat de vijant hem vertoont heeft in haere provincie souden willen instineren frontier te weesen als Gelderlandt ende Overijssel, die de vijandt dagelijcks ende alle uyren voor heur steden hebben'. Zelfs Holland had 'als frontier tegen den vijandt moeten fortificeren meer plaets als t 'geheele Sticht groot is'. Desondanks toonde Holland zich bereid het Utrechtse bod van een dag eerder te accepteren, mits het gewest dit schriftelijk zou bevestigen [93].
Hiermee had dan eindelijk het conflict in de Staten-Generaal tussen Utrecht en de andere provincies beslecht kunnen zijn, ware het niet dat de vroedschap roet in het eten gooide. Deze wilde slechts accoord gaan indien aan de overeenkomst uitdrukkelijk werd toegevoegd dat de kosten voor deze fortificatiewerken gekort zouden worden op de quote die de provincie de generaliteit verschuldigd

[90] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 25-8-1629.
[91] GAN, Res.St.Gen., 4-9-1629. Het waren voor Utrecht Strick, Van der Haer en burgemeester Van Weede die de resolutie naar voren brachten en verdedigden. Zie: RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 25-8-1629.
[92] GAN, Res.St.Gen., 5-9-1629.
[93] Ibidem, 6-9-1629.

was [94]. Gezien het voorgaande was dit een onmogelijke eis. Ongetwijfeld zal deze geëntameerd zijn door Van Weede.
En zo kon de ruzie dus weer van voren af aan beginnen. Gelukkig bevond zich voor Den Bosch ook nog een prins van Oranje, voor wie hetgeen er zich in Utrecht afspeelde en het feit dat hierdoor de aanleg van de Utrechtse linie stokte een steeds grotere ergernis werd. Op 8 september schreef hij daarom zijn 'besondere goede vrunden' van Gedeputeerde Staten en de vroedschap een brief waarin hij hen voorhield dat ook zij heel goed wisten dat de bewuste fortificaties 'nodich ende oorbaerlijck' waren voor de provincie in het algemeen en de stad Utrecht in het bijzonder. Of de heren er dan nu ook maar eens aan mee wilden werken dat ze er zo snel mogelijk kwamen [95]. De vroedschap werd door de duidelijke stellingname van de prins in een geïsoleerde positie gemanoeuvreerd en kon uiteindelijk, weliswaar na nog wat tegenstribbelen, niet anders dan door de knieën gaan en de eis laten vallen [96].
Het moet voor de Staten-Generaal, die in Utrecht hun handen zo vol hadden aan de problemen rond 'de bewaringe van dese provintien' en daarenboven nog eens verwikkeld raakten in een ruzie, een gelukkig en bevrijdend bericht geweest zijn dat zij dinsdag 11 september in de namiddag uit het legerkamp van Frederik Hendrik voor Den Bosch ontvingen: 'Heden morgen ontrent thien uren, hebben die van binnen begost hun tot parlementeren te stellen'. Met andere woorden: de capitulatie van Den Bosch was bijna een feit! Haar HoogMogenden behoefden niet lang na te denken wat hen nu te doen stond: Utrecht Utrecht laten om dáár bij te zijn [97]. De volgende ochtend al, om zes uur, vertrokken de hoge gasten uit de Domstad en was Utrecht, na precies vier weken, residentie àf [98].

[94] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 26-8-1629.
[95] RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 1-9-1629; GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 1-9-1629.
[96] GAU, Stad, II, nr. 121, Res.Vr.U., 17-9-1629, 18-9-1629; RAU, Staten, nr. 264-34, Res.Ged.St.U., 18-9-1629.
[97] RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State,. nr. 170, Res., 11-8-1629; GAN, Res.St.Gen., 11-8-1629. In de resolutiën van de Staten-Generaal lezen we dat Haar HoogMogenden van Utrecht naar Zaltbommel zullen reizen en daar bekijken of men daar zal blijven of door zal reizen naar het leger voor Den Bosch. In de resolutiën van de Raad van State wordt over Zaltbommel niet gesproken. Mochten de Staten-Generaal in Zaltbommel geweest zijn, dan was dat slechts voor een 'lunchpauze', want dezelfde dag dat de heren uit Utrecht vertrokken, resolveren zij al 'post prandium' te Vught in het legerkamp van de prins.
[98] De Raad van State bleef op verzoek van de Staten-Generaal nog een paar dagen in Utrecht en vertrok 16 september uit de Domstad, deels naar Den Bosch, deels naar Den Haag. RANB, Coll. Rijksarch., Raad van State, nr. 170, Res., 11-9-1629, 16-9-1629.

Gerard Ploos van Amstel (1617-1695)*

Een Stichtse officier in het Staatse leger

J. J. A. Ploos van Amstel

Deze levensschets van Gerard Ploos van Amstel, houtvester van het land van Utrecht en kolonel van een Stichts regiment infanterie, vormt het sluitstuk van een drieluik over de Utrechtse regentenfamilie Ploos van Amstel in de zeventiende eeuw, een drieluik dat een indeling heeft conform de trias politica. Mr Adriaen Ploos van Amstel (1585-1639), de belangrijkste telg uit zijn geslacht, levert als politicus het element van de wetgevende macht. Zijn levensschets is gepubliceerd in Jaarboek Oud-Utrecht 1980. Mr Willem Ploos van Amstel (1608-1668), wiens levensschets in het Jaarboek van 1982 is te vinden, vertegenwoordigt als raadsheer bij het Hof van Utrecht de rechtspraak in het drieluik. Gerard Ploos van Amstel (1617-1695) over wie deze publicatie handelt, is een exponent van de uitvoerende macht. Alle drie vervullen naast de hier genoemde functies nog zeer uiteenlopende ambten in het Sticht. Het drieluik geeft daardoor niet alleen een beeld van een zeventiende eeuwse regentenfamilie, maar ook een zeker beeld van het Sticht uit die tijd.

Een invloedrijke vader en een wilskrachtige moeder

Gerard wordt in april 1617 in Utrecht geboren [1]. Hij is de oudste in het gezin van mr Adriaen Ploos en de van de Veluwe afkomstige Agnes van Bijler. Zijn geboorte volgt acht maanden na het huwelijk van zijn ouders op 16 augustus 1616 [2]. Na Gerard volgen nog negen zonen en zes dochters. De helft van deze kinderen sterft al jong en slechts Gerard, vier broers en drie zusters passeren de leeftijd van twintig jaar [3]. Mr Adriaen Ploos is eveneens in Utrecht geboren als zoon van een brouwer, die vele jaren schepen en raad in de vroedschap is

*) Een woord van dank gaat naar de heer P. Tuijn, directeur van het Nederlands Jachtmuseum in Doorwerth, drs J. P. C. M. van Hoof en drs J. A. M. M. Janssen van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht te Den Haag en naar jhr G. Ploos van Amstel uit Middelburg voor hun inbreng bij respectievelijk het hoofdstuk over de houtvesterij, over de militaire loopbaan en de bijlage met het genealogische overzicht. Een speciaal woord van dank ben ik verschuldigd aan prof dr J. J. Poelhekke uit Nijmegen, die niet alleen dit artikel, maar ook de twee voorgaande publicaties vanuit zijn historische deskundigheid van uiterst waardevol commentaar heeft voorzien.

[1] Gemeentearchief Utrecht (GAU), Doop-, trouw- en begraafregisters (DTB), nr. 1, 101. Gerard is op 30 april gedoopt in de Jacobikerk.

[2] Ibidem, nr. 91, 316. Zij trouwen in de Geertekerk. Uit haar vorig huwelijk heeft ze een zoontje Jacob Foeyt van twee jaar oud, dat reeds op negenjarige leeftijd overlijdt.

[3] P. C. Bloys van Treslong Prins, *Het geslacht Ploos van Amstel* (Den Haag, 1911) 22-24.

geweest. Mr Adriaen zelf is onder meer lid van Gedeputeerde Staten, president van de Staten, gedelegeerde namens het Sticht in de Generaliteitsrekenkamer en in de Staten-Generaal. Hij behoort tot de vertrouwelingen van prins Frederik Hendrik en is lid van het 'Secreet Besogne'. Via mr Adriaen Ploos bestuurt de prins het Sticht, waardoor hij grote invloed heeft op de benoemingen van raden, schepenen en burgemeesters. In 1621 wordt mr Adriaen tijdens een missie naar het Franse hof door Lodewijk XIII genobiliteerd en opgenomen in de Orde van de Accolade, in 1629 gevolgd door een bevordering tot de Orde van St. Michel, terwijl Frederik Hendrik in 1634 verklaart dat mr Adriaen 'moet gehouden worden voor een edelman ende van adelicke afkomst, gesproten van ende uyt den huyse van Amstel van Mijnden' [4]. Sindsdien gebruikt hij de naam Ploos van Amstel.

Als goed kind van zijn oligarchische tijd zorgt hij ervoor dat zijn vrienden, familieleden, kinderen en niet in de laatste plaats hijzelf in interessante en goedbetaalde politieke, bestuurlijke, militaire of andere ambten worden benoemd en vrijvallende prebendes aan hen worden toegewezen. Erg belangrijk hierbij is zijn vriendschap met Constantijn Huygens, die als secretaris van de prins een altijd aanwezige informant en voorspraak is. Gerard en zijn broers en zusters hoeven zich over hun toekomst dus geen zorgen te maken. Ook in Gerards leven heeft zijn invloedrijke vader een grote rol gespeeld, die nog vele jaren na

[4] Volgens Madame Claude Ducourtial, Conservatrice van het Musée National de la Legion d'Honneur, Parijs, is de Accolade een zeventiende eeuwse wedergeboorte van de middeleeuwse ridderslag. Zij veronderstelt dat de Franse koning op deze wijze personen van de protestantse religie begunstigde, omdat het politiek moeilijk was voor een katholieke koning om aan hen een normale koninklijke orde toe te kennen. De koninklijke Orde van St. Michel was min of meer officieel ook geopend voor buitenlandse protestanten die reeds het ridderschap verworven hadden via de Orde van de Accolade. Aan het eind van de achttiende eeuw is de Orde van St. Michel vaak gebruikt voor niet-erfelijke nobilitatie van wetenschappers, schrijvers, magistraten enz.
In de negentiende eeuw is de juistheid van de adelserkenning van Frederik Hendrik uit 1634 door sommigen in twijfel getrokken. Vandaar dat de Hoge Raad van Adel (HRvA) en ook de minister van Justitie bij de behandeling van het rekest aan de koning voor adelserkenning van J. Ploos van Amstel uit 1854 niet alleen diens verwantschap met Adriaen Ploos van Amstel zorgvuldig heeft nagetrokken, maar ook de adelserkenning van Frederik Hendrik eens onder de loep heeft genomen (de afhandeling heeft tien jaar gevergd en tot vier maal toe heeft genoemde Ploos van Amstel aanvullend bewijsmateriaal moeten leveren).
In het eindrapport van 12 maart 1864 (Algemeen Rijksarchief (ARA), Justitie, nr. 3824) komt de HRvA tot de conclusie dat de adelserkenning van Frederik Hendrik in de zeventiende eeuw daadwerkelijk effect heeft gehad voor Adriaen en Gerard alsmede voor andere takken van de familie. De Raad constateert dat, alhoewel Adriaen Ploos geen genealogisch materiaal schijnt te hebben overgelegd waaruit eenduidig bleek op welke wijze hij van welke Van Amstel van Mijnden afstamde, het overgelegde bewijsmateriaal, waaronder verklaringen over de verwantschap van leden van de familie Van Amstel van Mijnden, omvangrijk te vinden. Onder meer deze verklaringen staan beschreven in J. B. Rietstap, *Wapenboek van den Nederlandschen Adel* (Groningen, 1887) II, 70-72. De Raad stelt zelfs 'zelden zoveele bewijzen voor zijne stellingen te hebben beschikbaar gehad' als Frederik Hendrik destijds. De HRvA is er van overtuigd dat van misleiding of bedrog van Frederik Hendrik nauwelijks sprake kan zijn geweest en stelt dat 'in alle geval zouden misleiding daar bij gepleegd en de dolus malus door zeer overtuigende bewijzen moeten blijken en niet op louter vermoedens moeten gegrond zijn'.
Op 7 juli 1864 schrijft de minister van Justitie in zijn begeleidingsbrief van het eindrapport van de HRvA aan de koning (ARA, Kabinet des Konings 1841-1879, nr. 1498) dat 'er op het bewijsbare der wettige afkomst uit het geslacht van Amstel van Mijnden wel het eene en andere af te dingen zoude mogen zijn... de kwestie van adeldom van zijn geslacht in den persoon van Gerrit Ploos van Amstel Heer van Oude Geijn uitgemaakt is'. Bij K.B. nr. 55 van 8 juli 1864 volgt de adelserkenning van J. Ploos van Amstel.
Ten slotte zij vermeld dat nog steeds geen genealogisch bewijsmateriaal is gevonden waaruit onomstotelijk blijkt dat en hoe Adriaen Ploos van Amstel uit het geslacht Van Amstel van Mijnden stamt.

diens overlijden blijft doorklinken [5].
Omstreeks Gerards tiende jaar verhuist het gezin van Utrecht naar Den Haag en gaan zijn ouders vrijwel alleen nog voor de beschrijving van de Staten naar Utrecht. Nadat in 1633 de ridderhofstad Oude Gein is herbouwd, wordt aan de zomersessie een vakantie op Oude Gein vastgeknoopt. We komen Gerard in 1633 in Leiden tegen als hij zich op 16-jarige leeftijd laat inschrijven als 'artium liberalum studiosus' [6]. Hij verdiept zich in mathematiek, fysica, militaire architectuur, filosofie, ethiek en letteren. Al op zijn zeventiende volgt een benoeming door prins Frederik Hendrik tot houtvester van het Sticht. Aan de vervulling van dit ambt, dat hij ruim 40 jaar bekleedt, is een paragraaf gewijd. Zijn vader zorgt ervoor dat hij in hetzelfde jaar een militaire loopbaan bij het Staatse leger start als kurassier. Mr Adriaen heeft voor Gerard een politieke loopbaan voor ogen en ziet een korte en snelle carrière in het leger als een goede basis. Het worden echter 56 jaar in 'slands wapenrok. Ook aan dit aspect van zijn openbare leven is een aparte paragraaf gewijd. In 1637 zorgt zijn vader voor een kanunnikaat bij St. Pieter [7].
Na het overlijden van mr Adriaen in 1639 verhuist Agnes van Bijler naar 'De Lanscroon' aan de Oude Gracht in Utrecht. Gerard is dan luitenant bij een compagnie kurassiers en zal niet vaak meer thuis zijn, evenmin als Engelbert (dertien jaar) die dan juist in Leiden is gaan studeren, zodat waarschijnlijk Aletta (achttien jaar), Johan (negen jaar), Catharina Margaretha (zeven jaar), Maria Odilia (vijf jaar) en Jacob Henric (twee jaar) mee verhuizen. Erg aangenaam zijn die eerste jaren in Utrecht niet geweest, want nadat de invloedrijke en niet door iedereen beminde mr Adriaen is overleden, ontlaadt de opgekropte oppositie zich tegen Agnes van Bijler en de overige familieleden. Zelfs herhaaldelijk persoonlijk ingrijpen van prins Frederik Hendrik en de gebundelde steun van de Utrechtse vrienden kan niet voorkomen dat een gecombineerde actie van de Ridderschap en de vroedschap van Utrecht leidt tot een onteigening van de hoge heerlijkheid van 't Gein en Jutphaas, die mr Adriaen enkele jaren daarvoor volledig legaal had verworven, waarmee hij echter grote afgunst bij leden van de Ridderschap veroorzaakte [8].
Deze anti-stemming spreekt ook uit enkele brieven van Agnes aan haar vriend en vertrouwensman Constantijn Huygens. In haar brief van september 1639, waarin ze zijn hulp vraagt bij de continuatie van haar buurman en verre neef mr Johan Pater als schepen, schrijft ze dat deze 'cosijn van ons neef de raetsheer Ploos...door d'een of d'ander mocht worden den voet gelicht al soo hij wat na Ploos hangt'. Voor de volgende magistraatsverandering schrijft ze in september 1640 over hem: 'En omdat sijn Ed. aen de Ploosen verwant is heeft men dickwijls vyande, daerom heb ick niet na connen laeten hem te recommanderen' [9]. Maar zelfs in 1644 is er nog oud zeer, zelfs bij Junius, de

[5] Zie over hem J. J. A. Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel', *Jaarboek Oud-Utrecht (JbOU)*, (1980) 43-94.
[6] *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae* (Den Haag, 1875) 254, 15 juni 1633.
[7] Rijksarchief Utrecht (RAU), St. Pieter, nr. 50-4, resol. 4 mei 1637
[8] Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel', 84-88.
[9] Johan Pater was schepen van Utrecht van 1634-1642 (Johan van de Water, ed., *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der Edele Mogende Heeren 's Lands van Utrecht* (3 dln; Utrecht, 1729) III, 195).
UB Leiden (UBL), Hss. Hug. 37-3, brief van Agnes van Bijler aan Huygens van 24 sept. 1639; 37-5, 24 sept. 1640; 37-6, 22 sept. 1642.

collega-secretaris van Huygens: 'Ick heb aen mijn heer Junius niet geschreven want ick sorge dat sijn E. niet veel voor mij doen en sal' en wel omdat hij en anderen zich nog steeds beklagen over het door mr Adriaen gevolgde beleid bij het 'deputeren' van bestuurders. Al stelt Agnes terecht: 'Het stont aen mijn man niet, maer aen sijn hoocheyt' gaat ze er aan voorbij dat ervaren zal zijn dat mr Adriaens stem wel van groot gewicht is geweest [10].

Agnes kan rekenen op de gunsten van Frederik Hendrik die ze opzoekt of schrijft, maar meestal benadert via de bemiddeling van Huygens. 'Ick bruick de stoutheyt aen U.E. selffs te schrijven om raet ende daet voor mijn soon' schrijft ze kort na mr Adriaens overlijden aan Huygens als ze verder aan de militaire loopbaan van Gerard wil gaan werken. Ze vraagt hem te adviseren alsof het zijn eigen zoon betreft en voegt er aan toe: 'Ick ben wedevrou en aen mijn outste soon ten hoochste mij verlaeten, als U.E. weet' [11]. Regelmatig gebruikt ze sindsdien de 'stoutheyt' om iets te verzoeken voor haar kinderen en familieleden [12]. Als Huygens in Utrecht is, komt hij doorgaans ook in 'De Lanscroon' op bezoek, waarbij Agnes hem alles nog eens mondeling toelicht wat ze al schriftelijk heeft laten weten [13]. De zaak waarvoor ze zich het meeste heeft ingezet en het frekwentst de steun van de prins heeft gevraagd is de admissie van Gerard tot de Stichtse Ridderschap. Het wordt een prestige zaak in optima forma.

Als Gerard in maart 1640 door Geëligeerden als kapitein wordt genomineerd, gebruikt men voor hem de titel jonker, hetgeen regelmatig voorkomt sinds de verklaring van de prins uit 1634 over de afstamming uit Van Amstel van Mijnden. De Ridderschap erkent de beschikking van de prins echter niet en maakt dan ook bezwaar tegen het gebruik van de titel jonker door Geëligeerden [14]. Waarschijnlijk om de Ridderschap tot een officieel standpunt in deze te dwingen, dient Gerard in februari 1641 een rekest tot admissie in [15]. Zoals te verwachten is, komt er niet spoedig een antwoord en na bijna een jaar herhaalt hij zijn verzoek, waarbij een aanbevelingsbrief van prins Frederik Hendrik is gevoegd. Op 26 januari komt de Ridderschap tot een besluit en verklaart dat 'soo wanneer den suppliant sijn militaire charge ende canonique prebende gequiteert ende verlaeten sal hebben volgens d'ordre hem te houden voor gequalificeert omme mede als een riddermatich persoon in het lith der welgem. heere

[10] UBL, Hss., Hug. 37-8, brief van 24 dec. 1644.

[11] Ibidem, 37-2, brief van 23 juli 1639.

[12] Ibidem, 37-1, brief van 3 juli 1638, waarin ze gratie vraagt voor een familielid van juf. Kup, die voor de krijgsraad moet verschijnen en wie de doodstraf wacht; 37-4, brief van 27 aug. 1640, waarin ze promotie verzoekt voor de drie zonen van haar nicht Saechman, die alle drie in het leger dienen; 37-6, brief van 22 sept. 1642, waarin de zaken van een weeskind blijken te zijn geregeld; 37-8 en 37-12, brieven van 24 dec. 1642 en 23 dec. 1646, waarin ze vraagt of haar neef Wynant van Ommeren burgemeester van Amersfoort kan worden.

[13] Ibidem, 37-14, brief van 1 juni 1649. Om de vriendschap met Huygens te ondersteunen stuurt Agnes van Bijler hem af en toe geschenken. In december 1642 stuurt ze b.v. een half zuiglam en in maart 1645 een half zuiglam en twee koppels patrijzen, waarbij ze hem ook toewenst dat hij het 'met U.E. vrunden, broeder en susters met smaeck eeten, die na mij onthoud op dynsdach U.E. gast sullen zijn'. Als Huygens' broer in september 1642 overlijdt zendt ze een troostende brief en als ze in december 1645 van Gerard hoort dat Huygens het goed maakt schrijft ze: 'Ick heb van mijn soon den houtfester verstaen U.E. goede disposiese... het welck mij aengenaem geweest is om te hooren want ick altoos beviende U.E. goede genegenheyt tot mijn famielle' (37-7, 8 dec. 1642; 37-10, 1 mrt. 1645; 37-6, 22 sept. 1642; 37-11, 3 dec. 1645).

[14] RAU, Staten. nr. 232-20, resol. 11 mrt. 1640.

[15] RAU, Coll. Atteveld, omslag 432.

edelen ende Ridderschap beschreven ende geadmitteert te connen worden' [16]. Hiermee is de erkenning van de verklaring van de prins uit 1634 door de Ridderschap een feit. Gerards hart is echter in het leger en ook zijn prebende bij St. Pieter zal hij niet zomaar willen opgeven. Kennelijk vindt hij, en wellicht nog in sterkere mate Agnes van Bijler, dat de Ridderschap hem maar moet admitteren zonder genoemde voorwaarden. Op 10 februari 1645 zet Agnes van Bijler goed in met een gesprek met de prins. 'Ick heb van desen avont dat geluck ende de eere gehadt zijn hoogheyt selfs te spreken en mijn saeck gerecommandeert om voorschrijvens U.E. bekent', meldt ze direct daarna aan Huygens. De prins heeft toegezegd dat Huygens tot haar 'contement' een aanbevelingsbrief zal opstellen en Agnes vraagt hem zich zo snel mogelijk bij de prins te vervoegen 'om de last te ontvangen... Ick bidde U.E. toch de peine tot mijn faveur wat te doen schrijven' [17]. De behandeling van een nieuw rekest tot admissie en de aanbevelingsbrief van de prins worden in de eerstvolgende vergadering van de Ridderschap niet behandeld met als argument het beperkte aantal aanwezigen [18]; in de daarop volgende vergadering schuift men de behandeling uit tot de eerstvolgende beschrijving van de Staten [19]. Op Huygens' advies had Gerard de aanwezige edelen nog tot een snelle beslissing proberen over te halen, maar tevergeefs. Gerard weet dat men vindt dat de brief van de prins 'wel in acht' behoort te worden genomen nu men de prins nodig heeft in een geschil tussen de stad en de voorstemmende leden, en hij vreest dat door een uitstel van de behandeling van zijn rekest de gunstige stemming die er dan nog heerst zal veranderen. Hij informeert Huygens direct na afloop van de bewuste vergadering en wil ook nog mondeling verslag uit gaan brengen: 'Mijn dessein is, of U.E. mogte anders goet vinden, toekomende week in Den Hage te gaen om U.E. van alles mondeling 't rapport te doen en daer een dach ses of acht faire ma petite tour' [20].
Gerard heeft goed aangevoeld dat uitstel van de behandeling in zijn nadeel is, want zelfs na een 'nadere missieve... in faveur' van zijn rekest door de prins, besluit de Ridderschap uiteindelijk dat het verzoek 'beleeftelijck geexcuseert' zal worden [21]. Gerard en Agnes leggen zich hier niet bij neer en blijven de prins en Huygens achtervolgen voor steun tegen de Ridderschap, die het volgens Agnes 'wt partijschap' tegen heeft gehouden. Er wordt weer om nog een brief van de prins gevraagd en Gerard gaat zelf ook nog eens met de prins spreken. De Ridderschap houdt echter voet bij stuk [22].
Duidelijk zal zijn dat Agnes van Bijler weet wat ze wil en niet graag iets aan het toeval overlaat. Evenzeer probeert ze invloed uit te oefenen op haar kinderen. Gerard plooit zich gehoorzaam naar haar wensen, hetgeen bij zijn militaire carrière het duidelijkst naar voren komt.

[16] RAU, Staten, nr. 734-1, resol. Riddersch. 26 jan. 1642. Ruim een jaar later spreekt de vroedschap van Utrecht als mening uit dat over adeldom en gekwalificeerd zijn alleen door de drie leden van de Staten gezamenlijk en niet door de Ridderschap alleen geresolveerd kan worden (GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 2 mrt. 1643).
[17] UBL, Hss., Hug. 37-9, 10 febr. 1645.
[18] Ibidem, 37-10, 1 mrt. 1645.
[19] RAU, Staten, nr. 737-2, 12 mrt. 1645.
[20] UBL, Hss., Hug. 37-3, 25/15 mrt. 1645, brief van Gerard Ploos van Amstel aan Huygens.
[21] RAU, Staten, nr. 737-2, 19 sept. 1645.
[22] UBL, Hss., Hug. 37-11, 3 dec. 1645, brief van Agnes van Bijler aan Huygens.

Een jong gezin op Oude Gein

Twee dagen na haar twintigste verjaardag trouwt Anna Regina von Bodeck op 29 februari 1648 in Utrecht met de dertigjarige Gerard [23]. Haar vader Johan von Bodeck (1589-1650), Herr auf Gross und Klein Marwitz, Hirschfeld und Berghaupten, voorheen koopman en bankier in Frankfurt, stamt uit een rijke, adellijke Duitse familie van bankiers en kooplui. Zijn grootouders waren bijvoorbeeld de eerste miljonairs van Frankfurt. Haar moeder Susanna van Uffelen die dan al is overleden, stamt uit een rijke koopmansfamilie uit Hamburg [24]. De Lutherse familie Von Bodeck woont aan de Nieuwe Gracht in Utrecht, schuin tegenover het Paushuis. Anna Regina heeft zes broers en zusters [25].

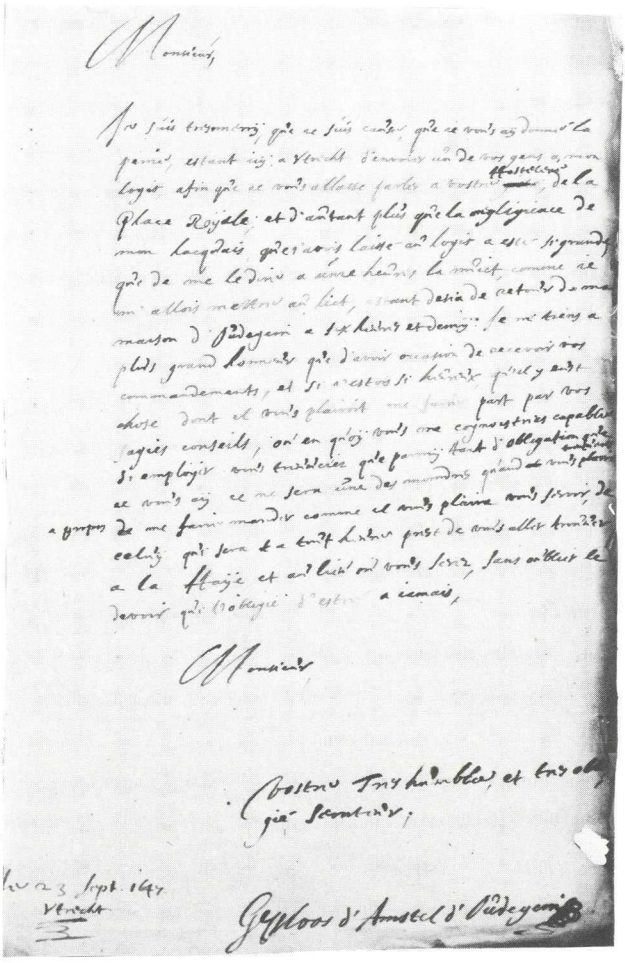

Brief van Gerard Ploos van Amstel aan Constantijn Huygens van 23 september 1647. Uit de brief blijkt dat Huygens tevergeefs een dienaar naar Gerards huis zendt om hem naar de 'hostellerie La Place Royale' te noden. 'La negligience de mon laqais, que j'avais laissé au logis, a esté si grande que me le dire a une heure la nuit, comme je m'allois metter au lict, estant desia de retour de ma maison d'Oudegein a six heurs et demij'.
Koninklijk Huisarchief, Coll. Huygens, nr. G. 1-84.
Foto: idem.

[23] GAU, DTB, nr. 97, 282.
[24] W. W. van Valkenburg, 'De voorouders van Z. K. H. Claus, prins der Nederlanden', *Nederlandsche Leeuw,* LXXXIII (1966) k. 45-49.
[25] De broers en zusters van Anna Regina von Bodeck zijn: Dominicus, Herr auf Berghaupten; Bonaventura (1624-1691), Herr auf Gülzow, Coldau, Hasenthal, landrat in Herzogtum Lauen-

Indien Graadt van Roggen gelijk heeft met zijn stelling dat het boek *Adriatische Rosamund* van Von Zesen uit 1645 een Stichtse sleutelroman is waarin Gerard en Anna Regina als verloofd stel voorkomen, dan kan aan het boek een bepaald beeld van haar worden ontleend. Ze wordt daar omschreven als 'sehr klugh und bedachtsam in allen ihren sachchen unangesähen dass sie noch überaus jung war' en 'den wein mit speise kräut'. Eén van de aan het boek toegevoegde gedichten is opgedragen aan en gaat over de drie mooiste meisjes van Utrecht, waarvan Anna Regina er dan een zou zijn. In een ander vers wordt ze omschreven als 'keusch, from und tugend-zuchtig, schön von auss-und innen' [26].

In die tijd was de afstand tussen gereformeerd en katholiek niet zoveel groter dan tussen gereformeerd en Luthers. En Johan von Bodeck was een goede Lutheraan die jarenlang lid van de kerkeraad van de Evangelisch-Lutherse gemeente in Utrecht is geweest [27]. Dat het verschil in religie bij de totstandkoming van het huwelijk een rol heeft gespeeld spreekt voor zich. Uit het feit dat

Gerard Ploos van Amstel geleidt in 1647 een rouwpaard in de lijkstoet bij de begrafenis van prins Frederik Hendrik. Onderdeel van de 'Begraeffenisse van Sijne Hoogheyt Frederick Henrick' van Pieter Post, gegraveerd door P. Nolpe in 1651 (Muller nr. 1924).
Foto:KHA

berg, gehuwd met Francina van Uffelen (1635-1655); Cornelia Elisabeth; Maria, gehuwd met Jacob Randenrode van der Aa; Pieter Nicolaes, Herr auf Gross und Klein Marwitz und Hirschfeld, gehuwd met Josina van Brederode; Susanna Agatha. GAU, Not. Arch., nr. U 022a022 (Houtman), 5 okt. 1651; GAU, Stad, II, nr. 3243, 7 okt. 1665.

[26] C. C. van de Graft, 'Filip von Zesen', *JbOU,* (1941) 62-66; W. Graadt van Roggen, 'Quasi una Fantasia', *JbOU,* (1942) 64-84; W. Graadt van Roggen, *Een Stichtsche sleutelroman uit de zeventiende eeuw* (Utrecht, 1943) 46-49, 73-82.

[27] GAU, Evangelisch-Lutherse gemeente, nr. 18, presentielijsten kerkeraadsvergaderingen.

alle dochters Luthers en de zonen om en om gereformeerd en Luthers gedoopt zijn, terwijl het huwelijk op gereformeerde grondslag is gesloten, gecombineerd met het feit dat Gerard bij de huwelijkse voorwaarden belooft dat een zoon uit dit huwelijk Oude Gein en 't Gein zal erven, spreekt een compromis van religie en zakelijkheid [28].

Na het overlijden van zijn vader, is Gerard in maart 1640 beleend met de ridderhofstad Oude Gein en de heerlijkheid van 't Gein alsmede met diverse andere rechten [29]. Oude Gein ligt tezamen met een kapitale boerderij met schuren op een stuk grond van twee hoeven (= 32 morgen). In de omgeving liggen nog circa 60 morgen aan landerijen, die dan nog eigendom zijn van zijn moeder Agnes van Bijler. Aan de heerlijkheid zijn verder verbonden de visrechten in 't Gein, een leenkamer, heerlijke tijnsen, jachtrechten in Vianen, de collatie van de kerk van Jutphaas, van een vicarie in de St. Joriskerk van Amersfoort en van een aantal schotels van de armenpot van de Jacobikerk in Utrecht [30].

Aanvankelijk kan en hoeft Gerard weinig aandacht te schenken aan dit erfgoed. Zijn moeder blijft voorlopig de zomers op het landgoed doorbrengen en Gerard en zijn broers komen er dan slechts voor korte tijd. Dat verandert na zijn huwelijk. In juli 1649 wordt op Oude Gein het eerste kind geboren. Gerards moeder schrijft erover aan Huygens: 'Mijn dochter van Oudegeyn U.E. nicht is verleeden woensdach bevallen van een jonge dochter buyten op het huys. Het kindt is gestorven nadat het tuee ueren heeft geleeft. De craemvrou is wel na den tijd' [31]. Nog geen jaar later wordt Susanna geboren. Het doopregister van de Evangelisch-Lutherse gemeente van Utrecht vermeldt op 8 april 1650: 'De herr Gerhardt Ploos van Houdekein [moet zijn Oude Gein!] tochterken tauffen lassen undt Susanna genennt und sind tauffpeter gewesen Juncker Johan von Bodeck, adliche jungf. Frau von Rhelingen und juff. Susanna von Bodeck' (= zus van Anna Regina) [32]. Hierna volgt de gereformeerde doop van

[28] RAU, Recht. Arch., nr. 1867-6, Stichts leenregister fol. 226r-227r. Bevat het deel van de huwelijkse voorwaarden van 12 febr. 1648 ten aanzien van Oudegein en 't Gein.

[29] GAU, Not. Arch., nr. U 022a012 (Houtman), 17 febr. 1640; RAU, Oudegein, nr. 4, afschrift leenacte van 23 mrt. 1640. Gerard wordt tegelijkertijd beleend met de ridderhofstad Lievendaal met bijbehorende gronden, wegen, boomgaard en met een huis en ruim 20 morgen grond, het geheel liggend in de omgeving van Amerongen. In 1653 verkoopt zijn moeder Lievendaal weer en Gerard draagt er zorg voor dat ook voor het leenhof in zijn naam Lievendaal wordt overgedragen. GAU, Not. Arch., nr. U 022a024 (Houtman), 21 febr. 1653. Het huis en de ruim 20 morgen zijn in 1693 nog in Gerards bezit. Hij draagt het dan over op Godert van Reede. RAU, Recht. Arch., nr. 1867-12. fol. 352. Na het overlijden van mr Adriaen Ploos van Amstel laat Agnes van Bijler zich belenen met de heerlijkheid van Tienhoven, Groot en Klein Wenckum op de Veluwe en met diverse andere leengoederen. Zij wordt vrouwe van Tienhoven genoemd. Lievendaal is voorbestemd voor Engelbert, maar zijn moeder koopt in plaats daarvan voor hem het veel grotere kasteel Gunterstein bij Breukelen. De heerlijkheid Tienhoven is ook voor hem bedoeld. Johan is voorbestemd voor Groot en Klein Wenckum.

[30] Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel', 77-79; J. J. de Geer, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht* (Utrecht, 1860) 323-324. Er werden in 1633 bij het uitdiepen van de grachten rondom Oude Gein nog enkele voorwerpen gevonden die aan de woeste krijgstonelen herinnerden, waarvan het aloude kasteel meermalen het doelwit is geweest: het voorstuk van een harnas, met een lans doorregen, ijzeren handschoenen, stenen kogels enzovoort. Gerard Ploos van Amstel verwerft zelf ook verschillende percelen in de omgeving van Oude Gein, ondermeer ter verfraaiing van de grachten rondom het huis. A. Matthaeus, *De nobilitate* (Amsterdam, 1686) 835-836. RAU, Oudegein, nr. 101, actes 21 aug. 1643, 28 okt. 1643, 9 nov. 1643; nr. 137, 1651; nr. 139, 1653; GAU, Not. Arch., nr. U 022a026 (Houtman), 1 mei 1656.

[31] UBL, Hss., Hug. 37-14, brief van Agnes van Bijler aan Huygens van 1 juli 1649.

[32] GAU, DTB, nr. 26, 8 apr. 1650.

Anoniem 17e-eeuws portret (108 x 91 cm) van Johan von Bodeck (1589-1650), Herr auf Gross und Klein Marwitz, Hirschfeld und Berghaupten. Gerard Ploos van Amstel trouwt in 1648 met zijn dochter Anna Regina. Part. coll.
Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag.

Anoniem 17e-eeuws portret (113 x 83 cm) van Susanna van Uffelen (1593-?), echtgenote van Johan von Bodeck. Part. coll.
Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag.

Adriaen Dominicus in de Dom op 13 juli 1651 [33]. Maria Elisabeth (1653), Francina Agatha (1655), Johanna Petronella (1658), Johan Carolus (1662) en Maria Regina (1666) worden Luthers gedoopt [34], terwijl Gerrit, de derde zoon weer gereformeerd wordt gedoopt (1664) in de Katrijnekerk [35].
De eerste tien jaar van het huwelijk vormt voor Gerard de rustigste en waarschijnlijk ook de mooiste tijd van zijn leven. De oorlog is voorbij en zijn compagnie wisselt hooguit eens van garnizoensplaats. Hij is dan ook veel in Utrecht en kan ruim aandacht schenken aan zijn jonge gezin. Ook aan de uitoefening van zijn heerlijke rechten, zijn landgoed Oude Gein, zijn houtvesterschap en zijn kanunnikaat bij St. Pieter [36]. Zelfs heeft hij tijd om zich voor drie jaar te laten benoemen in het watergraafschap tot de schouw van de Vecht, Vaartse-

[33] Ibidem, nr. 5, 13 juli 1651.
[34] Ibidem, nr. 26, 6 febr. 1653; 1 mrt. 1655; 2 juni 1658; 29 juli 1662; 26 juli 1666.
[35] Ibidem, nr. 5, 30 aug. 1664.
[36] RAU, St. Pieter, nr. 50-4, presentielijsten 1637-1657. Zie voor discussies over Gerards afwezigheid op de verplichte 1 september vergadering wegens oorlogsomstandigheden resol. 4, 11 mei, 11 aug., 1 sept. 1637 en 22 aug. 1644. Zie voor diverse commissies en opdrachten resoluties van 23 mei 1644; 3 aug., 1 sept., 7 dec. 1648; 11 juni, 16 aug., 1 sept., 13 sept., 20 dec. 1649; 1 sept. 1650; 28 aug. 1651; 15 jan., 5 febr., 9 dec. 1652; 4 febr. 1653; 11 mrt. 1654. Voor een voorbeeld van Gerards principiële opstelling in het kapittel zie de resoluties van 15 en 22 juni 1646 en 1 en 22 juni 1654. In 1657 verkoopt hij zijn prebende voor 5.000 gld. (nr. 25-1, agregatie G.S. 18 nov. 1657).

en Kromme Rijn [37]. Gedurende die eerste tien jaar bewoont Gerard met zijn gezin buiten het winterseizoen vrij permanent Oude Gein. We vinden hem op het avondmaal in de kerk van Jutphaas, evenals het gereformeerde deel van de huishoudelijke staf van Oude Gein. Het gaat om een huisman, dienstmaagd, keukenmeid, koetsier, hovenier en de maagd Barbara [38].

Aan de heerlijkheid zitten diverse ambten vast, waarvan Gerard de benoeming heeft. Zo is in 1640 Gerards rentmeester Cornelis van Montfoort tevens benoemd tot schout van 't Gein en is de familienotaris Gerrit Houtman zowel secretaris van 't Gein als stadhouder en griffier van de lenen en tijnsen van Oude Gein [39]. Verder zijn er een gerechtsbode en drie schepenen te benoemen [40]. Met zijn buren Louis de Malapert van Plettenburg, heer van Jutphaas en diens echtgenote Leonora d'Ablaing, ligt Gerard regelmatig in de clinch. Het spitst zich toe op het misbruik maken van de titel heer van Oude Gein door Louis de Malapert [41], een claim op de visrechten van Gerard in 't Gein middels een provocatie van de schout van Jutphaas [42] en een tientallen jaren slepend conflict over Gerards collatierecht van de kerk van Jutphaas. De eerste twee zaken komen voor het Hof van Utrecht en worden door Gerard uiteraard gewonnen. Bij de conflicten over het collatierecht worden zowel het Hof van Utrecht als Gedeputeerden Staten en de Staten regelmatig betrokken. Ook de gereformeerde gemeente van Jutphaas is regelmatig partij, bijgestaan door de classis. Doordat de regeling van het collatierecht in Jutphaas vlak na de reformatie erg rommelig was afgehandeld en Gerard niet erg genegen is tot een definitief compromis met zijn opponenten, wordt deze zaak pas na zijn dood permanent opgelost [43].

Van het financiële beheer van het landgoed is weinig bekend. Een zeker beeld levert het jaar 1678, wanneer de opbrengst van in totaal 38½ morgen bouwland aan wintergerst, erwten en bonen voor 840 gld. wordt verkocht [44]. De ene helft van de boerderij en stallen is tezamen met zes morgen verhuurd voor 150 gld., twaalf goede pachthoenderen en drie dagen ten dienste van Gerard met paard en wagen. De andere helft van de boerderij is met de boomgaard voor 170 gld. per jaar verhuurd. Twintig morgen bouwland is verhuurd voor de helft van de

[37] Ibidem, nr. 50-4, resol. 23 mrt. 1653; RAU, Staten, nr. 232-16, resol. 30 mrt. 1653; *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (23 dln; Amsterdam, 1793-1798) XI, 286-287.

[38] RAU, copieën DTB, nr. 84, lidmaten kerk van Jutphaas, 1654. Na 1661 en voor 1667 heeft Gerard Oude Gein waarschijnlijk verhuurd aan Anth. van Egeren. In 1667 laten van Egeren, zijn vrouw en hun huishoudelijke staf zich uit het lidmatenboek van de kerk schrijven.

[39] RAU, Recht. Arch., nr. 1044-1, resol. 19 mrt. 1640, 3, 10 febr. 1643, 4 apr. 1643.

[40] Ibidem, nr.1044-1, 10 febr. 1682, 3 febr. 1642, 3 febr. 1643, 2 febr. 1645, 3 febr. 1646, enzovoort.

[41] RAU, Oudegein, nr. 8, stukken betreffende het proces over het misbruik van de titel heer van Oude Gein.

[42] Ibidem, nr. 34, stukken betreffende het proces met Leonora d'Ablaing over het visrecht, memorie uit 1665; nr. 33, acte 7 mei 1630; nr. 34, extract uit register civiele sententies Hof van Utrecht van 22 okt. 1666.

[43] Ibidem, nr.39, 40, 41; RAU, Staten, nr. 231-20, resol. 22 jan., 4, 7, 8, 9, 14, 17 juli 1635; nr. 232-27, resol. 16 nov. 1653, 19 juli 1654; nr. 264-53, resol. G.S. 22 febr. 1649; nr. 358-3, sent. G.S. 13 mei 1645; GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 16 nov., 23 nov., 21 dec . 1653, 16 mrt. 1654; Streekarchivariaat Zuidwest Utrecht, GA Jutphaas, Oud Archief, nr. 1, resol. 12, 17, 23 apr., 23 okt., 8 nov. 1683; GAU, Not. Arch., nr. U 022a036 (Houtman), 29 aug. 1667; J. J. de Geer, 'Over het patronaat-regt der kerk van Jutphaes', *Utrecht voorheen en thans: Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht,* 2e serie, II (1845) 8-16.

[44] GAU, Not. Arch., nr. U 060D001 (Van Doorn), 25 apr. 1678.

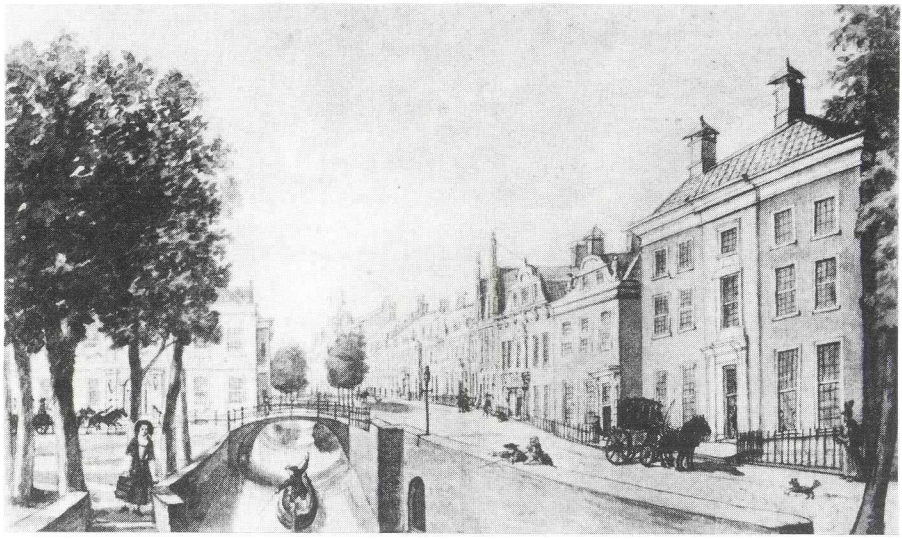

Anonieme tekening uit ± 1770 van het huis dat Gerard Ploos van Amstel in 1661 te Utrecht koopt. Het hier aan de rechterzijde afgebeelde huis is gelegen aan de oostzijde van de Drift tegenover het Janskerkhof.
KHA, nr. PS/AT32.

opbrengst [45]. Genoemde goederen brengen dus globaal 1500 gld. per jaar op [46].

Pas nadat Gerard in 1661 in Utrecht een groot huis heeft gekocht aan de Drift tegenover het Janskerkhof, worden de bezoeken aan Oude Gein minder. Achter het huis bevindt zich een grote tuin die via een stalling grenst aan de Keizerstraat. Ook de tuin achter het zuidwaarts gelegen huis, dat vrijwel tegelijkertijd door Anna Regina's schoonzus Josina van Brederode wordt gekocht, wordt gecombineerd met Gerards tuin [47]. Het geheel wordt omschreven als een 'groote, schoone en wel doortimmerde huysinge, voorsien met verscheyde schoone vertrecken en camers, als mede een galderye, met een witte marbere vloer van voor tot achter, mitsgaders een schoone koock-keucken, mede met een witte vloer, met coper-bekleede aenrechte en stoof-fournuysen, en verborgen ketel om water heet te maecken, met twee copere kranen, om het water in en af te tappen [een zeventiende eeuwse boiler?], met een schoone bottelerye, oock met een schoone spijs- en koockkelder; mitsgaders een grooten hoff en erf, daerachter, als ook een stal voor ses paerden, en twee koetsen' [48].

Al met al een riant onderkomen midden in de stad, waar het gezin meer dan twintig jaar blijft wonen [49].

[45] Ibidem, nr.U 060a015 (Van Doorn), 22 juli 1678; nr. U 060D001 (Van Doorn), 28 aug. 1679.
[46] De twee steenovens met huis en toebehoren kon Gerard nog wel tot 1672 voor vele honderden guldens per jaar verhuren, maar deze zijn in dat jaar door de Fransen afgebroken om ter plekke een fort te bouwen. In 1661 is het verhuurd aan steenbakker Joris van IJsselmuyden (RAU, Recht. Arch., nr. 196-2, acte van 3 mei 1662).
[47] GAU, Stad, II, nr. 3243, 17 mei 1661, 14 okt. 1662.
[48] RAU, St. Marie, nr. 2719, aanplakbiljet dat de verkoop van het huis aankondigt in 1685.
[49] GAU, Stad, II, nr. 3243, 4 sept. 1677; 8 mrt. 1682.

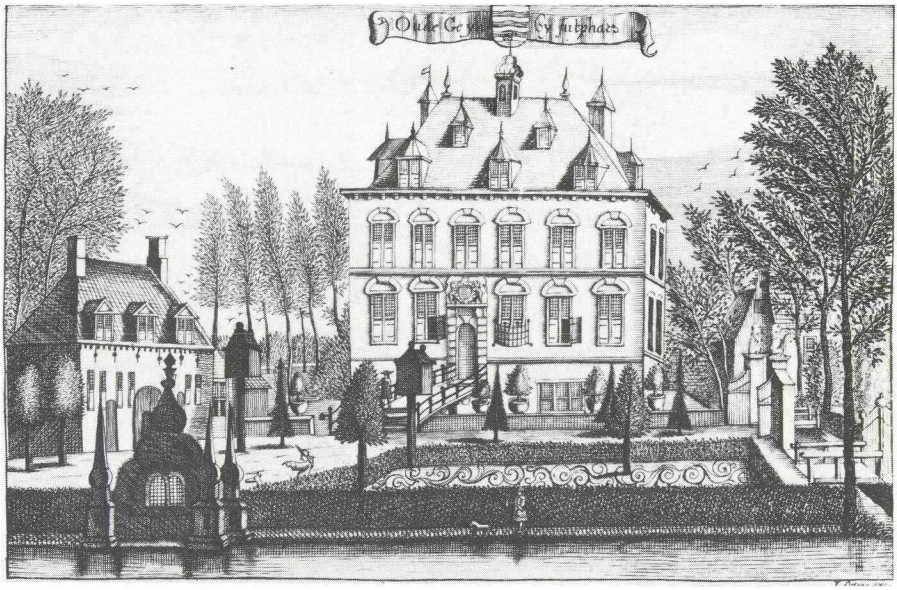

De ridderhofstad Oude Gein bij Nieuwegein. Gerard Ploos van Amstel erft het in 1639 van zijn vader. Gravure uit: 'Het Verheerlijkt Utrecht, vertoont in de afbeeldingen der adelijke en ridder-matige hofsteden'. . . , Amsterdam, ca. 1700.

Houtvester van den lande van Utrecht

Een van de rechten van prins Frederik Hendrik als stadhouder van Utrecht is de benoeming van de houtvester die in het Sticht toezicht moet houden op de jacht. Als eind 1634 deze honorabele functie vrijvalt, weet Adriaen Ploos van Amstel met de voorspraak van Constantijn Huygens de prins te bewegen Gerard als houtvester aan te stellen. Zodra Adriaen de getekende benoemingsacte ontvangt, bedankt hij Huygens: 'Hebbe de depeches voor mijn soon ontfangen, ben beschaempt dat U.E. so veel moeytenis in mijn regard gehadt heeft' [50]. Gerard is dan pas zeventien jaar en lijkt wat jong om zelf leiding te geven aan de substituut-houtvester, de dienaars van de houtvesterij en de boswachters en om zelf de overtreders van de jachtplakkaten aan te klagen voor het geëigende rechtscollege. Als Gerard in 1637 door de prins van vaandrig bevorderd wordt tot luitenant van een compagnie kurassiers [51], neemt hij vervolgens ook de houtvesterij in eigen hand. Zolang er oorlog wordt gevoerd met Spanje, kan hij alleen in de herfst- en wintermaanden aandacht aan de jacht schenken. Door de bemoeienis van Gerards vader ('mijn soon in regard van sijn houtfesterschap 't selve garnisoen wel te pas compt hebben') heeft Gerards compagnie langer dan normaal Amersfoort als garnizoensplaats, waardoor het uitoefenen van het houtvestersambt redelijk goed mogelijk is [52]. Nadat Gerard

[50] Koninklijk Huisarchief (KHA), Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, brieven van mr Adriaen Ploos van Amstel aan Huygens 3 dec. 1634; *Groot Placaatboek,* II, 427; RAU, Staten, nr. 429, lijst met namen van houtvesters.

[51] KHA, Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, 19 sept. 1637.

[52] Ibidem, 8 okt. 1637, 23 okt. 1637, 4 okt. 1638 en 8 okt. 1638.

Stadhouder Willem II met zijn gemalin op een jachtpartij. De benoeming van de houtvester van het Sticht is een prerogatief van de stadhouder. Doordat Gerard Ploos van Amstel zo lang houtvester is geweest, kreeg hij aanstellingen van Frederik Hendrik, Willem II en van Willem III. Prent met adres van F. de Wit (Atlas van Stolk nr. 1855).
Foto: Atlas van Stolk, Rotterdam.

in 1640 promotie heeft gemaakt tot kapitein van een compagnie infanterie die Bredevoort in Gelderland als garnizoensplaats heeft, moet hij steeds verlof aan de prins vragen om voor langere tijd naar Utrecht te gaan. Zo vraagt hij in 1644: 'Que son altesse me veut faire la grace de me donner congie pour m'en aller pour avoir soin de la chargie que j'ai l'honneur de tenir en la province et pour la direction de mes affaires particulieres' [53].
Gerard blijft het houtvestersambt uitoefenen van 1634 tot 1677, in welk jaar hij zich wegens hoge leeftijd terugtrekt. Gedurende 43 jaar drukt hij zijn stempel op de jacht in het Sticht. Dat is een erg lange periode als men bedenkt dat zijn voorgangers en opvolgers slechts voor drie à acht jaar in functie bleven [54]. Gerard moet het goed gedaan hebben, want er zijn voldoende gelegenheden geweest om hem met een smoes terzijde te schuiven. De eerste doet zich voor als in 1647 Frederik Hendrik overlijdt. Stadhouder Willem II geeft hem echter direct een nieuwe aanstelling. Zo'n moment doet zich drie jaar later weer voor als Willem II overlijdt en het stadhouderloze tijdperk aanbreekt. Gerard vraagt dan audiëntie aan bij de Staten om zijn positie te bespreken [55]. Ook nu blijft

[53] UBL, Hss., Hug. 37-2, brief van Gerard Ploos van Amstel aan Huygens, 24 okt. 1644.
[54] *Groot placaatboek*, II, 427.
[55] RAU, Staten, nr. 232-24, resol. 12 dec. 1650; nr. 429, Memorie Johan van Hardenbroek aan de Staten over de emolumenten van het houtvestersambt.

hij weer in functie [56]. Dat geschiedt ook in 1674 als Willem III stadhouder wordt.

Als houtvester moet Gerard zelf zorgen voor een aantal dienaren, paarden, honden en gereedschappen. Daartoe geniet hij een tractement van 600 gld. per jaar, de opbrengst van het hondekoren uit onder meer Leusden, diverse kleine inkomsten staande op het comptoir van de domeinen, vacatiegeld en reiskostenvergoeding ten behoeve van de afbakening, hermeting en verkopingen van het Amerongse bos en, afhankelijk van de aard van de geconstateerde overtredingen van de jachtplakkaten, de helft, tweederde of het totaal van de opgelegde boeten. Verder staat hem nog een substituut-houtvester ter beschikking die van de Staten een tractement geniet van 180 gld. per jaar en heeft hij enkele boswachters, die van de Staten 60 à 100 gld. per jaar krijgen. Voor de meesten is het een part-time job [57].

Gerard ziet het houtvestersambt niet als een erebaantje, waarvan hij het feitelijke werk aan zijn substituut overlaat. Als zijn militaire verplichtingen het maar even toelaten, hetgeen in vredestijd nogal eens voorkomt, zet hij zich in als houtvester. Hij gaat dan met zijn dienaren het veld in; niet alleen om zelf de wildstand te controleren, maar ook om overtreders van de jachtplakkaten op heterdaad te betrappen. Hij geeft zelf opdracht de buit en het jachtgerei van stropers af te nemen en hen, naar gelegenheid van zaken, te arresteren. Ook leidt hij acties waarbij zijn dienaren klandestien gehouden jachthonden op het platteland opsporen en in beslag nemen [58]. Gerard zorgt voor een streng vervolgingsbeleid, waarbij hij niet alleen stropende boeren en handwerkslieden het leven zuur maakt, maar ook menig gegoed burger voor het gerecht brengt [59].

Regelmatig heeft hij overleg met de Staten en Gedeputeerde Staten over de jacht, schade aangebracht door wolven, competentiegeschillen met maarschalken, verschuiving van de openingstijd voor de jacht in verband met stand van de gewassen op de landerijen, enzovoort. Middels vele rekesten aan Gedeputeerde Staten en de Staten zorgt Gerard voor diverse aanvullende regelingen en bepalingen op de plakkaten [60].

Als hij zijn ambt aanvaardt is het belangrijkste plakkaat op de jacht dat van 1581, aangevuld met een tiental andere [61]. Pas in 1667 vindt de vaststelling plaats van een geheel nieuw plakkaat, waarmee vrijwel al de voorgaande regelingen vervallen. In dat nieuwe plakkaat zijn ook de door Gerards rekesten ontstane aanvullingen opgenomen [62].

[56] Als in 1659 de benoeming in een aantal functies over de drie leden van de Staten wordt verdeeld, krijgen de voorstemmende leden de benoeming van het houtvesterschap, het stadhouderschap der lenen en het ritmeesterschap van een compagnie paarden, terwijl de stad Utrecht de vrije benoeming van het schoutambt ter stede krijgt. GAU, Stad, II, nr.121, vroedsch. resol. 28 jan. 1659.

[57] RAU, Staten, nr. 429, stuk van 11 febr. 1631; nr. 264-37, resol. G. S. 11 en 19 mei 1632.

[58] Ibidem, nr. 358-7, sent. G.S. 5 nov. 1669; nr. 429, extr. resol. Staten 26 aug. 1671 en extr. protocollen not. Henrick van Zuylen 28 aug. 1671.

[59] Ibidem, nr. 300-2, stukken Gerard Ploos van Amstel contra Van de Marck; nr. 358-5, sent. G.S. 1 nov. 1661; nr. 264-72, resol. G. S. 15 aug. 1667; nr. 429, 4 nov. 1670; nr. 264-76, resol. G.S. 11 nov. 1670 (2x); nr. 358-9, sent. G.S. 22 en 29 sept. 1671.

[60] Ibidem, nr. 264-44, resol. G.S. 26 apr. 1639; nr. 264-46, resol. G.S. 29 jan. 1641; nr. 264-48, resol. G.S. 24 aug. 1643; nr. 264-55, resol. G.S. 17 juli 1650; nr. 264-57, resol. G.S. 3 aug. 1652; nr. 264-66, resol. G.S. 18 dec. 1661.

[61] *Groot Placaatboek,* II, 387-399.

[62] *Ibidem,* 399-404, voortaan: Jachtplakkaat 1667.

De jacht staat open voor de zogenaamde gekwalificeerden, die volgens de oude costumen daartoe zijn gerechtigd. Hiertoe rekent men doorgaans de adel, prelaten, kanunniken van de vijf kapittels en goede luiden der stad en lande van Utrecht. Wie echter door geboorte of anderzins gekwalificeerd is, maar met zijn handen zijn brood verdient, mag niet jagen. Evenmin de kanunnik die zijn prebende door aankoop verwerft. Een gekwalificeerde die zijn domicilie buiten het Sticht heeft, wordt eveneens de jacht ontzegd [63]. Daar het niet altijd duidelijk is wie tot de goede luiden gerekend moet worden, spreekt het voor zich dat het voor Gerard en zijn assistenten niet eenvoudig is zeker te zijn wie wel en wie niet mag jagen. Om te voorkomen dat daarover te veel processen gevoerd gaan worden, wordt regelmatig schoon schip gemaakt en moeten degenen die menen gekwalificeerd te zijn hun aanspraken daarop bij Gedeputeerde Staten hard maken, waarna een lijst met hun namen wordt vastgesteld. Dat gebeurt ook in 1667 als het nieuwe jachtplakkaat van kracht wordt [64]. Het gaat om een groep van 150 à 200 mensen die mogen jagen op basis van de oude costumen [65]. Er is echter nog een tweede groep die op basis van een toestemming van de stadhouder, de Staten of Gedeputeerde Staten tot vermakelijkheid en eerlijke exercitie van de jacht in het veld mag gaan [66]. Soms geeft Gerard zelf toestemming, maar eigenlijk behoort dat niet tot zijn bevoegdheden. Door het liberale beleid dat de stadhouders en de Staten voeren bij het verlenen van toestemmingen, groeit de groep van zogenaamde geprivilegeerden echter zo hard, dat het wild soms met uitroeiing wordt bedreigd. Zoiets verwacht Gerard in 1652. Daarom luidt hij bij Gedeputeerde Staten de noodklok waarna op zijn verzoek alle tot dan toe verleende privileges worden ingetrokken. Een maatregel die ook geldt voor de indertijd door de stadhouders verleende privileges [67].
De jachtplakkaten op welker naleving Gerard en zijn houtvesterijdienaars toezicht houden, bevatten een zeker vorm van faunabeheer. Zo kent men een jachtseizoen dat volgens het plakkaat van 1667 loopt van 12 september tot 12 februari, waarbij als beperking geldt dat bij ijs of sneeuw niet mag worden gejaagd. Buiten het seizoen mag alleen met de havik op de roerdomp worden gevlogen [68]. Voor de jacht op herten, reeën en wilde zwijnen is altijd toestemming nodig van de hoge overheid van het Sticht [69]. In die tijd wordt gejaagd met honden (de lange jacht), valken en andere stootvogels en geschoten met geweren, pijl en boog en met kruisbogen waarmee ronde kogels worden afgescho-

[63] J. Kosters, *Eenige mededeelingen over Oud-Nederlandsch jachtrecht* (Arnhem, 1910) 78-84; *Bedenkingen over het regt der jagt in de provincie van Utrecht competerende aan de prelaten, heeren van de vijf godshuysen, die edelen en gemeene ridderschappen, en de goede luyden der stad en 's lands van Utrecht om aan te toonen dat het regt der jagt, de geboore borgers van Utrecht alle tijden heeft gecompeteerd* (1783) 1-56 (collectie Jachtmuseum Doortwerth). De verdere beschrijving is, tenzij anders is vermeld, ontleend aan het plakkaat van 1667. In hoofdlijnen komt de inhoud overeen met voorgaande plakkaten. Jachtplakkaat 1667, art. I, III, XXXIII.

[64] Jachtplakkaat 1667, art. II.

[65] A. Matthaeus, *De jure gladii* (Leiden, 1689) 549-551. De aldaar gepubliceerde lijst met gekwalificeerden uit 1594 bevat slechts 50 adellijke personen, circa 10 kanunniken, circa 40 burgers uit Utrecht, 20 uit Amersfoort, één uit Rhenen en circa 20 personen die menen om uiteenlopende redenen gekwalificeerd te zijn. In 1594 zijn er dus circa 140 tot de jacht gekwalificeerden.

[66] Jachtplakkaat 1667, art. I; *Groot Placaatboek*, II, 394, art. VI.

[67] RAU, Staten, nr. 232-26, resol. 30 juli 1652. Op basis van uitlatingen van Gerard Ploos van Amstel kan het aantal geprivilegieerden op vele honderden worden geschat.

[68] Jachtplakkaat 1667, art. XII en XVI.

[69] Ibidem, art. VI.

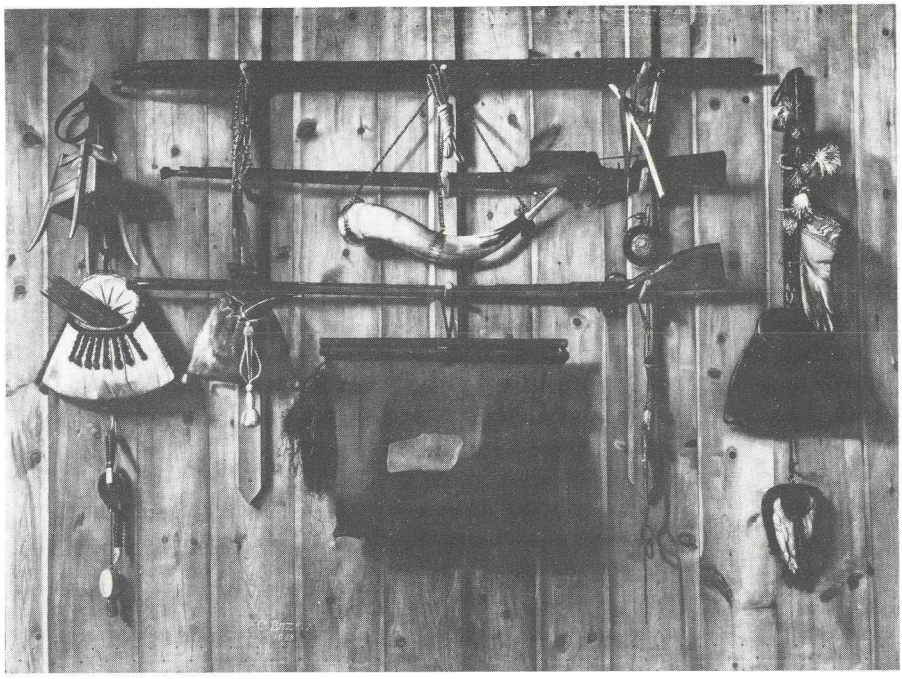

Dit schilderij van Brizé (265 x 200 cm) uit 1658 geeft een overzicht van de jachtinstrumenten uit de tijd dat Gerard Ploos van Amstel houtvester is en toezicht moet houden op de jacht. Op een plankenwand zijn te zien aan de linkerkant: lokvogelkooitje met vier poten, waarbij in de bodem een koehoorn als drinkbakje is aangebracht. Daaronder een jachttas met ronde opening met daarin een opgerold steekgaren (een vogelvangnet van ca. 25 cm hoogte dat vertikaal tussen of aan de rand van het gewas op de grond werd geplaatst; met lokvogels of lokfluiten worden hierin vogels lopend gelokt, voornamelijk kwartels, maar ook patrijzen). Daaronder hangen vier lokfluiten, waarvan de bovenste en derde voor kwartels. In het midden zijn op de wand drie schragen aangebracht. Hierop rusten van boven naar beneden twee of drie slagpalen van een vogelslagnet (lurven), een buks, waarschijnlijk met een radslot en ten slotte een vuursteenjachtgeweer met een zogenaamde Hollandse kolf. Aan de bovenste pin links hangen twee gekoppelde halsbanden met beslag en aan een riem een jachttas met daarin een kruithoorn. Aan de middelste bovenste pin hangt een opgerolde riem en aan een koord een grote voorraadkruithoorn. Aan de pin eronder hangt een verstelde draagtas met een slagnet. Aan de bovenste pin rechts hangt een soort katapult en een ronde kruithoorn, aan de onderste pin een zweep. Rechts hangen onder elkaar drie valkenkapjes, een valkeniershandschoen, een valkenierstas en een loer. Beschrijving van drs P. Tuijn, directeur Nederlands Jachtmuseum, Doorwerth. *Part. Coll.*
Foto: Nederlands Jachtmuseum

ten, de zogenaamde klootbogen. Verder is het gebruik van allerhande soorten netten in zwang. Nauwkeurig is vastgelegd welke vangmiddelen op welke beesten niet mogen worden toegepast. Op hazen, konijnen, fazanten, korhoenders en patrijzen mag niet worden geschoten; ze mogen ook niet met wargaren of strikken worden gevangen [70]. Evenmin mag worden geschoten op wilde zwanen, wilde ganzen, roerdompen, reigers, trappen, kraanvogels, aalscholvers en wilde eenden [71]. Op kwartels mag ook niet worden geschoten, noch met honden worden gejaagd terwijl het gebruik van het tirasnet of van het sleepnet met bellen of lappen evenmin is toegestaan [72]. Dit laatste is het resultaat van

[70] Ibidem, art. VII.
[71] Ibidem, art. IX.
[72] Ibidem, art. XXXIX.

een rekest van Gerard uit 1639.
Een verdere bescherming van de wildstand wordt bereikt door het verbod meer dan drie dagen per week te jagen en per keer meer dan twee hazen te vangen [73]. In dezelfde sfeer ligt de bepaling dat alleen met eigen honden mag worden gejaagd [74]. Kennelijk is het ook nodig te bepalen dat op duiven, tamme ganzen, eenden en andere huishoenderen die op boerderijen en hofsteden worden gehouden, niet mag worden geschoten en dat ze ook niet mogen worden gevangen [75].
Teneinde het schadelijke wild als wolven en vossen zo kort mogelijk te houden zijn forse premies ingesteld. De kroon spant de premie op een volwassen wolvin, die 120 gld. bedraagt. Tezamen met het gevangen beest, moet het bewijs dat het daadwerkelijk in het Sticht is gevangen, bij Gerard worden aangebracht. Om fraude te voorkomen wordt in aanwezigheid van zowel Gerard als de deurwaarder van de Staten bij de Statenkamer het vel van de wolf of vos afgestroopt [76]. Raven, kraaien, eksters, roeken enzovoort zijn ook als schadelijk aangemerkt en ieder is gehouden de nesten van deze vogels die op zijn erf voorkomen, te vernielen. Dit laatste wordt twee maal per jaar in ieder dorp gecontroleerd [77]. Er is slechts één vogelsoort beschermd, en dat is het nachtegaaltje [78]. Over andere zangvogeltjes is in het geheel niets geregeld en het is niet onwaarschijnlijk dat het vangen ervan aan iedereen is toegestaan. Deze gedachte wordt versterkt door het ontbreken van enig proces door Gerard gevoerd over het vangen van zangvogeltjes.
Daar in de zeventiende eeuw in toenemende mate lichte en goedwerkende geweren beschikbaar komen, neemt het stropen met vuurwapens hand over hand toe. Om het toezicht op de jacht te vereenvoudigen ontstaat het verbod om zonder toestemming van Gedeputeerde Staten met een vuurwapen buiten de poort in het veld te gaan. Dat geldt ook voor militairen, die vaak onder het mom van schietoefeningen gaan stropen [79]. Zo is het ook aan de huislieden op het platteland niet toegestaan jachthonden, netten, slepen enzovoort in huis te hebben of er zich mee op de weg te bevinden, tenzij men kan aantonen dat één en ander door een gekwalificeerde in bewaring is gegeven [80]. Ook vanuit een oogpunt van controle is het niet toegestaan buiten het jachtseizoen wild op tafel te brengen of te verhandelen [81].
Uiteraard mogen Gerards substituut en dienaars niet jagen, hetgeen niettemin toch wel eens blijkt te gebeuren [82]. Een enkele keer krijgt Gerard echter opdracht van de Staten zelfs buiten het jachtseizoen met zijn dienaars zoveel mogelijk wild te verschalken. Zo een geval doet zich voor in mei 1647 als Willem II als stadhouder van Utrecht zal worden ingehuldigd en de Staten hem op wild

[73] Ibidem, art. XV.
[74] Ibidem, art. XXIV.
[75] Ibidem, art. IX.
[76] Ibidem, art. XII.
[77] *Groot Placaatboek*, II, 412-413.
[78] *Ibidem,* 411.
[79] Jachtplakkaat 26 okt. 1647, art. I, II, III (*Groot Placaatboek*, II, 396).
[80] Ibidem, art. V en VI; Jachtplakkaat 1667, art. IV, XVIII, XXXIX.
[81] Jachtplakkaat 1667, art. XXVII, XXVIII, XXIX, XXX.
[82] Ibidem, art. L; RAU, Staten, nr. 429, brief van Gerard Ploos van Amstel aan G.S. Hij klaagt over Adriaen van Seyst uit Jutphaas en Gijsbert van Schayck in die Wiers, die van G.S. de status van substituut-houtvester hebben gekregen, maar die stropen! Gerard wil hen graag ontslaan.

willen tracteren [83]. In een speciale audiëntie krijgt Gerard opdracht twee stuks grofwild en zo veel mogelijk hazen, patrijzen, konijnen enzovoort te vangen. Overigens moeten Gerards dienaars gerespecteerd worden. Wie hen bedreigt, kwalijk toespreekt of slaat, kan op een zeer zware straf rekenen [84].
Een groot deel van de geconstateerde overtredingen leidt vrij zeker tot een schikking met Gerard, waardoor de overtreder na betaling van de boete van verdere rechtsvervolging wordt ontslagen. Pas als een schikking niet bereikt wordt danwel de overtreding het karakter van een misdrijf heeft, legt Gerard het geval aan de rechter voor. Als officier van justitie in jachtzaken stelt hij dan zelf de aanklacht op. Alhoewel de oudere jachtplakkaten onder meer het Hof van Utrecht als rechter voor jachtdelicten aanwijzen en pas met het plakkaat van 1667 Gedeputeerde Staten deze taak als enige instantie krijgen toegewezen, brengt Gerard reeds vanaf 1645, en wellicht al eerder, alle overtreders voor Gedeputeerde Staten [85]. Bestudering van het register van sententiën leert dat Gedeputeerde Staten op aanklacht van Gerard ruim 50 vonnissen heeft gewezen. Daarnaast zijn diverse zaken bekend die na een aanklacht van Gerard door bemiddeling van Gedeputeerde Staten alsnog tot een accoord tussen houtvester en overtreder leiden [86].
De meeste vonnissen hebben betrekking op het ongekwalificeerd jagen, danwel op het zonder toestemming met een vuurwapen in het veld zijn. Ook komt het veel voor dat onbevoegden tot de jacht toch jachtgerei, zoals netten, strikken en jachthonden, in hun bezit hebben. In dergelijke gevallen is de stroper zijn buit, vuurwapen, ander jachtgerei alsmede een boete van 30 gld. of meer aan Gerard kwijt [87].

[83] RAU, Staten, nr. 232-22, resol. 18 mei 1647.
[84] Jachtplakkaat 1667, art. LX.
[85] Uit de literatuur blijkt nogal wat misverstand over de vraag welke rechtbank bevoegd was de jachtzaken te behandelen. *Groot Placaatboek*, II, 390, noot 8 vermeldt dat de houtvester voor 1619 de keuze zou hebben gehad overtreders voor het Hof van Utrecht, de schepenbanken of een college van ridder- of meesterknapen te voeren; in 1619 wordt nog slechts het Hof van Utrecht genoemd *(Groot Placaatboek*, II, 393). Een benoeming van meesterknapen is echter onbekend. Vanwege de lakse afhandeling van jachtdelicten bij het Hof, verzocht houtvester Ernst van Reede aan de Staten om in navolging van de naburige provincies alsnog een aantal meesterknapen te benoemen tot rechters in materie van de jacht (RAU, Staten, nr. 364-7 (100) 14 febr. 1623). In de beschrijving van de Staten van juni 1621 was daar reeds over gesproken, maar de stad Utrecht kon zich niet in een jachtgerecht van meesterknapen vinden 'als de huisman al te nadelich ende tot vexatie dienende' (GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 21 en 26 juni 1621). Op verzoek van de houtvester komt de zaak weer aan de orde in de Staten en G.S. krijgen opdracht een voorstel te verzorgen. G.S. stellen voor de judicature voortaan bij G.S. te deponeren, met de mogelijkheid van beroep op de Staten (RAU, Staten, nr. 364-8 (139) 1 febr., 22 febr., 19 apr., 26 apr. 1626). Er valt echter geen besluit. In december 1627 moet de houtvester nogmaals navragen waar hij overtreders moet voorleiden. De burgemeesters van Utrecht willen eerst ruggespraak houden, maar ook nu komt het niet tot een besluit (RAU, Staten, nr. 264-32, resol. G.S. 4 en 5 dec. 1627). Het blijft daarom aan het Hof van Utrecht. In 1642 legt Gerard Ploos van Amstel dezelfde vraag voor aan G.S. In zijn instructie staan G.S. als bevoegde rechtbank, terwijl een overtreder een renvooi van exceptie van het Hof van Utrecht had gekregen, als zijnde de bevoegde rechtbank (RAU, Staten, nr. 264-47, resol. G.S. 30 nov. 1642). Gerard brengt in elk geval vanaf 1645 alle zaken voor G.S., welke handelwijze pas in 1667 in een jachtplakkaat verankerd wordt.
Als in 1680 onder grote druk van Willem III de jachtplakkaten ingrijpend worden herzien en het aantal gekwalificeerden drastisch wordt ingeperkt tot enkele tientallen, is ook de tijd daar om een apart jachtgerecht door te drukken en de bevoegdheid uit handen van G.S. te halen.
[86] RAU, Staten, nr. 264-72, resol. G.S. 15 aug. 1667.
[87] Ibidem, nr. 358-5, sent. G.S. 6 febr. 1657 (3x), 21 juli 1657, 28 sept. 1660; nr. 358-7, sent. 22 jan. 1666, 5 nov. 1669; nr. 264-76, resol. G.S. 11 nov. 1670 (2x).

De relatie tussen Gerards dienaren en de stropers is verre van vriendelijk en het toezicht op de jacht is verre van veilig. Dat ervaart de houtvesterijdienaar Adriaen Cornelisz. van Seyst als hij bij Jutphaas een tweetal stropers op heterdaad betrapt met een sleepnet met lappen. Als Van Seyst hen gelast het net af te geven, stellen beiden zich teweer; de één met een mes, de ander met een polsstok met daaraan een pin. Met: 'Ghij van achteren met een mes ende ick van voorn met de stock; hij sal de sleep niet hebben, al waer hij de duyvel' gaan ze tot de aanval over. Gerards dappere dienaar stelt zich met zijn polsstok teweer en weet zelfs het net te bemachtigen. In dit geval eist Gerard een forse boete: voor ongekwalificeerd jagen: 25 gld.; voor jagen buiten het seizoen: 50 gld.; voor het jagen met een verboden net: 30 gld.; voor het teweerstellen: een vechtboete van 100 gld. In totaal 205 gld. per man, hetgeen meer dan een jaarsalaris zal hebben betekend [88]. Een pak slaag dat Gerards dienaar Gerrit Adriaensz. bij Bunnik krijgt toegediend door een stropende vader en zoon, levert Gerard 330 gld. aan boeten op [89].
Een enkele maal loopt een dergelijk treffen af met de dood van Gerards dienaar. Als substituut-houtvester Jan Damhof samen met assistent Jan Willemsz. bij Odijk een notoir stroper met een vuurwapen in het veld ziet en deze weet te ontkomen, trekken ze naar diens woning. Daar komt hen een broer van de stroper tegemoet, die tot de aanval overgaat en de assistent met een dolk in de borst steekt en dodelijk verwondt, terwijl de substituut er met een pak slaag vanaf komt. De moordenaar valt in handen van het Hof van Utrecht; de stroper wordt door Gerard in verzekerde bewaring gesteld, 'scherpelijck geexamineert' en komt voor veroordeling bij Gedeputeerde Staten. Gezien de bekentenissen van de stroper laten Gedeputeerde Staten 'Gratio voor rigeur van justice' gaan en komt hij er met een boete van 150 gld. van af [90].
Slechts een enkele maal wordt iemand betrapt bij het schieten van grofwild. Hierop mag slechts met speciale toestemming van de stadhouder, of, tijdens het stadhouderloze tijdperk, met toestemming van de Staten worden gejaagd. De boete op overtreding bedraagt 100 Philipsguldens à 46 stuivers of drie jaar verbanning uit het Sticht. Voor het vangen van een hert of een ree door de molenaar in De Meern met een kornuit, eist Gerard boven de genoemde boete en het geweer 30 gld. wegens ongekwalificeerd jagen [91]. Minder gelukkig is de recidivist Jan Backer, die wegens het strikken van een haas drie jaar verbanning krijgt opgelegd [92]. Een zelfde lot treft Henrick Roestock, van beroep bouwknecht, die ook het stropen niet kan laten. Aan zijn veroordeling gaat een principiële discussie in de Staten vooraf met als inzet de vraag of Gerard in dit geval van een gecombineerde overtreding en misdrijf de beklaagde voor Gedeputeerde Staten mag brengen en of een eventueel vonnis wel uitgevoerd kan worden. In de vroedschap van Utrecht heerst de opvatting dat Gerard pas tot vervolging voor Gedeputeerde Staten mag overgaan als de in hechtenis zijnde Roestock eerst wordt overgebracht van de gijzelkamer van het Hof van Utrecht naar de stadsgevangenis of te Hasenberg in detentie gebracht wordt. Een wat vreemd-

[88] Ibidem, nr. 358-4, sent. G.S. 2 juni 1651.
[89] Ibidem, nr. 358-3, sent. G.S. 14 mrt. 1649.
[90] Ibidem, nr. 429, stukken 30 juli 1674 (extract sententie G.S.).
[91] Ibidem, nr. 358-7, sent. G.S. 15 juli 1666.
[92] Ibidem, nr. 358-8, sent. G.S. 23 okt. 1674.

soortige opvatting, waaraan wel gevolg wordt gegeven [93].
Een enkele maal ontwikkelen stropers een nieuwe vangtechniek. Twee lieden worden 's nachts op heterdaad betrapt bij Woudenberg, waar ze overdag een groot net neergelegd hebben op de plaats waar patrijzen 's nachts bij voorkeur rusten. Met groots resultaat trekken ze het net over de slapende patrijzen. Gerard is hierover zeer verbolgen, omdat aldus de patrijzenjacht zeer geruïneerd wordt. Van ieder eist hij 25 gld. wegens ongekwalificeerd jagen, 50 gld. wegens jagen buiten het seizoen en omdat ze bij nacht betrapt zijn ook nog een verdubbeling van alle bedragen. Totale score 300 gld [94].
Bij de houtvesterij kent men in het algemeen de stropers wel, maar het valt niet mee iemand op heterdaad te betrappen. Op een gegeven moment denkt Gerard de oplossing te hebben gevonden door aan Gedeputeerde Staten een lijst met 37 van deze personen te overleggen en toestemming te vragen bij hen allen huiszoeking te mogen doen en eventuele jachthonden, vuurwapens en ander jachtgerei in beslag te mogen nemen. Drie wonen in Utrecht, vier in Amersfoort en de rest verspreid over veertien dorpen. Onder hen bevindt zich de koster van Zeist en de buurman van de schout van Breukelerveen. Gedeputeerde Staten voelen echter niets voor Gerards pragmatische voorstel. Wel krijgt hij opdracht de 37 in naam van de Edel Mogenden te bevelen de plakkaten absoluut in acht te nemen en zich geheel van de jacht te onthouden [95].
Een aparte, maar niet veelvuldig voorkomende complicatie ontstaat als inwoners van Holland in het Sticht komen jagen. Deze buitenlanders krijgen hogere boetes en mogen worden gegijzeld totdat de boetes zijn betaald. Zo'n geval doet zich het eerst voor in 1649. Ene Lambert Lam wordt op heterdaad betrapt als hij met een patrijshond, zak en schild aan het jagen is. De boete bedraagt in dit geval ten minste 50 gld. Bij gebrek aan beter laat Gerard hem vastzetten in een kamer van een herberg buiten de stadspoort van Utrecht. Dat is uiteraard een lastige en dure oplossing. Gerard weet na korte tijd gelukkig toestemming te verkrijgen Lam en voortaan ook anderen die hij op het platteland zal arresteren, met assistentie van de substituut-procureur-generaal van het Hof van Utrecht in de gevangenis van het Hof onder te brengen. Kennelijk was het erg lang geleden dat iemand wegens een overtreding van de jachtplakkaten was gearresteerd [96].
Twee jaar later is Gerard in eigen persoon aanwezig bij de arrestatie van de uit Schoonhoven afkomstige Thomas van de Marck, kanunnik van St. Jan. Bij Zeist vangen Gerards dienaars Van de Marck op, tezamen met zijn knecht en twee andere personen, volgens Gerard allen ongekwalificeerd tot de jacht. Zij hebben vier windhonden en acht brakken bij zich alsmede een vuurwapen en een pas gevangen haas. Iemand moet Gerard hebben getipt, want enkele dagen eerder had Van der Marck met een valk en zijn hond al circa 20 hazen en 22 patrijzen gevangen, die reeds naar Holland waren overgebracht. Erg lang houdt Gerard hem niet gevangen, want uit discretie en beleefdheid aanvaardt hij een borgstelling door de herbergier uit Zeist. Voor Gedeputeerde Staten eist

[93] GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 7 en 17 nov. 1670; RAU, Staten, nr. 358-7, sent. G.S. 7 dec. 1670.
[94] RAU, Staten, nr. 358-5, sent. G.S. 9 nov. 1660.
[95] Ibidem, nr. 358-5, sent. G.S. 17 juni 1660.
[96] Ibidem, nr. 358-3, sent. G.S. 5 okt. 1649.

Gerard forse boetes: 50 gld. en verbeurdverklaring van de honden, het jachtgerei en de vangst wegens het ongekwalificeerd jagen door een buitenlander; twee maal 25 gld. voor de twee andere ongekwalificeerden; 30 gld. wegens het zonder toestemming van Gedeputeerde Staten met een vuurwapen in het veld komen; een extra arbitrale correctie van 100 rijksdaalders omdat Van de Marck met een zo trotse jacht in het veld is geweest, zelfs boven hetgeen een gekwalificeerde edelman in het veld brengt, en met de vele honden de jacht voor anderen bedorven heeft. Daarbij komt, aldus Gerard, dat Van de Marck drie jaar eerder ook al voor jagen in Utrecht is beboet en toen bij accoord de boete direct heeft voldaan; een recidivist dus. Van de herbergier uit Zeist, die de honden en het jachtgerei van de ongekwalificeerde Van de Marck in bewaring had, eist Gerard 20 gld. Totaal bedrag aan boetes 400 gld. met daarboven de verbeurde zaken.

Van de Marck trekt de kortstondige arrestatie echter zeer op zijn fatsoen en gesterkt door juridische bijstand start hij de tegenaanval voor zowel Gedeputeerde Staten als voor het Hof van Utrecht. Dat laatste is niet zo tactisch en schiet bij Gedeputeerde Staten dan ook in het verkeerde keelgat. Van de Marck is van mening dat Gerards aanklacht van begin tot einde op 'notoire en tastelijcke' onwaarheden is gebaseerd, die door hem zijn gefingeerd om Van de Marck zo veel mogelijk bij de Staten te 'denigreren ende odieus' te maken. Hij meent verder dat Gerard er op uit is een principiële uitspraak te krijgen over het begrip inwoner van het Sticht. Derhalve legt hij een verklaring over van de gezamenlijke inwoners van Loerik bij Houten, die verklaren dat hij daar al acht jaar woont. Verder is hij kanunnik en gegoed in Utrecht, zodat Gerard zeker kon zijn van betaling van de boetes, waardoor de arrestatie in het geheel niet nodig was en zelfs niet had mogen plaats vinden. Terecht stelt hij dat volgens het plakkaat uit 1581 de zaak voor het Hof van Utrecht moet spelen, maar zoals vermeld, gebeurde dat al lange tijd niet meer. Hij verwijt Gerard dat hij als officier van het land in deze de plakkaten strikt moet volgen en niet eventuele bevelen van Gedeputeerde Staten. Hij is echter slecht geïnformeerd als hij stelt dat Gerard tot dan overtreders altijd voor het Hof heeft gebracht. Zijn eindconclusie luidt dat zowel door Gerard als door Gedeputeerde Staten verkeerd en onwettig is en wordt gehandeld.

Zekerheidshalve vragen Gedeputeerde Staten advies aan twee rechters van het Hof, maar niet aan het Hof zelf! Het tweetal komt tot de conclusie dat uit de stukken van Van de Marck niet blijkt dat hij zijn primaire bewoning in het Sticht heeft, terwijl Gerard verklaringen heeft waaruit blijkt dat Van de Marck slechts steeds voor 4 à 6 weken per jaar in Loerik verblijft en dat hij daar niet voorkomt als belastingbetaler ten aanzien van de quotisatie en het consumptiegeld en dus nooit als inwoner is erkend. Dat hij kanunnik is en gegoed in Utrecht doet er niet toe, want hierdoor wordt men geen inwoner, menen de twee rechtsgeleerden. De arrestatie achten zij geheel legaal en indien Van de Marck had weten te ontsnappen had Gerard alsnog gebruik kunnen maken van de bezittingen in het Sticht en de prebende om de boetes op te verhalen. Gedeputeerde Staten nemen het advies geheel over in hun vonnis. Er zijn dan inmiddels wel enkele jaren verlopen [97].

[97] Ibidem, nr. 300-2, dossier Gerard Ploos van Amstel contra Van de Marck.

'De terugkeer van de jacht', schilderij van Johannes Lingelbach (1622-1674). Rijksmuseum, nr. C 172.
Foto: idem.

Gerard is er met zijn gevolg ook getuige van dat zijn dienaars van een drietal nietsvermoedende advocaten van het Hof van Utrecht die bij De Bilt in het veld zijn, de vuurwapens afnemen. De advocaten zeggen tegen Gerard dat hij vlak daarvoor aan hun collega mr Cornelis Wijckersloot toestemming had gegeven om met enkele goede vrienden met een geweer in het veld te gaan en dat zij die vrienden zijn. Gerard legt hun pleidooi naast zich neer en ontbiedt wat later Wijckersloot op zijn kantoor in Zeist. Gerard ontkent de gegeven toestemming in het geheel niet, maar zegt dat Wijckersloot de bewuste heren niet tot zijn gezelschap had moeten nemen; 'om redenen bij monde te verhalen' staat in de stukken. Gerard geeft de geweren niet terug en de benadeelde advocaten wenden zich gezamenlijk tot Gedeputeerde Staten. Deze keer moet ook Gerard zich verantwoorden. Hij wordt weliswaar in het gelijk gesteld, maar de geweren moet hij teruggeven en de boete van 50 gld. gaat niet naar hem maar naar de armen. Wel zal hij er vier vrienden minder aan over hebben gehouden [98].
Niet alleen uit zijn vervolgingsbeleid blijkt dat Gerard wel in is voor het spectaculaire. Dat blijkt onder meer ook uit zijn ideeën over het aanpakken van de wolvenoverlast in het Sticht. Als in de loop van 1646 in het Overkwartier de

[98] Ibidem, nr. 429, stuk van 5 nov. 1670.

schade aan het vee sterk is gestegen en men vreest dat ook mensen het slachtoffer van de wolven kunnen worden, ziet Gerard de oplossing in een massale klopjacht waaraan alle inwoners in dat gebied moeten meedoen. Hij vraagt audiëntie aan bij Gedeputeerde Staten, zet zijn plannen uiteen en verkrijgt toestemming een dergelijke klopjacht voor te bereiden, waarbij hij kan rekenen op de verplichte medewerking van maarschalk, drosten, schouten, bosbewaarders en alle ingezetenen. [99]. Drie weken later komt Gerard zijn uitgewerkte plan toelichten en neemt een concept-reglement voor de wolvenjacht mee. Als goed militair neemt hij ook een kaart mee waarop het aanvalsplan is aangeduid. Bij het plan hoort ook nog de medewerking van de maarschalken van het Nederkwartier en Eemland, de drossaards van Amerongen, Zuilenstein en Leersum en de officier van Rhenen.
Pas dan lijken Gedeputeerde Staten zich te realiseren tot welke omvangrijke actie zij zich door Gerard hebben laten verleiden. Een actie waarbij een groot deel van de Utrechtse bevolking gedurende meerdere dagen op de been zou zijn. Na rijp beraad bedankt men Gerard voor al zijn moeite, trekt alle resoluties aangaande de klopjacht in en besluit de wolvenoverlast via het instellen van een zeer hoge premie te lijf te gaan [100]. Door dit besluit blijft de generale wolvenjacht uit 1593 de laatste uit de geschiedenis van het Sticht [101].
Het leidt geen twijfel dat Gerard zich met hart en ziel heeft ingezet voor de houtvesterij. Het is duidelijk dat in zijn wijze van benadering, waaraan een zekere rechtlijnigheid niet vreemd is, zijn militaire achtergrond doorklinkt. Het is ook duidelijk dat deze wijze van benadering gedurende tientallen jaren de instemming kan vinden van zijn lastgevers. Wanneer hij in 1674 kolonel wordt van het tweede Stichtse regiment infanterie, is het hem te veel van het goede ook nog voldoende inzet te blijven geven aan de toezicht op de jacht. Wegens hoge leeftijd verzoekt hij aan Willem III zijn ontslag als houtvester, hetgeen hem in 1677 vlak voor zijn zestigste verjaardag wordt verleend. Vanwege zijn lange en goede staat van dienst krijgt hij ontslag met behoud van zijn tractement van 600 gld. per jaar. Zoals in die tijd wel meer voorkomt, krijgt zijn opvolger pas een tractement als Gerard overlijdt [102]. Tot 1695 zorgen drie opeenvolgende houtvesters voor veel boetes, want ze moeten het doen zonder tractement [103].

Een militaire loopbaan

Bij de start van zijn carrière kan Gerard zich gesteund weten door zijn invloedrijke vader die zo min mogelijk aan het toeval wil overlaten. Alhoewel mr Adriaen Ploos van Amstel voor zijn zoon een politieke loopbaan voor ogen staat, vindt hij het belangrijk dat deze in zijn jonge jaren eerst het land in de wapenrok dient. Waarschijnlijk start Gerard al in 1634 'onder zijn hoocheyts compagne die opgerecht worden is' [104]. Vanaf 1636 is hij kornet in de door Holland

[99] Ibidem, nr. 264-50, resol. G.S. 20 dec. 1645.
[100] Ibidem, nr. 264-51, resol. G.S. 14 en 15 jan. 1646.
[101] *Groot Placaatboek*, II, 413-417, generale wolvenjacht.
[102] RAU, Staten, nr. 429, rekest Gerard Ploos van Amstel aan G.S. 23 sept. 1664; nr. 264-69, resol. G.S. 23 sept. 1664; nr. 429, memorie van Hardenbroek over emolumenten houtvester.
[103] *Groot Placaatboek*, II, 427.
[104] UBL, Hss., Hug. 37-13, brief van Agnes van Bijler aan Huygens, 6 mei 1649.

betaalde compagnie kurassiers van ritmeester Bergaigne [105]. In 1637 vindt Gerards vader het tijd dat er promotie wordt gemaakt, het liefst direct tot ritmeester van de cavalerie of anders tot kapitein bij de infanterie, met overslaan van de tussenliggende rang van luitenant. Derhalve laat hij zich gedurende het beleg van Breda (1637) nauwkeurig op de hoogte houden van de gesneuvelde ritmeesters en kapiteins en van andere promotiekansen. Ook Gerards compagnie doet mee aan het beleg. In de periode augustus-september, die mr Adriaen met familie en enkele vrienden op zijn ridderhofstad Oude Gein doorbrengt, onderhoudt hij een vrijwel dagelijkse correspondentie met Huygens over de landspolitiek, maar schrijft ook steevast over Gerards promotie. Ook de graaf van Solms, zwager van de prins, spant hij voor zijn karretje [106]. 'Mij is leet dat U.E. somwijlen met mijn soon moeylick valle, hebbe d'eere van met U.E. te consulteren gelijck oock met de heere Grave van Solms wat waere voor hem te voet ofte te peerde sijn avancement te soecken'. Gerard voelt er niets voor de cavalerie te verlaten, zodat mr Adriaen zich in eerste aanleg op een ritmeestersplaats concentreert. De eerste compagnie waarop hij het oog laat vallen is de door Holland betaalde van Van der Well. Als hij over deze promotiekans voor Gerard aan Huygens schrijft, voegt hij er aan toe: 'al waert wat costen soude... ick bidde mij te excuseren dat met sijn avancement haeste, want boven vele andere bekende consideratien is eene pricipaelste dat hij gedestineert is tot een notable charge politique en dat binnen weinich jaeren' [107].
Deze keer lukt het echter niet. Een van de volgende mogelijkheden doet zich voor als Hercules baron de Charnacé, ritmeester van een compagnie kurassiers en kolonel van een regiment infanterie, tijdens een nachtelijke patrouille door een verdwaalde kogel wordt getroffen en enkele dagen later overlijdt [108]. 'De heere Charnacé (wiens leven noch well gewenst hadde) dus au lict d'honneur gebleven wesende' schrijft mr Adriaen aan Huygens. Hij ziet het liefst dat Gerard de ritmeestersplaats inneemt, maar wil het niet zo rechtstreeks noemen. Volgens hem zou de graaf van Solms zelf wel eens een serieuze kandidaat kunnen zijn en de luitenant van de compagnie, de Franse baron de La Ferté Pont St. Pierre, een goede tweede. Gerard komt hooguit op de derde plaats, zo schat hij in. Vandaar dat hij stelt dat als de benoeming aan Utrecht zou staan het Solms zou worden; helaas heeft de prins het voor het zeggen! Indien echter in het legerkamp de gedachten meer naar de Franse luitenant zouden uitgaan, moet Huygens maar eens nagaan 'of den selve niet genegen is sijn avancement in Vranckrijck liever te soecken'. Als geen van beiden in de plaats van Charnacé als ritmeester worden benoemd, zou Huygens zich misschien kunnen inzetten voor Gerard. 'Ick wete mijn soon noch jong genoech is, doch ooc dat de

[105] RAU, St. Pieter, nr. 50-4, resol. 11 mei 1637; ARA, Goldberg,nr. 302, verdeling krijgsvolk 7 mei 1636.
[106] Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel', 68, 69, 81, 82, 84.
[107] KHA, Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, brieven van mr Adriaen Ploos van Amstel aan Huygens, 2 sept. 1637; ARA, Goldberg, nr. 301, 30. Van der Well wordt 1 juli 1637 opgevolgd door Van Os. Kennelijk mikt mr Adriaen op de vrijvallende luitenantsplaats.
[108] Deze compagnie ten laste van Holland was in 1635 opgericht ingevolge het tractaat met Frankrijk van 1634. Aan de totstandkoming van dat tractaat had mr Adriaen Ploos van Amstel meegewerkt, waarvoor hij in 1636 namens Lodewijk XIII uit handen van Charnacé 10.000 livres ontving. (Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel', 66-67; F. J. G. ten Raa en F. de Bas, eds. *Het Staatsche Leger, 1568-1795* (8 dln; Breda, 1911-1964) IV, 96, 98, 185, 186, 212).

Getrouwe copie naar een 17e-eeuwse anonieme aquarel (38 x 24 cm) van een piekenier uit een Stichts regiment omstreeks de tijd dat Gerard Ploos van Amstel kolonel is van het tweede op Utrecht gerepatrieerde regiment infanterie. Coll. Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden, nr. 885.
Foto: idem.

Getrouwe copie naar een 17e-eeuwse anonieme aquarel uit dezelfde serie van een musketier uit een Stichts regiment. Coll. Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden, nr. 887.
Foto: idem.

eerste niet sal wesen die op sodanige jaeren tot gelijcke charge is geavanceert' [109].

Begrijpelijkerwijs vindt Huygens dat mr Adriaen het nu wel erg bont maakt. Als Gerard voor korte tijd het krijgsbedrijf verlaat voor een bezoek aan de verplichte 1-septembervergadering van het kapittel van St. Pieter, geeft Huygens hem een boodschap van een dergelijke strekking mee voor zijn vader. 'Mijn soon heeft mij de consideratien van U.E. geopent waer mede mij volcomentlijck conformere, goet vynde en dit en ooc alles op sijn beloop te laten tot dat de occasie is het nyet van deze reyse, so ist over een jaer, voorvallende, sijne hoocheyt sal vynden door 't beleyt van zijne genade [= Solms] ende U.E. op hem te dencken'. In zijn hart is mr Adriaen het er echter helemaal niet mee eens zo lang te wachten. Met 'Off ick nu en dan voorslagen mochte doen, wilt die voor ydele concepten houden' sluit hij zijn brief aan Huygens af [110]. Slechts

[109] *Het Staatsche Leger,* IV, 185, 186; KHA, Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, 5 sept. 1637, 9 sept. 1637.

[110] Mr Adriaen vindt de inkomsten die Gerard van zijn prebende bij St. Pieter kan genieten belangrijk. Als Gerard niet op de verplichte vergadering van 1 september aanwezig is raakt hij volgens de gebruiken van het kapittel een deel van zijn prebende kwijt. Daarom vraagt mr Adriaen zowel dispensatie bij het kapittel vanwege Gerards militaire charge als verlof uit het leger via Huygens. Het verzoek aan Huygens geeft aan dat hij 'liever de voorschr. vruchten soude willen derven dan dat yets onfatsoenlicx soude geschieden'. Beide verzoeken worden gehonoreerd. Helaas blijft de brief aan Gerard met het bericht van de verleende dispensatie van het kapittel te

drie dagen kan mr Adriaen zich inhouden en schrijft dan: ''t Quaetste voor mij is dat een cornet hebbe van een jaer, soude me geluckich achten so mijn soon den Hulde mochte opwachten' [111]. Hij huldigt het standpunt dat de aanhouder wint en schrijft enkele dagen later weer over Gerard, maar nu aan de prins zelf. In het begeleidende schrijven voor Huygens als secretaris van Frederik Hendrik staat: 'Bij de mijne mede hyer nevens gaende [= brief] versoecke gedienstelijck zijne hoocheyt bij vorige weldaden ende genaden aen mij ende den mijnen bewesen, dese daer noch bij te willen doen ende mijn soon met de plaetse van lieutenant te versien. Bidde U.E. gedienstelijck 't sijne daer bij te willen doen' [112]. Hij ziet wel in dat het kapiteinschap voor de twintigjarige Gerard te hoog gegrepen is, maar helemaal geen promotie is voor hem onverteerbaar. Hij schat nu de situatie juist in, want 'De wijle mijne brieven op wech waeren van solicitatie werden die geprevenieert door de goedertieren genegentheyt ende de albereyts gedane collatie vande lieutenants plaetse van zijn hooch. door U.E. entremise ende recommandatie op mijn soon, waer van gisteren laet in den avondt 't advis van U.E. bequam' [113].

Welke zoon zou het niet op prijs stellen als hij zich met hart en ziel op zijn werk kan storten, terwijl zijn vader er achter de schermen voor zorgt dat zijn carrière soepel geregeld wordt. Gerards volgende promotie, die tot kapitein, vindt plaats in 1640. Daar Gerards vader in 1639 is overleden wordt deze bevordering geheel voorgekookt door zijn moeder, die in grote lijnen het recept van mr Adriaen uit 1637 volgt. Als in juli 1639 enkele kapiteins van door het Sticht betaalde compagnieën sneuvelen, beloven Geëligeerden aan Agnes van Bijler dat zij Gerard zullen nomineren voor een benoeming tot kapitein door de prins. Omdat Gerards hart bij de cavalerie en niet bij de infanterie is, aarzelt Agnes bij dit aanbod. Dus vraagt ze Huygens om raad. 'Ick ben een wedevrou en aen mijn outste soon ten hoogste mij verlaten', schrijft ze en dringt er op aan een advies te geven alsof Gerard 'U.E. eygen soon waere'. Ze vermoedt dat zijn 'avancement te paerde soo qualijck ende langelijck bij sal koomen... Ick weet wel dat mijn soon liev te paerde bleeff'. 'Den goede compagne die wel betaalt wort' heeft Bredevoort in de Achterhoek als garnizoensplaats. Haar zwager Johan Strick, heer van Linschoten en de heer van Renswoude 'raden soo hij in de oorlogh wil blijve, dat mijn soon de compagnie aen neempt'. Agnes zelf ziet liever dat Gerard het leger verlaat en voor zes jaar een benoeming in de Raad van State krijgt. Kort tevoren, toen Huygens bij haar op bezoek was, had ze daarover al met hem gesproken. Nu vraagt ze hem er eens met de prins en de graaf van Solms over te spreken [114]. Kennelijk vinden haar raadgevers dat Gerard toch het beste de compagnie uit Bredevoort kan nemen. Nadat Geëligeerden op 11 maart 1640 Gerard genomineerd hebben en de Ridderschap en steden ook elk met een candidaat zijn gekomen, volgt na Agnes' voorbereidende werk

lang onderweg en komt hij voor niets naar Utrecht. In plaats van blij te zijn met dit weekje verlof op de ridderhofstad Oude Gein is hij boos. Hij zou liever bij het beleg van Breda gebleven zijn. Als Gerard weer terugkeert, geeft zijn vader hem een briefje mee voor Huygens. 'Met mijn soon hebbe alleen een salutatie in weynich regelen gesonden' (KHA, Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, 29/19 aug. 1637, 9 sept. 1637, 16/6 sept. 1637).

[111] Ibidem, 12/2 sept. 1637.

[112] Ibidem, 17/7 sept. 1637.

[113] Ibidem, 19/9 sept. 1637.

[114] UBL, Hss., Hug. 37-2, brief van Agnes van Bijler, 23 juli 1639.

al snel de benoeming tot kaptitein van de door Utrecht betaalde en 150 man sterke compagnie infanterie uit Bredevoort [115]. De graaf van Solms ziet er op toe dat Gerards compagnie ook daadwerkelijk zal deelnemen aan de komende veldtocht [116].

Even groot als Gerards affiniteit tot het krijgsbedrijf is zijn gehoorzaamheid aan de wensen van zijn ouders. Hij verlaat er zelfs de cavalerie voor, die toch zijn hart gestolen heeft. Zijn moeder blijft zich met Gerards handel en wandel bemoeien. Als ze vreest dat hij via Huygens wil proberen zijn compagnie van Bredevoort naar Utrecht te laten overplaatsen om zijn houtvestersambt gemakkelijker uit te kunnen oefenen, vraagt ze aan Huygens een dergelijk verzoek te negeren. Ze vreest dat als de soldaten, die zich in Bredevoort zeer thuis voelen, er achter zouden komen dat Gerard om overplaatsing heeft verzocht, zij hem dat zeer kwalijk zullen nemen. Met klem vraagt ze Huygens: 'Daerom bidde ick U.E. als een vader voor mijn kinderen toch mij dit niet qualick op te nemen en het best te doen volgens mijn versoeck'. Of Gerard het háár kwalijk zal nemen dat ze zich met zijn zaken bemoeit, lijkt geen rol te spelen. In elk geval blijft de compagnie nog vele jaren in Bredevoort in garnizoen [117].

Gerards compagnie behoort tot het Stichtse regiment infanterie ten dienste van de Republiek [118]. Alhoewel het regiment wordt aangevoerd door een kolonel, bijgestaan door een kleine staf, is het regimentsverband in die tijd nog erg zwak en is de compagnie nog steeds de belangrijkste operationele eenheid in het leger. De betaling van het regiment door Utrecht verloopt niet via de regimentsstaf maar via de kapiteins van de compagnieën. Bij de andere provincies loopt het overigens identiek. De omvang van de compagnieën en de hoogte van de gages, tractementen en soldij worden vastgesteld op het niveau van de Generaliteit, in wier dienst zij immers in beginsel ook staan, hoewel de betaling door de provincies plaats vindt [119]. Voor zijn compagnie, in 1644 120 man sterk, ontvangt Gerard op jaarbasis een bedrag van 14.400 gld. Als commandant krijgt hij verreweg het hoogste bedrag van 1300 gld. per jaar. Zijn plaatsvervanger, de luitenant, moet het met 400 gld. doen. De zorg voor het vaandel is toevertrouwd aan de vaandrig, die daarvoor 350 gld. ontvangt. De twee sergeants die de compagnie africhten zijn ieder goed voor 200 gld. Drie korporaals geven leiding aan de eskaders waaruit de compagnie is opgebouwd voor een soldij van 140 gld. per jaar. Verder kent de compagniesstaf nog twee tamboers, een schrijver die het administratieve beheer heeft en de inkwartiering regelt, een chirurgijn die als kapper en medisch verzorger optreedt en een provoost, die de handhaving van de discipline tot taak heeft. Ieder van hen verdient 100 gld. per jaar. Voor de persoonlijke verzorging en allerlei klusjes voor de kapitein, luitenant en vaandrig zijn een drietal jongens aanwezig, ook wel pages geheten, die ieder 70 gld. vangen.

[115] RAU, Staten, nr. 232-20, resol. 11 mrt. 1640. Hij volgt kapitein Clinger op (ARA, Goldberg, nr. 301, 243).

[116] *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, J. A. Worp, ed., II. Rijks Geschiedkundige Publicatiën XIX ('s-Gravenhage, 1913) nr. 2342, brief van de graaf van Solms, 4 apr. 1640.

[117] UBL, Hss., Hug. 37-4, 27 aug. 1640; 37-5, 24 sept. 1640, brieven van Agnes van Bijler. UB Amsterdam, 29 Ah nr. 1, brief van Gerard Ploos van Amstel aan Huygens, 27 aug. 1640.

[118] *Het Staatsche leger*, IV, 234.

[119] C. M. Schulten en J. W. M. Schulten, *Het leger in de zeventiende eeuw* (Bussum, 1969) 34-36; *Het Staatsche leger*, VI, 460-462.

De feitelijke gevechtskracht ontleent de compagnie aan 104 piekeniers en musketiers, van wie de soldij varieert van 95 tot 140 gld. per jaar. Omdat de provincies met het betalen van de soldij doorgaans geen voortvarendheid betrachten, vervult de solliciteur, die voor de compagnie bij de betaalkantoren op tijd het geld probeert los te krijgen, een belangrijke rol. Lukt hem dat niet, dan leent hij elders geld of schiet het zelf voor; uiteraard tegen hoge rentes, die later weer op de soldij gekort moeten worden. Van de soldij moeten de soldaten zelf hun kleding en wapens betalen, die de kapitein voor de gehele compagnie verzorgt. De kosten houdt de kapitein af van de soldij. Veel kapiteins runnen hun compagnie als een soort onderneming en verdienen aldus naast hun tractement een aardige cent bij.
De piekenier draagt een stormhoed en een borst- en rugpantser. Hij is bewapend met een spies van minstens achttien rijnlandse voeten en met een rapier. De musketier draagt ook een stormhoed en heeft eveneens een rapier. Verder heeft hij een musket met een loop van minstens vier rijnlandse voeten lang dat kogels afschiet van twaalf in een pond. Wegens het grote gewicht van het musket, dat met een lontslot wordt afgevuurd, rust de loop tijdens het schieten op een forket. De vuursnelheid is zeer gering: één schot per twee minuten [120].
Met deze compagnie maakt Gerard de laatste periode van de Tachtigjarige Oorlog mee, die zich grotendeels in Vlaanderen afspeelt. Zo is hij betrokken bij het beleg en de val van Sas van Gent in 1644 en behoort zijn compagnie tot de groep van 60 die na het vertrek van het leger in oktober de omgeving in staat van verdediging moet houden [121]. Gerard zelf verwacht zo laat in het jaar geen vijandelijke acties meer en vraagt verlof om in Utrecht zijn houtvestersambt te mogen uitoefenen. Voordat het daartoe komt, eist het barre weer zijn tol [122]. Gerard wordt 'pryckeloos kranck', evenals de meeste manschappen. 'De vaendrager is vant koude vuer gestorven' meldt Agnes van Bijler aan Huygens als de compagnie eind december uit 'die ellendige polder' Austria naar Bredevoort mag vertrekken [123]. Gerard is zo verzwakt dat hij brieven die Huygens hem stuurt niet kan beantwoorden. Nadat hij 'un mois entier travaille d'un fievre continuelle' herstelt en 'entre deux de la medicine je commence grace a dieu a apprendre a marcher par la chambre et l'appetit revient' kan hij zijn eerste brief aan Huygens weer dicteren. Zelf schrijven is er dan nog niet bij [124].
Diverse malen vindt een belegering van Hulst plaats. Eindelijk lukt het in 1645 de stad op de Spanjaarden te veroveren. Het is Gerard die de prins komt meedelen dat de bezetting uiteindelijk bereid is om over een capitulatie te spreken: 'Vers le dix heures apres soupper le capitaine Ploos apporte q'ils ont presté l'oreille à capituler' [125].

[120] Schulten, *Het leger*, 36-40; ARA, Staten-Generaal, nr. 8054, Staat van Oorlog 1644, Sticht; *Het Staatsche leger*, III, 288; IV, 178-181, 352; V, 442. De soldij en gages werden in die tijd per maand van 42 dagen vastgesteld. De tractementen en andere kosten per normale maand. In deze publicatie is alles op jaarbasis omgerekend en vervolgens afgerond. Zie ook H. L. Zwitser, 'De controle op de rekeningen van de solliciteurs-militair door de kapiteins in het Staatse leger', *Mededelingen van de Sectie Krijgsgeschiedenis,* I (1978) 75-85.
[121] *Het Staatsche leger*, IV, 96-130.
[122] UBL, Hss., Hug. 37-2, brief van Gerard Ploos van Amstel, 24 okt. 1644.
[123] Ibidem, nr. 37-8, brief van Agnes van Bijler, 24 dec. 1644.
[124] UB Amsterdam, 29 Ah nr. 2, brief van Gerard Ploos van Amstel aan Huygens, 3/23 nov. 1644.
[125] *De briefwisseling van Constantijn Huygens,* II, nr. 4204, brief van Huygens aan Amalia van Solms, 13 nov. 1645.

In de laatste tien jaar van de oorlog met Spanje onderscheidt Gerard zich als een rasmilitair die zich met elan inzet voor de belangen van de Republiek. Zijn vader zegt van hem: 'Hij is ten hoochsten dienstlick voor de Staet, sonderlingh bij dusdanige occasie van belegeringe. . . en. . . sal oorsake wesen van 't verspaeren van vele dusenden als oock van menschen'. Over zijn aard stelt mr Adriaen dat die 'van sodanige nature is dat hij voor een vrundt inde doot soude gaen'. Gerard oogst graag eer in het krijgsbedrijf. 'Je me figure ne pouvoir negligir quelques occasions d'honneur, que j'ambierai en toutes occasions', zegt hij er zelf van [126].

Na de vrede van Münster in 1648 wordt het voor het leger nog rustiger dan de laatste jaren van de oorlog. Voor Gerard betekent het dat hij zich veel meer kan toeleggen op de houtvesterij, en zijn kanunnikaat bij St. Pieter, en zelfs een benoeming kan aanvaarden in het watergraafschap tot de schouw van de Vecht, Nieuwe Gracht, Vaartse en Kromme Rijn. Daarnaast kan hij nog regelmatig voor vele maanden verlof krijgen om in Duitsland de omvangrijke erfenis van zijn vrouw Anna Regina von Bodeck af te handelen [127]. In 1652 krijgt hij zelfs in totaal vijf maanden verlof! De vrede weerspiegelt zich ook in de omvang van de compagnie. In 1644 telde deze nog 120 man, in 1648 was de sterkte slechts 70 man en in 1665 nog maar 50 [128]. De enige afwisseling bestaat uit de verandering van garnizoensplaats. Na Bredevoort volgen onder meer Grave, Rhenen en Hasselt bij Zwolle. Met uitzondering van Grave zijn het kleine plaatsjes, waarin slecht één of enkele compagnieën gelegerd zijn [129]. Het militaire bedrijf zelf is in die tijd weinig boeiend. Doordat er geen officieren meer sneuvelen, terwijl de meeste hoofdofficieren ook nog relatief jong zijn en de omvang van het leger sterk terugloopt, zijn Gerards vooruitzichten op verdere promotie niet rooskleurig. Pas in 1661 doet zich een kans voor als de majoorsplaats bij het Stichtse infanterie regiment wegens een andere promotie vrijvalt. Gerard solliciteert direct bij de Staten, maar in die tijd geniet het leger zo weinig prioriteit, dat pas twee jaar later een besluit wordt genomen [130]. In juni 1663 volgt Gerards benoeming tot majoor, echter niet bij het Stichtse regiment, maar bij dat van Overijssel. In het Stichtse regiment wordt George Johan van Weede van Walenburg majoor. Beiden krijgen hun commissiebrief op 14 juni van de Raad van State [131]. Als kapitein blijft Gerard tezamen met zijn compagnie op de Staat van Oorlog ten laste van Utrecht staan. Voortaan komt hij in deze Staat altijd op twee plaatsen voor: enerzijds als kapitein, een functie die de opklimmende hoofdofficieren altijd bij hun compagnie blijven bekle-

[126] KHA, Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, 19/9 sept. 1637; UBL, Hss., Hug. 37-2, 24 okt. 1644.

[127] ARA, Raad van State, nr. 2061-I, register van verloven 1651-1664, 2 juli 1652 (fol. 1v), 23 jan. 1652 (fol. 6r), 23 aug. 1652 (fol. 15v), 20 mrt. 1656 (fol. 53r), 25 juli 1659 (fol. 90r), 27 apr. 1662 (fol. 110v), 10 apr. 1663 (fol. 114v), 15 sept. 1664 (fol. 123r). In totaal tenminste 22 maanden verlof in 13 jaar. Voor korter durende reisjes naar Utrecht, zoals voor het bijwonen van de kapittelvergaderingen en dergelijke, werd geen verlof aan de Staten-Generaal gevraagd. Voor de verwikkelingen rond de erfenis van de familie Von Bodeck wordt verwezen naar de paragraaf 'Om de broederlijcke liefde ende eenicheyt'.

[128] ARA, Staten-Generaal, nr. 8054, Staat van oorlog 1644; nr. 8055, Staat van oorlog 1648; nr. 8068, Staat van oorlog 1665.

[129] ARA, Raad van State, nr. 2061-I, register patenten 1651-1664, fol. 24r; nr. 2061-II, bezettingen krijgsvolk (garnizoensplaatsen), Rhenen, Hasselt, Grave; nr. 2062, garnizoenen in Hasselt; Staten-Generaal, nr. 146, resol. 19 sept. 1658.

[130] RAU, Staten, nr. 232-30, resol. 19 juni 1661.

[131] *Het Staatsche leger*, V, 474, 477, 478; RAU, Staten, nr. 232-31, resol. 2 juni 1663.

den, anderzijds als majoor, waarvoor een apart tractement boven het kapiteinssalaris wordt uitgekeerd van 340 gld. per jaar [132].
Als majoor is Gerard belast met het regelen van wacht-, veiligheids- en verkenningsdiensten, het regelen van de marsen enzovoort [133]. In 1665, als de Tweede Engelse oorlog uitbreekt en er gevaar vanuit het Münsterse dreigt, vindt een versterking van het leger plaats. Bij die gelegenheid promoveert Gerard tot luitenant-kolonel van het dan opgerichte tweede regiment infanterie van Utrecht. Louis de Aquila wordt kolonel en Gijsbert Johan van Hardenbroek majoor. Zijn tractement wordt, evenals bij de twee anderen, voorlopig niet verhoogd, maar bedraagt wat later 960 gld. per jaar. Dit tweede regiment wordt geformeerd uit enkele compagnieën met Nederlanders, waaronder Gerards compagnie, en verder uit genationaliseerde compagnieën Britten [134].
Tussen 1648 en 1672, dus tussen de vrede van Münster en het rampjaar 1672, is er voor het leger een zeer beperkte taak. Enkele malen wordt een aantal compagnieën uit hun garnizoensplaatsen opgeroepen om een veldleger te vormen, corps d'armes genaamd. Het gaat dan om dreigingen vanuit het buitenland, meestal vanuit het bisdom Münster. Soms vindt een expeditie plaats, waarbij het tot beperkte schermutselingen komt. Slechts éénmaal wordt het echt spannend en kritiek. Aan al die acties doet Gerard mee. In 1655 komt het tot een tweetal corps d'armes van cavalerie en infanterie, die al spoedig weer uiteenvallen, 'den noot over seynde', waarna een ieder weer naar zijn garnizoensplaats kan gaan [135]. In 1657 dreigen verwikkelingen met Münster en Gerard wordt ingedeeld bij het legerkorps dat via Bredevoort en Grol het bisdom moet binnen trekken. Het machtsvertoon is voldoende om snel een politieke oplossing te forceren en nog vóór de grens is gepasseerd krijgen de compagnieën de opdracht weer in garnizoen te gaan [136].
Als in 1658 de Noordse oorlog uitbreekt schiet de Republiek de Denen te hulp. Gerards broer Jacob, vaandrig bij een compagnie Schotten, betaald door Utrecht, maakt deel uit van het secours van 38 compagnieën [137]. Gerard maakt deel uit van het corps d'armes dat die zomer voor de zekerheid op de been is, maar zonder acties weer in garnizoen gaat [138]. De volgende vijf jaren zijn weer erg rustig voor het leger en dus ook voor Gerard. In december 1663 laat de bisschop van Münster een inval doen in Oost-Friesland om bij de vorst aldaar een grote schuld te executeren. Bij deze acties wordt ook de Dijlerschans op de linkeroever van de Eem bezet. Deze ontwikkelingen vindt de Republiek te zeer be-

[132] ARA, Staten-Generaal, nr. 8067, Staat van oorlog 1664, Sticht.
[133] ARA, Raad van State, nr. 1530, fol. 2; Schulten, *Het leger*, 33.
[134] RAU, Staten, nr. 232-31, resol. 10 aug. 1665; *Het Staatsche leger*, V, 474.
[135] ARA, Raad van State, nr. 2061-I, register patenten 1651-1665, fol. 30r e.v.
[136] Ibidem, fol. 46r e.v.; *Het Staatsche leger*, V, 70-73.
[137] Ibidem, fol. 50v; GAU, Not. Arch., nr. U 022a029 (Houtman), 9 apr. 1659, 18 febr. 1659. Jacob Henric Ploos van Amstel is 22 jaar als hij in 1659 door G.S. van Utrecht als vaandrig wordt benoemd in de compagnie Schotten van kapitein James Arskyn, die door het Sticht wordt betaald. Als voorwaarde is aan de benoeming verbonden dat de sergeant van de compagnie elk jaar 200 gld. van Jacob zal ontvangen, totdat de sergeant zal promoveren. Ten opzichte van de gage van een vaandrig van 350 gld. per jaar een groot bedrag. Kennelijk is het een afkoopsom voor de claim die de sergeant op de post van vaandrig had. Jacobs benoeming vindt plaats als de compagnie in Kopenhagen is. Voor zijn uitmonstering en reis heeft hij 1500 gld. nodig. Als hij vijf jaar later in oktober 1664 in zijn ziekbed overlijdt, is hij luitenant bij Arskyn. In zijn testament staat een legaat van 50 gld. voor het dochtertje van een (de?) sergeant Gerrit Meesen (GAU, Not. Arch., nr. U 059a002 (Van Rhee), 16 okt. 1664).
[138] ARA, Raad van State, nr. 2061-I, register patenten, fol. 51v e.v.

dreigend en een veldleger van 1100 cavaleristen en 4500 infanteristen wordt op de Dijlerschans afgestuurd met als doel de 'bisschoppelicke volcken te deslogeren'. Aan deze veldtocht neemt Gerard als majoor deel. Aanvankelijk moet hij met de zijnen de bezetting van de schans Bourtange versterken, later maakt hij deel uit van de expeditie tegen de Dijlerschans. Nadat deze in juni in Staatse handen is gevallen - aan Staatse zijde kostte de gehele campagne vier soldaten, erg bloedig was het dus niet - krijgt Gerard in juli opdracht via Bourtange weer naar zijn garnizoensplaats Hasselt te marcheren [139]. Vlak vóór deze expeditie had Gerard verlof gekregen om gedurende drie maanden in Duitsland zijn zaken af te wikkelen; net terug uit Oost-Friesland krijgt hij alweer toestemming voor zo'n trip [140].

Als in 1665 de Tweede Engelse oorlog uitbreekt, moet Gerards compagnie twintig musketiers leveren voor een versterking van de vloot met 4260 soldaten. Omdat gevreesd wordt dat de bisschop van Münster zich ook tegen de Republiek zal keren, vindt de samenstelling plaats van een corps d'armes dat de oostelijke grenzen moet verdedigen [141]. Het gaat om een bescheiden corps van 80 afgeslankte compagnieën te voet en 24 te paard. Gerard start deze tocht als majoor bij Overijssel, maar nog vóór de Münstersen in september de grens passeren, is hij luitenant-kolonel van het inderhaast opgerichte tweede, op de repartitie van Utrecht staande regiment infanterie. Hulp van Frankrijk is echter nodig om de Münsterse troepen weer over de grens te drijven en in 1666 een vrede af te dwingen [142].

Als Lodewijk XIV na de dood van zijn schoonvader Filips IV van Spanje namens zijn vrouw aanspraak maakt op een deel van de erfenis, bezet hij in 1667 een deel van de Zuidelijke Nederlanden. Als gevolg daarvan trekt het Staatse leger zich samen in de omgeving van Bergen op Zoom [143]. Gerard bevindt zich ook in het legerkamp, maar zijn gezondheid laat hem in de steek. Aan zowel de Staten-Generaal als aan Gedeputeerde Staten van Utrecht verzoekt hij een verlof van drie maanden tot herstel van zijn gezondheid [144]. Dat brengt hem nog in moeilijkheden als tijdens zijn afwezigheid in november een monstering van de troepen plaats vindt door de gecommitteerden van de Raad van State. Aan Gerards compagnie bevinden de heren nog al wat tekortkomingen: te weinig manschappen en onvoldoende uitrustingsstukken. Als Gerard van het rapport van de monstering kennis neemt, is hij zeer verbolgen. Het blijkt dat geen rekening is gehouden met soldaten die tijdens de monstering voor werkzaamheden buiten het legerkamp verbleven, terwijl zijn afwezigheid en die van enkele anderen die met toestemming van de Staten-Generaal en Gedeputeerde Staten afwezig waren, als een verzuim is beschouwd. De monsterrol en de bewijzen van zijn beweringen overlegt Gerard aan Gedeputeerde Staten. Die nemen er kennis van en verwijzen hem naar de Raad van State zelf. Kennelijk ging het om een 'overval' van de gecommitteerden, want Gerards chef Aquila legt eenzelfde klacht bij Gedeputeerde Staten. Ook bij zijn compagnie werden zieken

[139] Ibidem, fol. 64r-72v; *Het Staatsche leger*, V, 128-135.
[140] ARA, Staten-Generaal, nr. 12535, register verloven, fol. 110v, fol. 123r.
[141] ARA, Raad van State, nr. 2061-I, register patenten, fol. 78v.
[142] *Het Staatsche leger*, V, 148-175.
[143] *Ibidem*, 195-208.
[144] RAU, Staten, nr. 264-72, resol. G.S. 15 aug. 1667.

en verlofgangers niet meegenomen in de monsterrol [145].
De Triple Alliantie die de Republiek met Engeland en Zweden in 1668 sluit ter regeling van de aanspraken van Lodewijk XIV op de Zuidelijke Nederlanden neemt voor korte tijd de dreiging vanuit Frankrijk weg. Des te harder komt Frankrijk in 1672 terug, maar nu bijgestaan door Engeland, Münster en Keulen. Al op 7 april 1672 krijgen achttien regimenten te voet en dertien te paard opdracht zich bij Meppel te verzamelen. Daaronder bevindt zich het regiment van Aquila, waarvan de compagnieën over geheel Nederland en de Duitse grensstrook in garnizoen liggen: Doesburg, Hasselt (Gerards compagnie), Zwolle, Philippine, Aardenburg, Nijmegen, Cadzand, Emmerik, Rees en Rijnberk; Gerards zoon Adriaen Dominicus dient in hetzelfde regiment als luitenant bij de compagnie van kapitein Groulardt, die zich in Aardenburg bevindt [146]. Wat later blijkt het regiment deel uit te maken van het leger bij de IJssel. Gerard zelf is op 17 april O.S. samen met zijn kwartiermeester Nicolaes Radijs nog in Utrecht en herziet zijn testament en regelt het beheer van zijn goederen voor lange tijd. De kans dat hij het oorlogsgeweld zal overleven schat hij kennelijk veel geringer dan bij voorgaande acties, want toen vond hij het in het geheel niet nodig om wat dan ook voor zijn vertrek te regelen [147].
De zwakte van het leger blijkt duidelijk als van de 18.000 man die volgens de boeken aan de IJssel moeten verschijnen, er slechts een legerkorps van 8.000 man op de been blijkt te zijn! De Raad van State had wellicht wat meer moeten monsteren in de voorafgaande jaren. Ter ondersteuning volgt snel een aantal burgercompagnieën. Uit Utrecht komen 2000 man, aangevoerd door burgerkapiteins [148]. Eén ervan is Gerards achterneef mr Georgh Ploos van Amstel [149]. De wapens voor de landzaten zijn gevorderd van de inwoners van het Sticht. Gerards broer Engelbert die op het huis 'De Wiers' bij Vreeswijk woont, staat zijn roer af aan één van de elf man die Vreeswijk voor de burgercompagnieën moet leveren [150]. Adriaen Ploos van Amstel, de oudste broer van mr Georgh, doet waarschijnlijk als luitenant mee [151].
Het verloop van de oorlogshandelingen is genoegzaam bekend. De 8.000 man aan troepen trekken onder aanvoering van Willem III alras bij de IJssel weg en gaan via Utrecht, dat zijn poorten voor hen gesloten houdt, richting Holland. In september bevindt een groot deel van het regiment Aquila zich bij Muiden om deel te nemen aan de verdediging van het noordelijke stuk van de

[145] Ibidem, 5 dec. 1667, 10 dec. 1667. Gerard verzoekt aan G.S. tegelijkertijd uitbetaling van de verlopen maand soldij.
[146] ARA, Staten-Generaal, nr. 4753, secr. resol. 7 apr. 1672-29 juni 1672; Raad van State, nr. 2067, garnizoen Aardenburg.
[147] GAU, Not. Arch., nr. U 060a010 (Van Doorn), 18 apr. 1672.
[148] *Het Staatsche leger*, V, 318-321.
[149] RAU, Staten, nr. 232-35, resol. 22 mei 1672; GAU, Stad, II, nr. 130, vroedsch. resol. 25 mei 1672. Mr Georgh Ploos van Amstel was kapitein van een korps van Utrechtse burgers, die hij uit eigen middelen soldij heeft moeten betalen. In 1676 heeft hij van het Sticht nog 2212 gld. te goed. Op zijn verzoek geeft de kamer van financiën hem een lijfrentebrief ter aflossing van de genoemde schuld. In opdracht van de Staten wordt deze rentebrief in 1684 weer vernietigd (RAU, Staten, nr. 232-41, resol. 2 sept. en 4 okt. 1684).
[150] Streekarchivariaat Zuidwest Utrecht, GA Vreeswijk, Arch. vóór 1795, nr. 533, resol. 22 mei 1672. Engelbert krijgt voor zijn 'roer', dat heel wat moderner is dan de musketten waarmee het leger is uitgerust, een vergoeding van 7 gld.
[151] Adriaen Ploos van Amstel wordt 30 mrt. 1674 kapitein bij een nieuw opgerichte compagnie op Holland (ARA, Raad van State, nr. 1530, fol. 135r).

waterlinie [152]. De compagnie van Adriaen Dominicus is gelegerd in Weesp. Na een slopende periode met veel ziektes blijkt op een koude februaridag dat zijn kapitein, de vaandrig, een sergeant en hijzelf hun post hebben verlaten terwijl de schildwacht in slaap is gevallen. Kapitein Groulardt wordt ter plekke (tijdelijk) van zijn functie ontheven [153].
In het voorjaar van 1673 vertrekt het regiment Aquila om aan de verdediging van Groningen en Friesland deel te nemen. In september assisteert het voor korte tijd bij het beleg van Naarden. Het inmiddels sterk in omvang toegenomen Staatse leger weet in het najaar de Fransen en de Münstersen weer over de grens te verdrijven. De rest van de oorlog speelt zich verder voornamelijk op Zuid-Nederlands grondgebied af [154]. Het Sticht is door de Franse bezetting gehavend en verarmd. Over de problemen die dit voor de inwoners en ook Gerard oplevert, handelt een volgende paragraaf.
Gerard is in 1674 betrokken bij de slag bij Seneffe, dat iets ten zuiden van Waterloo ligt. Deze veldslag is de bloedigste uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het Franse leger telt dan 50.000 man, het Staatse leger, bijgestaan door de troepen van Spanje, de keizer en de keurvorst van Brandenburg, 65.000 man. De verliezen bij de onbeslist geëindigde veldslag zijn niet gering: aan staatse zijde acht kolonels, één luitenant-kolonel, drie majoors en 6.000 overige militairen. Onder hen bevinden zich de commandanten van twee door Utrecht betaalde regimenten infanterie, namelijk de kolonel Johan van Stockheim en Hendrick Torck. Laatstgenoemde, tevens Gerards chef, was het jaar tevoren de overleden Aquila als commandant opgevolgd. Beide onderdelen hadden in deze slag dapper gestreden [155]. Te velde volgt Gerards benoeming tot kolonel. Zijn commissiebrief van de Raad van State, met de aantekening dat hij de bij deze benoeming behorende eed heeft afgelegd, volgt later. 'Den XXIX octobr. 1674 commissie gedepecheert voor den Edelen Gestrengen Gerard Ploos van Amstel, heer van Ouden Geyn als colonel, tot noch toe lt. colonel vant selve regiment, in plaetse van wijlen den Edel gestrengen Colonel Torck, welcke plaetse hij heeft bedient sedert den 21 augusti lestleden. . . heeft den eedt gedaen den selfden dito' [156]. Gerards zoon Adriaen Dominicus volgt de gesneuvelde kapitein van een Hollandse compagnie op [157].
Op het toch al zo verarmde Sticht staan nu maar liefst vijf infanterieregimenten gerepartieerd. Voor 1672 waren het er slechts twee! [158]. Tezamen met de cava

[152] *Het Staatsche leger*, V, 276, 277, 328.
[153] G. Groen van Prinsterer e.a., eds., *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau,* 2e serie, V (Utrecht, 1861) brief nr. MCCV, 16 febr. 1673.
[154] *Het Staatsche leger,* VI, 13-15, 17-21, 27, 30-35, 45-46, 54-57, 65-66, 68-70, 75-80.
[155] Bij die opvolging werd Gerard dus gepasseerd. Wellicht speelde daarbij een rol dat in die tijd de oorspronkelijk op repartitie van Utrecht staande regimenten door Holland werden betaald (Utrecht was immers bezet gebied) en dat de Staten van Holland een eigen favoriet naar voren konden schuiven. Voor de slag bij Seneffe zie: *Het Staatsche leger*, VI, 32.
[156] ARA, Raad van State, nr. 1530, fol. 166r; fol. 12r geeft de taakomschrijving van de kolonels. Daaruit blijkt dat de Staten-Generaal vertrouwen op de 'cloeckheyt ende ervarentheyt in't stuck van de oorloghe'. Gerard krijgt volkomen last, macht en bevel over de kapiteins, officieren en soldaten van het regiment om hen te gebieden, te geleiden en te gebruiken tegen de vijanden van de Republiek, hetzij te velde of in garnizoenen tot verdediging van steden of sterkten, alsook op oorlogsschepen.
[157] ARA, Raad van State, nr. 1530, fol. 175v, 20 nov. 1674.
[158] *Het Staatsche leger*, V, 474-475, VI, 242-244.

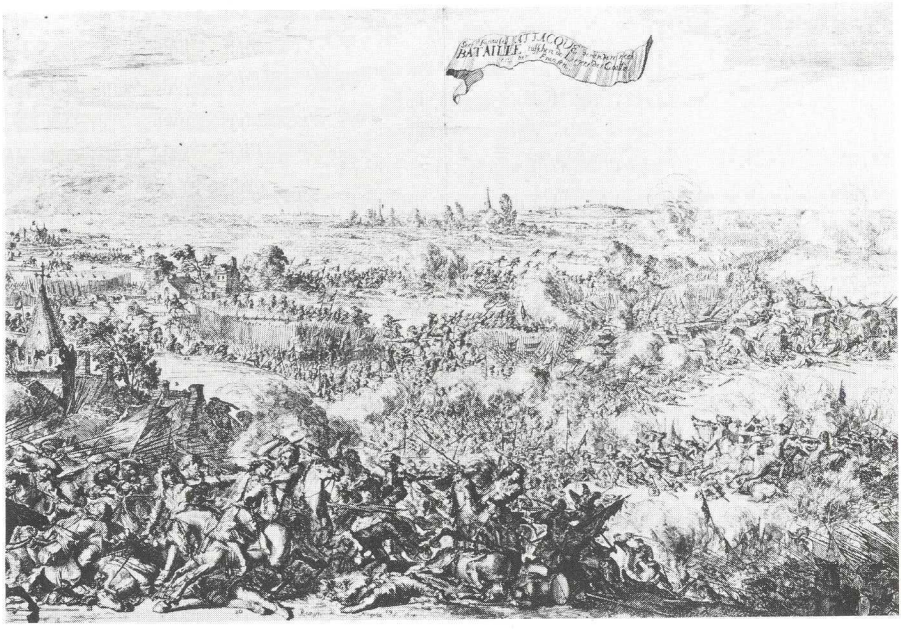

De slag bij Seneffe in de Zuidelijke Nederlanden in 1674 tussen de geallieerde legers van de prins van Oranje, de keizer en de koning van Spanje tegen het Franse leger. Aan Staatse zijde sneuvelen ruim 6000 manschappen en vele hoofdofficieren; aan Franse zijde zijn de verliezen nog groter. Ook de kolonel van het regiment van Gerard Ploos van Amstel sneuvelt. Te velde vindt zijn promotie van luitenant-kolonel tot kolonel plaats. Waarschijnlijk bevindt zijn regiment zich in de rechterbenedenhoek. Seneffe ligt ten zuiden van Waterloo. Prent van Romein de Hooghe (Muller nr. 2549). Foto: Atlas van Stolk, Rotterdam.

leriecompagnieën ten laste van het Sticht, draagt men in 1675 in totaal de kosten voor 7.000 militairen. Aan soldij en tractementen voor de officieren van de regimentsstaven moet Utrecht per jaar 800.000 gld. opbrengen, waarbij nog eens 200.000 gld. komt voor verminkte soldaten, logiesgelden, kruit, lonten, transportkosten, onderhoud van forten enzovoort. In de leiding over het regiment, waarvan de traditie heden ten dage nog voortleeft in het eerste bataljon van het Garderegiment Jagers, [159] wordt Gerard bijgestaan door luitenant-kolonel Francois de Ram, heer van Hagedoorn en majoor Bernard van Mansfelt. Verder behoren zijn adjudant Anthony Valckhof, kwartiermeester Nicolaes Radijs en provoost De la Hay tot zijn staf [160]. Gerard blijft zijn compagnie, nu 'compagnie colonelle' genaamd, als kapitein aanvoeren, zodat hij naast het kolonelstractement van 3600 gld. per jaar nog zijn kapiteinsgage ontvangt van 1300 gld. Overigens zakt het kolonelsstractement in vredestijd tot 2400 gld [161].

159 H. Ringoir, *De afstamming en voortzettingen der infanterie*, Militair-historische bijdragen van de sectie Krijgsgeschiedenis, IV (Den Haag, 1977) 17.

160 ARA, Staten-Generaal, nr. 8086, Staat van Oorlog 1677, Utrecht; *Het Staatsche leger*, VI, 242-243. De vader van Nicolaes Radijs, Pieter, is vaandrig en schrijver in Gerards compagnie (GAU, Not. Arch., nr. U 060a016 (Van Doorn), 28 aug. 1679).

161 ARA, Staten-Generaal, nr. 8084, Staat van oorlog 1675, Utrecht; nr. 8086, Staat van oorlog 1677, Utrecht; nr. 8091, Staat van oorlog 1680, Utrecht.

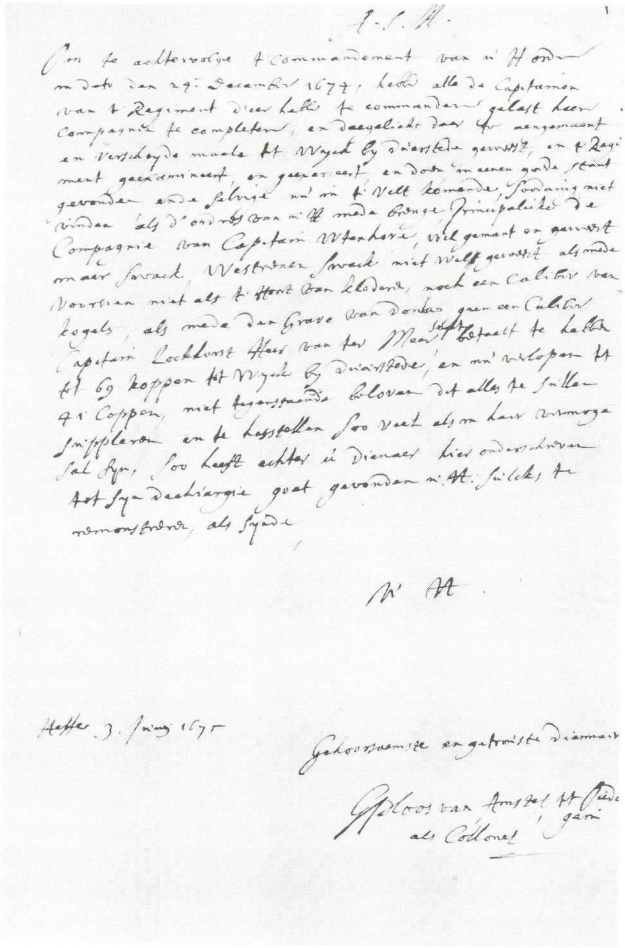

Brief van Gerard Ploos van Amstel aan stadhouder Willem III over de toestand van zijn regiment van 3 juni 1675. KHA, nr. A16, nr. IXe, 44. Foto: idem.

Als goed kolonel start Gerard in het voorjaar van 1675 met het exerceren van zijn regiment, en wel bij Wijk bij Duurstede. Conform de order van prins Willem III heeft Gerard zijn kapiteins gelast de uitgedunde compagnieën weer op de verplichte sterkte van 96 man te brengen en voor twintig grenadiers en twintig snaphanen, in plaats van de verouderde musketten, per compagnie te zorgen. Het is ook het eerste jaar dat de soldaten van een regiment uniform gekleed moeten zijn, één en ander naar keuze van de kolonel. Diverse malen gaat Gerard naar Wijk bij Duurstede om zelf het regiment te inspecteren en te exerceren. Uiteindelijk is hij tevreden over de goede staat van zijn troepen. Als Gerard echter bij Heffen in de buurt van Antwerpen zich bij zijn regiment voegt, ontdekt hij tot zijn schrik dat 'de selvige nu in't velt komende sodanig niet vinde'. De compagnie van kapitein Wtenhové is op sterkte, goed bewapend, maar zwak; die van Antonie van Westrenen is zwak en slecht bewapend, niet voorzien van de voorgeschreven kledij en mist een bepaald kaliber kogels. Bij het onderdeel van de graaf van Donia heeft men helemaal geen kogels en kapitein Lockhorst, heer van ter Meer, heeft slechts 41 manschappen. Uiteraard beloven de genoemde kapiteins alles te zullen aanvullen en te herstellen. Gerard

meldt echter de staat van zijn regiment onverwijld aan de bevelvoerder prins Willem III [162].
Tot en met 1678, het jaar waarin vrede met Frankrijk wordt gesloten, vindt jaarlijks een veldtocht tegen de Fransen plaats, met de Zuidelijke Nederlanden als slagveld. In 1680 draagt Gerard zijn kolonelsschap over aan Francois de Ram van Hagedoorn. In de Staten van Oorlog voor de jaren 1681-1690 staat hij echter nog wel als kapitein van dit regiment vermeld. Of Gerard die laatste tien jaar ondanks zijn hoge leeftijd nog het feitelijke commando over zijn compagnie heeft gevoerd, of dat hij dit heeft overgelaten aan zijn luitenant, is niet bekend [163]. In 1690 eindigt zijn militaire loopbaan, een loopbaan waarin de vele facetten van Staatse leger met zijn ups en downs uit de zeventiende eeuw doorklinken: in zijn jeugd de succesvolle belegeringen van Frederik Hendrik in de oorlog tegen Spanje met steun van Frankrijk, vlotte bevorderingen door de goede relaties van zijn ouders met de prins en zijn directe omgeving, later de periode van vrede en verval van het Staatse leger, gevolgd door moeizame schermutselingen in het oosten van het land met de Münstersen, na het rampjaar grootscheeps herstel van het leger, grote veldslagen tegen de Fransen, nu in samenwerking met Spanje en ten slotte Gerards bevordering tot kolonel na het sneuvelen van de regimentscommandant.
Gerards militaire loopbaan werd door zijn vader in gang gezet omdat deze een verblijf van enkele jaren in het leger een goede basis vond voor de door hem voorziene politieke carrière van Gerard. Het pakte anders uit: het werden 56 jaren in dienst van het Staatse leger. Van politieke aspiraties had Gerard zelf nooit blijk gegeven, wel van zijn affiniteit voor het krijgsbedrijf, waaraan hij een leven lang is trouw gebleven en waarvoor hij zijn belangstelling heeft weten over te dragen aan zijn zoon.

'Om de broederlijcke liefde ende eenicheyt'

Zoals eerder al is vermeld, gaat Gerards moeder Agnes van Bijler na het overlijden van haar man in 1639 weer met de kinderen in Utrecht wonen in het huis 'De Lanscroon' aan de Oude Gracht. Het is een groot huis met een waarde van 11.000 gld. dat een luxueuze inrichting heeft van 7300 gld. [164] en voorzien is van een omvangrijke bibliotheek ter waarde van 3200 gld. Agnes houdt van een levensstijl die in overeenstemming is met het grote vermogen dat ze bezit en menig familielid en bekende logeert voor kortere of langer tijd in 'De Lanscroon'.
In de loop van de vijftiger jaren lijkt Gerards oudste zuster Aletta, die in 1652 met Henrick van Westrenen is getrouwd [165], de dagelijkse zorg voor het huishouden van haar moeder over te nemen [166]. Naast de 600 gld. per jaar die Aletta reeds als huwelijksgift meekrijgt, betaalt Agnes haar voortaan ook nog 600 gld. per jaar aan kostgeld voor haarzelf en een beduidend kleiner bedrag voor

[162] *Het Staatsche leger*, VI, 217-219; KHA, inv. A16, nr. IXe, 44, brief van Gerard Ploos van Amstel aan stadhouder Willem III, 3 juni 1675.
[163] ARA, Staten-Generaal, nr. 8095-8105, Staten van Oorlog 1681-1690, Utrecht.
[164] RAU, Oudegein, nr. 180, 10-11.
[165] GAU, Not. Arch., nr. U 022a023 (Houtman), 24 juli 1652, huwelijkse voorwaarden van Aletta Ploos van Amstel en Henrick van Westrenen. Zij trouwen 17 aug. 1652 (GAU, DTB, nr. 97, 434).
[166] GAU, Not. Arch., nr. U 060a00C (Van Doorn), 27 nov. 1669, liquidatie met Henrick van Westrenen.

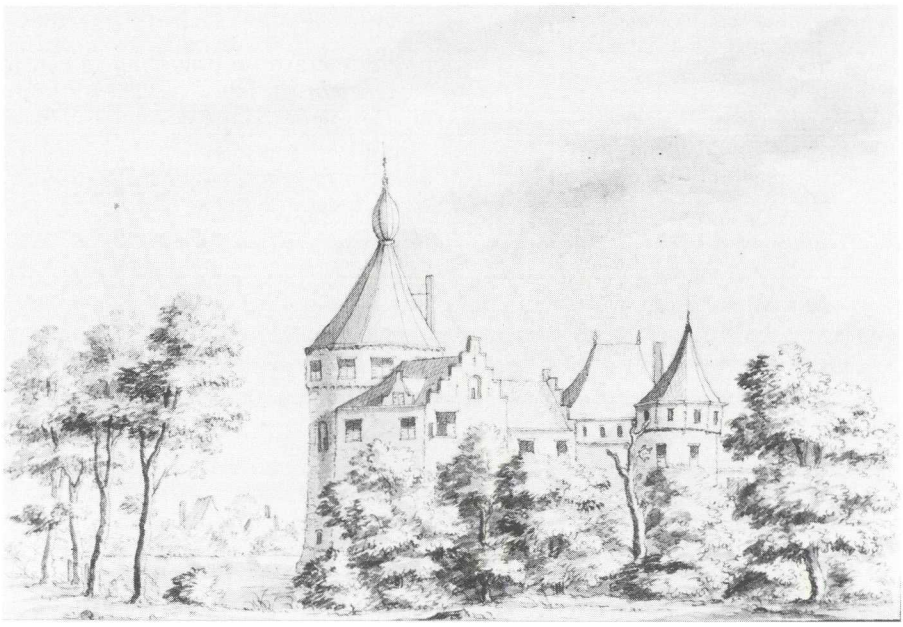

De ridderhofstad Oud-Gunterstein bij Breukelen. In 1659 krijgt Gerards broer Engelbert Ploos van Amstel het van zijn moeder Agnes van Bijler cadeau bij zijn huwelijk met zijn achternicht Isabella Clara Ploos van Amstel. Pen en penseel in grijs-zwart door Louis Philippe Serrurier (1706-1751). RAU, nr. T.A. 1375.
Foto: idem.

haar kamenier. Voor haar nog thuiswonende, inmiddels volwassen kinderen zoals Catharina, Maria Odilia en Johan, draagt Agnes 400 gld. per persoon voor kostgeld aan Aletta af. Daarbuiten blijft Agnes nog grote bedragen uitgeven voor zijde, laken, linnen, bont, de kleermaker, de kappenzetster, de schoenmaker enzovoort alsmede aan wijn en bier. Bij haar overlijden staat alleen al voor dergelijke posten een bedrag van 1900 gld. open [167].
Het spreekt voor zich dat Gerards broers en zusters die in deze, zeker voor Utrechtse begrippen, grote weelde opgroeien, gewend raken aan dit luxe leven en zich steeds sterker gaan realiseren dat het te danken is aan het grote vermogen van hun ouders. Nog sterker zullen ze zich realiseren dat na de dood van Agnes van Bijler de boedel conform het testament van hun ouders uit 1637 verdeeld zal worden, waardoor de mate waarin ieder van de vruchten kan genieten wel eens sterk kan gaan veranderen. Ongetwijfeld zal het een rol hebben gespeeld bij het onstaan van diverse codicillen die Agnes in de laatste twee jaar voor haar dood in 1661 aan het oude testament toevoegt [168]. In deze periode van dingen naar de gunsten van Agnes van Bijler, lijkt Gerard opvallend afwe-

[167] RAU, Oudegein, nr. 180, hoofdstuk lopende lasten, 42-49.
[168] Codicil van Agnes van Bijler, 30 nov. 1659. (Coll. Ploos van Amstel, Eindhoven) geeft bijvoorbeeld aan dat Catharina de inrichting van haar kamer krijgt geschonken, inclusief meubilair, spiegel en zilveren lampetschotel met pot, danwel, naar haar keuze, 600 gld. Zij kiest voor het geld. In hetzelfde codicil vermaakt Agnes van Bijler aan het Anthoni en Martinusgasthuis buiten Utrecht elk 200 gld. om uit de renten daarvan jaarlijks aan de 'commensaelen' wijn te schenken op die dag en naast de 'pitantien' die haar oom en tante Elbert van Bijler en Catharina van Rijn aan de gasthuizen hebben gelegateerd.

zig. Bij de codicillen van zijn moeder komt hij er in elk geval bekaaid vanaf, want zij laat vastleggen dat Gerard moet opdraaien voor de kosten van haar begrafenis en voorts voor alle lasten die op de boedel mochten drukken, terwijl de anderen slechts die lasten krijgen toebedeeld die specifiek op de hen toevallende goederen zouden drukken [169].

Op 26 november 1661, zes dagen na het huwelijk van Catharina Ploos van Amstel met burgemeester Otto Schrassert in Hattem [170], overlijdt Agnes van Bijler 's avonds om acht uur in 'De Lanscroon'. Zij wordt bijgezet in de familiekapel in de Domkerk. Voor haar gedachtenis luidt de grote klok van de Domtoren gedurende drie uren en hangt in de Dom een memorietafel en aan de aalmoezenier van de Dom en aan de ambachtskas valt ieder 250 gld. ten deel [171].

Op 4 december volgt in het sterfhuis de opening van de dan bekende testamenten en codicillen. Aanwezig zijn de notarissen Van Doorn en Houtman en Gerard, Johan en hun zwagers Henrick van Westrenen en Otto Schrassert [172]. Wie als eerste de knuppel in het hoenderhok gooit is niet duidelijk. In elk geval is al in maart 1662 de hulp van het gerecht nodig om enkele papieren, waaronder het codicil waarbij aan Johan Groot en Klein Wenckum wordt opgedragen in plaats van aan Engelbert, uit het sterfhuis te verkrijgen [173]. In groepjes raken de broers, zusters en zwagers met elkaar in conflict over de verdeling van de boedel en menig proces loopt voor het gerecht van de stad. Jacob, geassisteerd door zwager Herman van Broeckhuizen, weet via het gerecht opening van zaken te krijgen over de feitelijke inhoud van de boedel [174].

Gerard, Engelbert en Johan ontvangen direct na het overlijden de inkomsten uit de hun al toegevoegde erfgoederen, de rest wordt beheerd door familienotaris Gerrit Houtman, die met instemming van de erven een deel van het bezit verkoopt om de schulden van de boedel af te lossen. Ook int hij de pachten en andere inkomsten. Het huis 'De Lanscroon' wordt als eerste verkocht in juni 1662 [175]. Ondanks meningsverschillen over de uiteindelijke boedelscheiding, dragen de drie oudste broers al grote sommen geld over aan Jacob en aan hun zusters [176].

De geschillen blijven jaren slepen. Opmerkelijk is dat, nadat Engelbert in januari 1668 125.000 gld. heeft geërfd van zijn schoonvader Willem Ploos van Amstel, raadsheer bij het Hof van Utrecht, Gerard, Engelbert en Johan het al spoedig eens worden over de scheiding van de boedel [177]. Nadat de drie gebroeders in maart 1668 hun gemachtigden hebben opgedragen de details verder uit te werken, tekenen ze op 10 juli 1668 een uitgewerkt accoord. 'Alsoo verscheyde processen waren ontstaen ende noch meer geschapen waren te verrijsen' tus-

[169] GAU, Not. Arch., nr. U 060a001 (Van Doorn), 30 juli 1659.
[170] GAU, DTB, nr. 98, 20 nov. 1661.
[171] GAU, DTB, Reg. overledenen aangebracht bij de momberkamer, 30 nov. 1661.
[172] Codicil van Agnes van Bijler, 30 nov. 1659, Coll. Ploos van Amstel, Eindhoven.
[173] GAU, Stad, II, nr. 3243, 29 mrt. 1662.
[174] Ibidem, Not. Arch., nr. U 060a004 (Van Doorn), 1 juni 1663; GAU, Stad, II, nr. 3243, 28 juni 1666; ARA, Leen- en registerkamer Holland, nr. 153, fol. 14r-15r.
[175] Openbare verkoop van 'De Lanscroon', twee erbij horende huizen, acht morgen in de Wiers en tien morgen in Lopikerkapel (GAU, Not. Arch, nr. U 060a004 (Van Doorn), 7 febr. 1663). Verkoop vond plaats op 6 juni 1662.
[176] Ibidem, nr. U 060a00C (Van Doorn), 9 okt. 1669, berekening legitieme porties.
[177] J. J. A. Ploos van Amstel, 'Willem Ploos van Amstel', *JbOU,* (1982) 88-89.

sen hen drieën 'aengaende d'erfenisse' van hun ouders verklaren ze 'om de broederlijcke liefde ende eenicheyt' verder alle 'onheylen ende misverstanden' te willen voorkomen. In afwijking van het testament kennen ze aan hun zusters en broer Jacob eenzelfde legitieme portie toe van 12.000 gld. per persoon, terwijl ze de rest van de boedel onderling verdelen met de sleutel 41%-41%-18% voor respectievelijk Gerard, Engelbert en Johan [178]. Via deze verdeelsleutel worden de onroerende goederen, de lasten en schulden, en de opbrengsten uit voorlopig nog niet te verdelen bezittingen aan ieder toegevoegd. De berekeningen van hetgeen ieder reeds heeft genoten, aan de anderen reeds heeft betaald en nog moet betalen, beslaan tientallen bladzijden [179].

Conform het testament en het gesloten accoord behoudt Gerard de ridderhofstad Oude Gein, de ambachtsheerlijkheid van 't Gein, het patronaatschap over de kerk van Jutphaas en de collatie van een vicarie in de St. Joriskerk van Amersfoort (19.000 gld.) [180]. Verder drie hoeven land bij Oude Gein (16.000 gld.), diverse tijnsen en erfpachten (11.000 gld.), het dominium directum over diverse landerijen en huizen (3.000 gld.), de inboedel van Oude Gein (1425 gld.) en 600 gld. per jaar aan lijfrenten (5.000 gld.) [181]. Voor zijn reeds verkochte prebende wordt Gerard een voordeel toegedicht van 5.000 gld., terwijl Engelbert hem nog eens 6.000 gld. moet bijpassen [182]. In totaal valt Gerard aldus 66.000 gld. toe uit de boedel. Verder heeft hij uit de boedel nog tegoed aan opbrengsten van landerijen 13.000 gld. en neemt hij op zich om 6.000 gld. aan lasten en schulden die op de boedel drukken, te zullen betalen. Aan zijn zusters en Jacob had Gerard in de afgelopen jaren reeds 10.000 gld. betaald, terwijl zijn bijdrage in het geheel afkopen van hen nog eens 9.000 gld. bedraagt. De netto waarde die hij aldus uit de boedel ontvangt, bedraagt 53.000 gld. [183]. Engelbert houdt netto eenzelfde bedrag over en Johan slechts 23.000 gld. [184]. Daarnaast houden ze een onbekend deel van de boedel in gezamenlijk eigendom [185].

Zonder onderlinge onenigheid, maar wel veel lastiger, verloopt de afhandeling van de nalatenschap van Anna Regina's ouders, Johan von Bodeck en Susanna van Uffelen. Als Johan von Bodeck circa tien jaar na zijn vrouw in 1650 in

[178] GAU, Not. Arch.,nr. U 022a037 (Houtman), 16 mrt. 1668; ARA, Leen- en registerkamer van Holland, nr. 153, fol. 15r.

[179] GAU, Not. Arch.,nr. U 060a00C (Van Doorn), 11 okt. 1669, berekening porties voor Aletta, Catharina, Maria en Jacob (18 blz.); 9 okt. 1669, specificatie van hetgeen Gerard, Engelbert en Johan aan de boedel debet en credit zijn (10 blz.); 9 okt 1669, verdeling van de lasten van de boedel tussen de drie broers (7 blz.); 27 nov. 1669, liquidatie met Henrick van Westrenen (9 blz.).

[180] GAU, Stad, II, nr. 3243, 23 febr. 1664, copie van testament van mr Adriaen Ploos van Amstel en Agnes van Bijler van 21 sept. 1637.

[181] Hieronder is begrepen een lijfrente op Gerards leven ten laste van de Staten van Friesland van 400 gld. per jaar. Gerards vader had deze lijfrente in 1626 gekocht voor 2856 gld. en levert in totaal 69 x 400 gld. = 27.200 gld. op. Een goede investering dus! Verder heeft hij nog een lijfrente van 150 gld. per jaar ten laste van de Staten van Holland en van 50 gld. ten laste van de quotisatie van Utrecht.

[182] In juli 1669 heeft Engelbert 2.000 gld. aan Gerard betaald, de rest volgt in september (GAU, Not. Arch., nr. U 048a003 (Van Zuylen), 23 aug. 1669; nr. U 060a007 (Van Doorn), 10 sept. 1669).

[183] ARA, Leen- en registerkamer van Holland, nr. 153, fol. 14.

[184] Johan ontvangt conform het testament de bibliotheek, charters en wapens. Het meubilair van 'De Lanscroon' hebben Jacob en zijn drie zusters gedeeld.

[185] Onverdeeld bijven onder meer 115 morgen in Brabant, diverse graven en de grafkapel in de Domkerk, schorren in Zeeland, aandelen in een zinkmijn (RAU, Oudegein, nr. 180, 8-9).

Utrecht overlijdt, komt het tot een verdeling van hun omvangrijke bezit tussen de zeven zonen en dochters. Met uitzondering van de Duitse heerlijke rechten wordt het vermogen in zeven gelijke delen over de kinderen verdeeld. Eveneens komt het dan tot een verdeling van de (deels?) onverdeelde boedel van Anna Regina's grootvader Johan von Bodeck sr (1555-1631), die tezamen met zijn vrouw over meer dan 1.000.000 gld. beschikte en die de grootste bankier van Frankfurt was [186]. Van dat zeer grote vermogen was Anna Regina's vader één van de drie erven. Met het uitsterven van de tak van één van de andere twee erven, valt ook diens deel toe aan de zeven broers en zusters Von Bodeck, zodat ieder van hen dan over 2/21 ste deel (ca 10%) van het onverdeelde vermogen van Johan sr kan beschikken [187]. Theoretisch zou aan Gerard en Anna Regina hierdoor een bedrag van omstreeks 100.000 gld. kunnen toevloeien.
Ook hetgeen nog onverdeeld is uit de boedel van Anna Regina's overgrootvader Bonaventura von Bodeck (†1591), beschikkend over 250.000 reichsthaler, wordt geliquideerd. Anna Regina komt 22/945 ste deel (ca 2%) toe [188]. Niet alleen uit de familie Von Bodeck vallen grote erfenissen toe aan Anna Regina en haar broers en zusters, ook vanuit de familie van haar moeder komt het nodige. Als in 1668 in Hamburg de broers Dominicus en Pieter van Uffelen, ooms van Anna Regina, overlijden dan bevinden de zeven zich weer onder de erven [189]. Ook hier gaat het om grote bedragen die zijn verdiend met de handel in laken, indigo, suiker, gember, rijst, hout enzovoort. Aldus krijgen Gerard en Anna Regina samen met Susanna onder meer twee tafeldiamanten van ieder 30 karaat en twee robijnen, genaamd 'Gebroederkens', van ieder 65 karaat [190].
Doordat de vermogens van Johan, Johan sr en Bonaventura von Bodeck grotendeels zijn vastgelegd in obligaties en leningen ten laste van diverse Duitse steden en vorsten, in heerlijke rechten en onroerend goed in Duitsland en in huizen en landerijen in en rondom Antwerpen, valt het niet mee om alles te gelde te maken. Diverse personen zijn op pad gestuurd om ter plekke de zaken van de zeven gezamenlijke erven, danwel van Gerard en Anna Regina in het bijzonder, af te handelen [191]. De afhandeling in Duitsland levert grote problemen op en Gerard moet zelf vele malen voor enkele maanden naar Duitsland [192].
Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat Gerard en Anna Regina daadwerkelijk het maximaal mogelijke bedrag van ruim 100.000 gld. uit de diverse boedels van haar voorouders en familieleden hebben ontvangen. Hun gezamenlijk netto vermogen zal dus minimaal Gerards erfdeel van 53.000 gld. netto hebben bedragen en maximaal circa 150.000 gld. Hoe het zij, Gerard en zijn broer Engelbert, die netto goed was voor zeker 180.000 gld., worden in die tijd 'voor rijcke lieden geacht' [193]. Hun ongetrouwde broer Johan, die het slechts met zijn erfdeel van 23.000 gld. moet doen, steekt wat bescheiden bij hen af.

[186] Van Valkenburg, 'De voorouders', k. 47-48.
[187] GAU, Not. Arch., nr. U 022a036 (Houtman), 7 mei 1667; nr. U 022a032 (Houtman), 7 apr. 1662.
[188] Ibidem, nr. U 022a032 (Houtman), 7 jan. 1662.
[189] Ibidem, nr. U 022a037 (Houtman), 13 aug. en 27 nov. 1668.
[190] Ibidem, nr. U 060a016 (Van Doorn), 28 febr. 1679.
[191] Ibidem, nr. U 022a022 (Houtman), 5 okt., 10 nov., 1 dec. (2x) 1651; nr. U 022a023 (Houtman), 23 mrt. 1652; nr. U 022a025 (Houtman), 15 nov. 1655; nr. U 022a027 (Houtman), 17 okt. 1657; nr. U 022a032 (Houtman), 7 jan. 1662, 7 apr. 1662.
[192] ARA, Staten-Generaal, nr. 12535, fol. 6r, 15v, 53r, 90r, 110v, 114r, 123r. In de periode 1652-1664 krijgt Gerard in totaal 19 maanden verlof van militaire dienst om naar Duitsland te gaan.
[193] GAU, Martens, nr. 108, memorie en enkele ongedateerde aantekeningen van de heer Martens.

Een trieste levensavond

Na de inval van de Fransen in 1672/73 blijft het Sticht verarmd achter. Hoge belastingen waren geheven, veel huizen gingen in vlammen op en er was veel geplunderd. Diverse ridderhofsteden, ook al waren deze nauwelijks meer van strategische betekenis, werden opgeblazen of verbrand. De aangerichte schade komt vrijwel geheel ten laste van de Stichtse samenleving, zij het niet voor ieder in dezelfde mate. Zodra de Fransen zijn vertrokken, probeert men zijn vorderingen op anderen zo snel mogelijk te innen. De Staten gaan daarin voor door versneld de achterstallige belastingen en de bijdragen in de hoge oorlogslasten op de inwoners te verhalen. Beslagleggingen en executies zijn al snel aan de orde van de dag. Het duurt niet lang of het aanbod aan onroerend goed overtreft de vraag, waardoor de waarde van ridderhofsteden, landerijen en heerlijke rechten tot een kwart van de feitelijke waarde daalt. Dit betekent dat iemand op wiens bezit een hypotheek van 25% drukt bij een gedwongen verkoop van dit onroerend goed slechts zijn hypotheek kan aflossen en verder niets overhoudt. Dat geldt zowel voor een huis ter waarde van 500 gld. als voor een landgoed met boerderijen ter waarde van 500.000 gld. Hierdoor raken niet alleen degenen die door het verwoestende optreden van de Fransen schade hebben geleden in de problemen, maar ook zij die verplicht worden hun goederen te verkopen als daarop een hypotheek rust [194].

Binnen het Stichtse establishment ontziet men elkaar aanvankelijk, maar na enkele jaren begint men elkaar ook daar stevig aan te pakken en met processen te achtervolgen. Deze problematiek gaat ook aan Gerard Ploos van Amstel en zijn broers niet ongemerkt voorbij en ook zij komen er niet zonder kleerscheuren vanaf. Voor Gerard luidt het een trieste levensavond in, waarbij hij niet alleen op financieel gebied het nodige krijgt te incasseren.

Als in het voorjaar van 1672 de Fransen en de bisschop van Münster ons land binnenvallen, is Gerard luitenant-kolonel van het tweede regiment infanterie van Utrecht. Vlak voordat hij, vergezeld van zijn kwartiermeester Nicolaes Radijs, zich naar zijn compagnie begeeft, treft hij thuis de voorbereidselen voor een langdurige afwezigheid. 'Also bij dese occasie van oorlogh vereyschte dat nu en dan voor een tijt van hier uyt de stad elders ten dienste vande lande geemployeert te werden sich sal moeten transporteren ende onderweylen alhier in sijn Ed. absentie sijne affaires die te verrichten voorvallen sullen sijn waergenomen te worden' machtigt hij Anna Regina hem in alle voorkomende gevallen waar te nemen, zijn goederen te beheren, pachten, huren en renten in te vorderen en te ontvangen en roerende en onroerende goederen te kopen en te verkopen. Tevens herziet hij zijn testament [195].

Als Gerard twee jaar later weer heelhuids in Utrecht terugkeert lijkt de schade aan zijn bezit beperkt. In een hoek van het landgoed Oude Gein hebben de Fransen Gerards steenovens en bijbehorende opstallen aan een bocht in de Vaart gesloopt en er een fort aangelegd [196]. Waarschijnlijk is ook een deel van

[194] *Groot Placaatboek*, II, 502-506.

[195] GAU, Not. Arch., nr. U 060a010 (Van Doorn), 18 apr. 1672, twee actes.

[196] Gerard wordt door al te ijverige belastinggaarders gedwongen over de grond waarop het fort ligt toch belasting te betalen, hoewel hij noch over de grond, noch over het fort kan beschikken en er ook geen enkele vorm van inkomsten van geniet. Hij was reeds gedwongen over 1675-1677

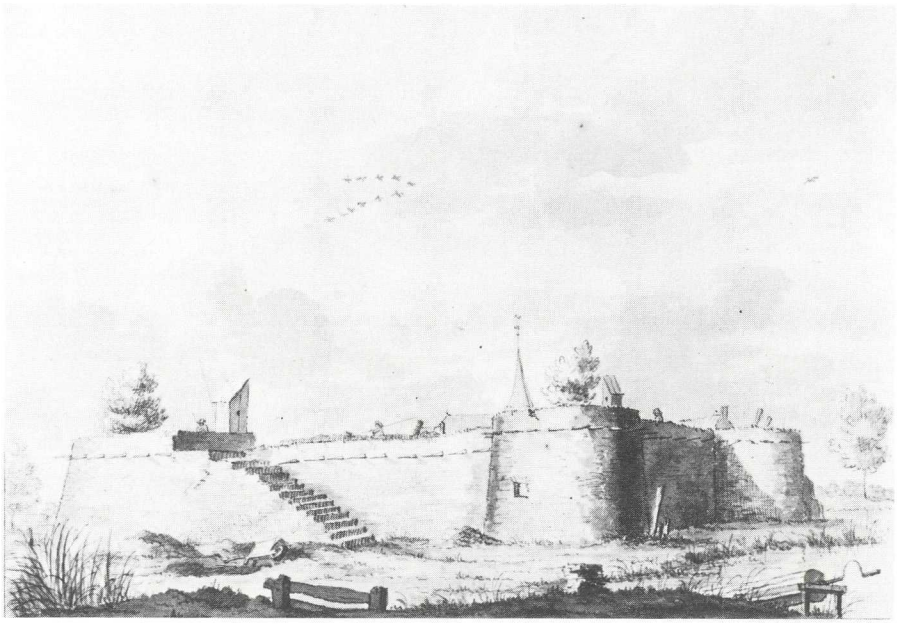

De Fransen bouwen deze schans in 1672 in een bocht van de Vaart bij Jutphaas op de noordelijkste punt van het landgoed Oude Gein. Daartoe worden de steenovens die daar liggen afgebroken, alsmede de bijbehorende woning en loodsen. Gerard Ploos van Amstel moet de geleden oorlogsschade zelf dragen. Pen en penseel door Louis Philippe Serrurier (1706-1751). RAU, nr. T.A. 2108. Foto: idem.

de voorburcht beschadigd. Van het innen van pachten en tijnsen is niet veel terecht gekomen. Hij stuurt notaris Houtman op pad om 'in minne en vrindschap soo doenlijck' en anders met gerechtelijke dwang het achterstallige te gaan innen met de opdracht in geval van wanbetaling de dubbele pacht te vorderen van zijn berooide pachters [197]. Gerards broer Engelbert komt er beduidend slechter vanaf. Zijn kasteel Gunterstein is door de terugtrekkende Fransen in september 1673 in brand gestoken en de slottoren is opgeblazen [198]. Ook zijn buitenhuis 'De Wiers' bij Vreeswijk is bij de inval in 1672 beschadigd en de grote bijbehorende hoeve ging in vlammen op [199]. Engelbert schat zelf zijn schade op 130.000 gld. In een brief aan stadhouder Willem III schrijft hij: '...ick den eenighste edelman ben vande provincie van Utrecht die twee soo groote considerable huysen was besittende en alle beyden de uyterste posten tegen Hollandt, en over de hondert en dartich duysendt gulden aen schaeden

een bedrag van ruim 230 gld. te betalen. Via de rechter kreeg hij zijn geld niet terug, wel via een beroep op de Staten (RAU, Staten, nr. 232-40, resol. 9 mrt. 1681).

197 GAU, Not. Arch., nr. U 060a011 (Van Doorn), 26 apr. 1674.

198 L. A. Quarles van Ufford, *Gunterstein, uitgegeven 300 jaar na de herbouw* (Alphen a/d Rijn, 1980) 17.

199 Engelbert komt voor als eigenaar van het grote huis alsmede van een afgebrand huis. Uit de claims op hem blijken diverse reparatieposten voor zijn huis 'De Wiers' van de timmerman, de schilder, de smid enz. Streekarchivariaat Zuidwest Utrecht, GA Vreeswijk, Arch. vóór 1795, nr. 1, resol. 8 mei 1676; RAU, Recht. Arch., nr. 188-26, 30 juli 1689 en nr. 188-27, 20 dec. 1692.

door de Fransen daer aen geleden, soo dat bijkans totaliter met mijne kinderen ben geruineert' [200].

Voor de inval van de Fransen kon Engelbert beschikken over een vermogen vastgelegd in ridderhofsteden, gronden, heerlijke rechten, obligaties enzovoort van omstreeks 270.000 gld. Hierin zat voor een bedrag van 42.000 gld. aan rentebrieven ten laste van de prins van Oranje, die Engelbert als rentmeester van Buren aan de prins als graaf van Buren had geleend en waaraan de prins als zekerheid zijn landerijen in Buren had verbonden [201]. Daar tegenover had Engelbert een schuldenlast van bijna 100.000 gld. [202]. De helft hiervan werd gevormd door leningen bij Utrechters, die gebruikt waren om de door de prins gevraagde 42.000 gld. te leveren. De andere helft was grotendeels in Gunterstein gestoken. Door de oorlogsschade en de waardedaling van onroerend goed, kan hij nog slechts beschikken over globaal 60.000 gld. aan onroerend goed en een vordering op de prins van 42.000 gld. Daar tegenover blijft de schuldenlast onverminderd 100.000 gld. Zijn mededeling dat hij en zijn kinderen geruïneerd zijn klopt dus wel. Als dan blijkt dat hij bij de prins zijn geld door 'constitutie van tijden en saecken niet conde repeteren', terwijl zijn Utrechtse geldschieters hun geld toch wel willen terugzien, raakt Engelbert in onoplosbare problemen [203]. In deze problemen sleurt hij Gerard mee. De oorzaak daarvan is dat Gerard bij veel van Engelberts leningen ten behoeve van de prins als borg is opgetreden. Zo lang Gerard de schuldeisers van zijn broer ter wille kan zijn, zorgt hij voor aflossing of voor een zekerstelling. Hij aanvaardt de volle verantwoordelijkheid van zijn borgstelling en probeert er niet via processen onderuit te komen.

De leningen waar in 1676 het eerst trammelant over ontstaat, zijn aangegaan door hun moeder Agnes van Bijler in de periode 1640-1660 waarbij Gerard en Engelbert als borgen of mede-principaal zijn opgetreden en die bij de boedelscheiding aan Engelbert waren toegevallen.

Zelf heeft Gerard ook crediteuren die in 1679 ongeduldig worden en meer zekerheid voor hun kapitaal willen zien. Met een aantal sluit hij in 1679 een accoord. Het gaat in totaal om een bedrag van 15.900 gld., waarvan toch nog voor minstens 4500 gld. aan claims voorkomen van crediteuren van Engelbert [204]. Bij het accoord belooft Gerard alle achterstallige rente alsmede de af-

[200] KHA, inv. A16, nr. XIf, 95, brief van Engelbert Ploos van Amstel aan stadhouder Willem III van het najaar 1673.

[201] De eerste lening aan de prins dateert waarschijnlijk uit 1652. Het gaat dan om 12.000 gld., die te allen tijde aflosbaar is door de prins. Engelbert mag het bedrag opeisen als hij 'dese werelt quaem te overlijden of het rentambt van Bueren quaem te quiteeren' (RA Gelderland, Graafschap Buren, nr. 101, transportacte van 12 dec. 1652). Uit de inventarislijst van de boedel van Agnes van Bijler blijkt dat zij op haar credit gelden ten behoeve van de prins heeft gelicht voor een bedrag van 32.000 gld. Deze schulden die zij voor Engelbert als rentmeester van Buren heeft aangegaan worden uiteraard door Engelbert overgenomen uit de boedel (RAU, Oudegein, nr. 180, 35-36). In 1677 spreekt Engelbert over een schuld van de prins aan hem van 42.000 gld. (RAU, Staten, nr. 232-39, resol. 2 febr. 1677).

[202] RAU, Recht, Arch., nr. 188-25, sent. 31 juli 1684 en nr. 188-27, sent. 20 dec. 1692.

[203] Om begrijpelijke redenen komt Engelbert niet te veel in Utrecht. Hij verblijft veel in het graafschap Buren. Zelfs vinden we hem in 1677 in het legerkamp bij Gerard in de omgeving van Gent in België. Zijn drie kinderen zijn verspreid ondergebracht. Eén woont onder toezicht van een 'meyt' op 'De Wiers' bij Vreeswijk, één woont in Utrecht en de derde in Den Haag (Streekarchivariaat Zuidwest Utrecht, GA Vreeswijk, Arch. vóór 1795, nr. 1, resol. 29 juli 1675, omschrijving goederen aan de Vaart, marginale aantekeningen; GAU, Stad, II, nr. 138, resol. momboirkamer 10 juli 1677).

[204] Gerard heeft nog meer schulden, zoals 2000 gld. aan Johan van Baarn uit Utrecht, 1100 gld.

lossing van de credieten binnen drie jaar af te zullen handelen. Als zekerheid verbindt Gerard zijn huis, Oude Gein met 32 morgen land, de heerlijkheid van 't Gein, landerijen in Brabant en bij Lillo, zijn aandeel in de eerder genoemde grote diamanten en robijnen van de gebroeders Van Uffelen uit Hamburg, 450 gld. per jaar uit zijn tractement van het houtvestersambt, 400 gld. per jaar uit zijn lijfrentes [205]. Gerard is niet in staat zijn belofte om alles binnen drie jaar af te lossen gestand te doen. Zijn crediteuren wachten nog eens drie jaar voordat ze voor hun procureur opdracht geven Oude Gein c.a. publiek te verkopen. Gerard verzet zich daar niet tegen, maar wel zijn twee zoons Adriaen Dominicus en Johan Carel, die op 16 september 1686 bij het Hof van Utrecht bij provisie een verbod tot verkoop weten te verkrijgen. Hun argument is dat Oude Gein c.a. door hun grootvader Adriaen Ploos van Amstel met een fideicommis 'tot haeren behoeve beswaert was ende alzulks vrij ende liber na doode van haeren vader op hen moeste succederen'. In feite veroordelen zij hiermee Gerards handelwijze omdat hij het fideicommis volledig heeft genegeerd. Gerard kon echter nauwelijks anders handelen.
Uiteraard leggen de crediteuren zich niet neer bij de provisionele sententie van het Hof; het duurt echter nog tot december 1695 voordat een sententie volgt waarbij de verkoop alsnog wordt toegestaan. Het verzet van de zoons dat de verkoop dus negen jaar tegenhield is hiermee nog niet ten einde en binnen twee weken gaan ze bij de Staten in beroep tegen de sententie en verzoeken om 'mendement van revisie'. Hiermee wordt nog eens drie jaar gewonnen. Kennelijk hebben ze in die twaalf jaar respijt onvoldoende geld bijeen kunnen brengen om zelf de schulden van Gerard af te lossen. In de zomer van 1698 wordt de ridderhofstad Oude Gein met bijbehorende rechten en de heerlijkheid van 't Gein alsmede 55 morgen grond verkocht aan één van de crediteuren [206]. Voor slechts 10.000 gld. verwerft deze het geheel, dat voor de Franse inval een waarde had van meer dan 40.000 gld. [207]. Gerard maakt dit niet meer mee. Hij is op 14 april 1695 overleden.
Laten we terugkeren naar januari 1680, de maand waarin Gerards broer Engelbert overlijdt. Zijn sterven vormt het startsein voor zijn crediteuren zich op de nagelaten boedel te storten. De voogden van Engelberts onmondige kinderen weten toch nog een interessant deel voor hen te redden, zoals het huis 'De Wiers' bij Vreeswijk, juwelen, 75 morgen land [208]. Om toch nog iets terug te zien van hetgeen Gerard al voor Engelbert had betaald als beschadigde borg, schaart ook hij zich onder de crediteuren. Maar niet hij alleen, maar ook menig ander familielid dat Engelbert financieel heeft bijgestaan. Vele processen volgen, waarbij ieder probeert een preferente claim op één van Engelberts goederen te leggen. Alleen de gaardermeesters krijgen het volle pond voor achterstallige belastingen en een aantal procureurs en notarissen voor hun kosten bij het afhandelen van alle processen en executies. Gerard en de vele andere crediteu-

aan zijn gewezen vaandrig en schrijver Pieter Radijs. (GAU, Not. Arch., nr. U 072a007 (Van Velpen), 15 mrt. 1679; nr. U 060a016 (Van Doorn), 28 aug. 1679).

[205] Ibidem, nr. U 060a016 (Van Doorn), 28 febr. 1679; GAU, Stad, II, nr. 3243, 17 juli 1680.

[206] De gehele affaire staat beschreven in RAU, Recht. Arch., nr. 1867-12, fol. 354r-359r. Zie ook nr. 188-27, sent. 20 dec. 1695 en nr. 188-28 sent. 31 juli 1696.

[207] RAU, Oudegein, nr. 3.

[208] Zie de sententie in het proces van liquidatie en het nader proces van liquidatie tussen de crediteuren van Engelbert contra de curator van de onmondige kinderen van hem (RAU, Recht. Arch., nr. 188-25, 31 okt. 1687; nr. 188-26, 30 juli 1689).

ren krijgen minder dan 25% van hun claims vergoed. De laatste sententie over de verdeling van de opbrengst dateert uit 1692 [209].
Twee jaar na Engelbert overlijden kort na elkaar Gerards zwager Henrick van Westrenen, diens vrouw Aletta Ploos van Amstel en Gerards broer Johan. Zelfs bij het regelen van de begrafenissen door Gerard spelen de financiële problemen een opvallende rol. Al op de avond van het overlijden van zijn zuster Aletta op 6 mei 1682 laat Gerard notarieel vastleggen dat hij haar begrafenis zal regelen, maar dat daaruit niet begrepen mag worden dat hij zich wil inmengen in haar nalatenschap. Zomin in de baten, als in de lasten. Verder verklaart hij van mening te zijn 'de onkosten die tot de notelijcke begrafenisse ende uytvaert haeren voornoemde gedachte suster sullen vereysschen uytte nalaetentheyt vande selve te soecken off daer aen te repeteren ende tot beweringe der meubilia inde sterffhuyse...synde...tot seeckerheyt vandien ten overvloet goet gevonden' ten voordeel van wie het aangaat en de nalatenschap aanneemt [210]. Als twee maanden later zijn broer Johan overlijdt verklaart Gerard op 19 juli 1682, de dag van de begrafenis, dat hij het 'doode lichaem' van zijn broer 'voornemens was 't selve desen avont te grave te doen bestellen uyt broederlijcke en Christelijkcke plichte', maar dat niemand daaruit mag afleiden dat hij zich als erfgenaam opwerpt [211].
Niet alleen geldzorgen doen een grote aanslag op Gerards en Anna Regina's spankracht. Dat doen ook de liefdesperikelen van twee van hun dochters. Rond 1675 laat Johan de Casembroot, negentien jaar oud, een welgevallig oog rusten op hun vijfentwintig jarige dochter Susanna en begint hij hun huis 'te frequenteren ende daer inne het gezelschap van Jof. Susanna Ploos van Amstel te soecken'. Zijn ouders vinden dat maar niks en nadat zij hem 'goed serieuselijck daer van hebben affgemaent, hem met hoochgaende woorden bedreycht dat in cas van sich met ...Susanna...in eenigerhande manieren door belofte van trouw quame te engageren', zij hem nooit toestemming voor een huwelijk zouden geven. En dat was in die tijd wel nodig, al kon boven vijfentwintig jarige leeftijd via het gerecht deze toestemming worden afgedwongen. Ondanks zijn belofte aan zijn ouders zich aan hun wil te onderwerpen blijft zijn liefde voor Susanna. Deze liefde wint het van de kinderlijke gehoorzaamheid en hij doet Susanna toch een trouwbelofte, waarna hij 'deselve oock vleeschelijck bekent ende beswangert'. De ondernemende jongeman neemt zijn verantwoordelijkheid en laat hun huwelijk afkondigen. Dit huwelijk weten zijn ouders via het gerecht tegen te houden. Daarop besluiten Susanna en Johan de vijf jaar te wachten tot hij meerderjarig is. Echter ook dan proberen zijn ouders het huwelijk te stuiten. Zijn vader beweert dat het in strijd met het belang van de republiek is 'dat kinderen die in haer minderjaricheyt buyten kenisse ende toestant van haer ouders ofte contrarie der selver geexpresseerde wille, haer in een houwelijck engageren ende daer op den anderen beslapen, in haer meerderjarich-

[209] Ibidem, nr. 188-23, 7 apr. 1677 en 31 juli 1679; nr. 188-24, 3 juni, 3 juli 1682; nr. 188-25, 22 mrt., 31 juli 1684, 11 apr. 1685, 27 mrt. 1686, 19 mrt. 1687; nr. 188-26, 1 febr. 1689; nr. 188-27, 20 dec. 1692; GAU, Stad, II, nr. 1386, resol. momboirkamer 24 sept. 1677, 7 en 23 juni, 6 aug. 1680; RAU, Recht. Arch., nr. 196, charters Ploos van Amstel, 23 nov. 1676; GAU, Not. Arch., nr. U 060a013 (Van Doorn), 5 apr. 1676; nr. U 060a016 (Van Doorn), 3 mrt. en 17 nov. 1679.
[210] GAU, Not. Arch., nr. U 060a19 (Van Doorn), 6, 11, 12 mei 1682.
[211] Ibidem, 19 juli 1682.

heyt buyten expres consent van haer ouders trouwen'. Het mag de woedende De Casembroot sr niet baten en een maand nadat Johan vijfentwintig jaar wordt, stapt hij met gerechtelijke toestemming met Susanna in het huwelijksbootje [212]. Gerards financiële situatie is in 1680 nog slechter dan in 1675, zodat Johan de Casembroot Susanna bepaald niet om het geld heeft getrouwd.

Dit zal zeker niet de enige keer zijn dat een afgegeven en aanvaarde trouwbelofte de gelieven in problemen brengt. In elk geval brengt het voor Gerards en Anna Regina's jongste dochter Maria Regina ook problemen, maar dan van andere aard. Voor 1690 als Maria Regina net twintig jaar is, wordt haar door de jeugdige mr Jacobus de Munck uit Middelburg een trouwbelofte gegeven. Ook voor de griffier van de Staten van Walcheren opent zijn trouwbelofte de deur van de slaapkamer van de jonge dochter met als gevolg dat 'deselve oock een soonken, noch in leven sijnde verweckt'. In tegenstelling tot Johan de Casembroot schijnt Jacobus de Munck zijn trouwbelofte te vergeten en Gerard vreest zelfs dat hij in stilte in Middelburg met een ander zal trouwen. Daarom geeft hij een jurist in Middelburg opdracht een oogje in het zeil te houden en een eventueel huwelijk wettelijk te verhinderen [213]. Erg gewillig lijkt De Munck niet, want het duurt nog een jaar voordat in juni 1691 in de kerk van Jutphaas het huwelijk wordt gesloten [214]. Het zal de inmiddels 74-jarige Gerard en 63-jarige Anna Regina deugd doen dat hun jongste dochter uiteindelijk toch ordentelijk trouwt. Het geluk is van korte duur, want Maria Regina sterft al drie maanden later [215].

Als Gerard in 1677 na 43 jaar trouwe dienst bij de Staten zijn houtvestersambt neerlegt en in 1690 na 56 jaar trouwe dienst het Staatse leger vaarwel zegt, heeft hij een rustige levensavond meer dan verdiend. De financiële naweeën van de Franse inval in 1672/73 halen echter een streep door de rekening en zijn er debet aan dat hij in plaats van te rusten, zich tot het uiterste moet weren tegen alle processen en dat geleidelijk het gehele erfgoed hem uit handen wordt geslagen. Zelden zal in één persoon het opgaan, blinken en verzinken zo sterk zijn verenigd. Uiteindelijk legt hij een tiental dagen voor zijn 78e verjaardag op 14 april 1695 zijn hoofd voorgoed te rusten [216]. Omdat met zijn overlijden ook zijn jaarlijkse inkomsten, gages en tractementen wegvallen, laat hij Anna Regina von Bodeck met nog twee inwonende dochters met grote financiële problemen achter [217].

[212] GAU, Stad, II, nr. 2981; zij trouwen op 21 aug. 1680 in het Cruysgasthuis op order van De Edele Hove (GAU, DTB, nr. 99).
[213] GAU, Not. Arch., nr. U 060a027 (Van Doorn), 27 mrt. 1690.
[214] GAU, DTB, nr. 99, 717. Getuige is haar broer Johan Carel. Volgens het trouwboek van Jutphaas wordt het huwelijk pas op 12 juni gesloten (RAU, DTB, kopieën, Jutphaas, trouwboek).
[215] P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland* (Utrecht, 1919) 183.
[216] GAU, DTB, nr. 127, 14 apr. 1695.
[217] RAU, Staten, nr. 232-47, resol. 29 jan. 1696.

Bijlage

Fragment-genealogie van de Oudegeinse tak van Ploos van Amstel.

mr Adriaen (1585-1639)
heer van Oude Gein, 't Gein,
Tienhoven, Jutphaas, Wthorst,
Cudelstaart en Lievendaal
ridder Orde van St. Michel
kanunnik en thesaurier Dom
proost van St. Marie
president Staten van Utrecht
ged. Staten-Generaal
trouwt 1616
Agnes van Bijler
(ca. 1593-1661)

- Gerard (1617-1695)
  heer van Oude Gein en 't Gein
  houtvester, kolonel
  kanunnik St. Pieter
  trouwt 1648
  Anna Regina von Bodeck (1628-1703)
- Henrick (1618-1639)
  drost van Zuilestein en Leersum
  rentmeester van Buren
  kanunnik St. Marie
- Aletta (1620-1682)
  trouwt 1652
  Henrick van Westrenen (-1681)
  drost, schout en dijkgraaf van
  Hagestein, kapitein
  kanunnik ten Dom
- Engelbert (1626-1680)
  heer van Gunterstein, Tienhoven,
  Langestein, Willescop en
  Cort-Heeswijk
  rentmeester van Buren
  trouwt 1659
  Isabella Clara Ploos van Amstel
  (1634-1670)
- mr Johan (1630-1682)
  heer van Groot en Klein Wenckum
  kanunnik St. Jan
  advocaat Hof van Utrecht
- Catharina Margaretha
  (1632-verm. 1700)
  trouwt 1661
  Otto Schrassert (1627-ca. 1685)
  burgemeester van Hattem,
  ontvanger algemene
  middelen Kempenland
- Maria Odilia (1634-1665)
  trouwt 1657
  Rudulph van Broeckhuijsen tot
  Barlham
- Jacob Hendrick (1637-1664)
  luitenant

- Susanna (1650-1717)
  trouwt 1680
  mr Johan de Casembroot (1655-1706)
  heer van Ter Moer,
  raad en vroedschap van Utrecht
  ged. ter Generaliteitsrekenkamer
- Adriaen Dominicus (1651-voor 1698)
  kapitein
  trouwt 1671
  Elisabeth van Delft
- Maria Elisabeth (1653-1728)
- Francina Agatha (1655-1736)
- Johanna Petronella (1658-verm. 1692)
- mr Johan Carel (1662-1709)
  raad en schepen van Utrecht
  burgerhoofdman
  ged. ter Staten van Utrecht
- Gerard (1664-voor 1686)
- Maria Regina (1661-1691)
  (ook Margaretha Regina genaamd)
  trouwt 1691
  mr Jacob de Munck
  griffier Staten van Walcheren
  thesaurier van Middelburg
- Adriaen Dirck (1663-1695)
- Maria Elisabeth (1666-1725)
- Willem Hendrik (1670-1712)
  commandeur van Wemelingen
  schepen van Vreeswijk
  trouwt 1694
  Sara van Resant (1669-1744)

Geld en geluk: de familie van der Muelen in gezinshistorisch perspectief 1600- 1800 [1]

G. Coumans

1. Inleiding: Gezinshistorische concepties

De gezinsgeschiedenis verheugt zich in een heel snel groeiende belangstelling. Het aantal boeken en artikelen dat over dit onderwerp geschreven wordt, neemt nog steeds toe. Vele publicaties zijn reacties op ideeën die door drie vooraanstaande gezinshistorici, te weten Ariès, Shorter en Stone naar voren zijn gebracht. Een goed begrip van hun theorieën is noodzakelijk, wil men het spoor in de gezinshistorische discussie niet bijster raken. In dit artikel worden deze theorieën daarom eerst kort behandeld.
In 1960 verscheen het baanbrekende werk *L'enfant et la Vie Familiale sous l'Ancien Régime* van de historicus Ariès [2]. In dit boek schetste hij de groei van het 'sentiment de la famille'. In de Middeleeuwen had het gezin geen affectieve functie, 'la famille ancienne avait pour mission tres ressentie la conservation des biens, la pratique commune d'un métier, l'entraide quotidienne... et dans les cas de crise, la protection de l'honneur et des vies' [3]. De belangrijke contacten lagen buiten het gezin en de sociale omgeving was verantwoordelijk voor de socialisatie van het kind. Van een fundamenteel onderscheid tussen volwassene en kind was geen sprake, het kind was een kleine volwassene die zo snel mogelijk in de wereld van de ouderen werd opgenomen. Het leerde door het gedrag van ouderen te imiteren. In de loop van de 17e eeuw kwam daar volgens Ariès onder invloed van de moralisten verandering in. Men ontdekte dat het kind essentieel van de volwassene verschilde en met die ontdekking kwam het besef dat het kind niet meteen in de volwassen wereld kon worden losgelaten maar daarop eerst binnen het gezin moest worden voorbereid. Het gezin dat zich steeds meer van de omgeving ging afsluiten en dat volledig rond het kind werd georganiseerd, kreeg een exclusief opvoedende en koesterende functie. Bovendien signaleerde Ariès dat de intrede in de wereld van de volwassenen steeds langer werd uitgesteld. Het kind leerde nu niet langer door het gedrag van ouderen te imiteren, maar werd naar school gestuurd waar het slechts met leeftijdsgenoten in contact kwam.

[1] Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie 'Geld en Geluk: twee regentenfamilies in gezinshistorisch perspectief 1600-1800'. Deze scriptie, die ik samen met Judith Hokke geschreven heb, is in september 1984 verschenen bij de afdeling nieuwere geschiedenis van het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht.
[2] Ph. Ariès, *L'enfant et la Vie Familiale sous l'Ancien Régime* (Parijs, 1973 [2]).
[3] Ariès, *L'enfaut,* 6-7.

Het idee van Ariès dat het gezin zich in toenemende mate van de omgeving afsloot en een emotionele eenheid werd, vormde ook de basis van Edward Shorters boek *The Making of the Modern Family* (1975) [4]. In het verleden was het gezin volledig op de buitenwereld georiënteerd. Van privacy was door de constante aanwezigheid van personeel in huis en door het voortdurend bezoek van verwanten en buren geen sprake. Daardoor kon zich ook geen intieme band tussen ouders en kinderen ontwikkelen. Bovendien was het gezin door het sterke traditiebesef zowel met de vroegere als met de komende generaties van de familie verbonden. Jongeren moesten dezelfde weg gaan als de ouderen, van het uitzetten van een eigen pad was geen sprake. Het handelskapitalisme zorgde er tenslotte voor dat het gezin de banden met de omgeving verbrak. De autarkische gemeenschap die kenmerkend was geweest voor de traditionele economie werd doorbroken en er ontstond een vrije markt die geregeerd werd door het recht van de sterkste. Het eigenbelang ging nu voor alles en deze egoïstische mentaliteit werkte door op sociaal-cultureel terrein en zorgde ervoor dat men ook bij de partnerkeuze het eigen geluk voorop ging stellen. Deze ontwikkeling voltrok zich het eerst binnen de arbeidende klasse omdat men zich daar makkelijk aan de persoonlijke voorkeur kon overgeven, daar er nauwelijks materiële belangen op het spel stonden.

In de burgerij, waar de vrouw door de verhoogde levensstandaard de mogelijkheid kreeg zich aan het arbeidsproces te onttrekken, deed zich het eerst een verandering in de moeder-kind relatie voor. De relatie werd intiem en doordat ook de vader bij dit sentiment betrokken werd, ontstond er een gevoel van huiselijkheid.

Ariès en Shorter waren bijzonder tevreden over deze gehele gang van zaken. De mens had in hoge mate van de ontwikkeling van het moderne gezin geprofiteerd. Naarmate de invloed van de omgeving op het gezin verminderde en de familieband [5] verslapte, kreeg het individu meer kansen om zich te ontplooien. De persoonlijkheid werd veelzijdiger en haar emotionele capaciteiten namen toe. De moderne mens is in staat om lief te hebben op een manier die de mens in de 16e en 17e eeuw volledig vreemd was. De gezinshistorici konden door middel van deze redenering een bijzonder scherp contrast aanbrengen tussen de koele, vaak zelfs vijandige gezinsrelaties in het verleden en de warme, emotionele verhoudingen in het heden. Verstandshuwelijken maakten in de 18e eeuw plaats voor 'romantische' huwelijken. Om dit contrast des te beter te laten uitkomen, sprak Shorter in zijn boek consequent over het verleden als de 'Bad Old Days'.

Met dit lineaire vooruitgangsgeloof werd door Lawrence Stone afgerekend in *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (1977) [6]. Na een periode waarin het gezin door verwanten werd gedomineerd, ontstond in de 16e eeuw, aldus Stone, het gezin dat zich steeds meer van de verwanten ging afsluiten maar waarin de verhoudingen nog patriarchaal waren. In de tweede helft van de 17e eeuw ontwikkelde zich de 'closed domesticated nuclear family' waarin de verhouding tussen man en vrouw min of meer gelijkgetrokken werd en waar-

[4] E. Shorter, *The Making of the Modern Family* (Glasgow, 1979 [2]).

[5] Wanneer ik in dit artikel over de familie schrijf, bedoel ik daarmee de familie als grotere eenheid, de zogenaamde 'extended family'. Met het gezin bedoel ik het kerngezin, ofwel de 'nuclear family'. Deze kerngezinnen vormden de bouwstenen van de grotere familie-eenheid.

[6] L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (Londen, 1977).

in plaats was voor een emotioneel geladen seksueel leven. Binnen het gezin was veel aandacht voor de kinderen en hun individuele ontplooiing. Deze ontwikkeling naar vrijheid zette zich niet rechtlijnig voort. In de Victoriaanse tijd deed zich een terugval naar een meer autoritaire gezinsstructuur voor, waarin sexualiteit werd verdrongen. In de 20e eeuw werden tenslotte de bakens weer verzet. Onverdeeld tevreden over de ontwikkelingen van het moderne gezin was Stone niet. Anders dan Ariès en Shorter had hij veel meer oog voor de negatieve nevenverschijnselen die aan het beschreven proces kleefden. Het verzwakken van de familieband gaf meer vrijheid, maar betekende tegelijkertijd dat de positie van de vrouw binnen het gezin kwetsbaarder werd. Zij moest nu de steun van de familie in conflicten met haar man missen. Het leven werd, doordat ze nu alleen voor de opvoeding van de kinderen stond, zwaarder en op het moment dat deze het huis verlieten, viel de zin die zij aan haar leven gegeven hadden, weg. Het besef deel uit te maken van een familie en een onmisbare schakel te zijn in de overdracht van traditie en bezit, had het leven op een vanzelfsprekende manier betekenis gegeven en het wegvallen van de familie resulteerde daarom in een gevoel van ontheemding en een verlies van eigen identiteit. De individuele vrijheid werd veroverd ten koste van de zekerheid die de families geboden had. Met de vrijheid kwam de eenzaamheid en de drukkende plicht zelf iets van het leven te maken. Stone constateerde dat velen daartoe niet in staat waren en zich overgaven aan uitspattingen of zich bij gebrek aan beter aansloten bij een religieuze secte. Vrijheid en individuele ontplooiing bleken niet, zoals Shorter gesuggereerd had, automatisch hand in hand te gaan.
De periodisering van de verschillende gezinshistorische theorieën is vaag. Ariès zag de eerste aanzetten naar het moderne gezin reeds in de 16e en 17e eeuw, terwijl Shorter, omdat hij de opkomst van het moderne gezin verbond met het succes van het handelskapitalisme, de echte doorbraak pas zag in de 19e eeuw. Volgens Stone vond de beslissende verandering plaats na 1670. Hoe uiteenlopend de periodisering ook was, alle drie auteurs waren het erover eens dat in de 18e eeuw de ontwikkeling van het moderne gezin al in een vergevorderd stadium was.

2. Wat klopt er van de gezinshistorische concepties?

Gezien het feit dat de verschillende gezinshistorische theorieën nogal vaag zijn, is toetsing van deze concepties aan nieuw archiefmateriaal nodig. Het archief van de familie Van der Muelen is voor dit doel bijzonder geschikt. De belangrijkste tak van deze familie wordt gevormd door de koopman Andries van der Muelen, gehuwd met Susanna de Malapert, die in 1585 na de inval van Parma Antwerpen ontvluchtte en via Bremen in Utrecht terecht kwam. Het fortuin dat hij in de handel vergaarde, wisten zijn nakomelingen handig om te zetten in politieke macht. Willem van der Muelen werd in 1674 opgenomen in de vroedschap van Utrecht en zijn zoon Jan Carel zou het brengen tot burgemeester van deze stad. Door gunstige allianties met vooraanstaande geslachten in Amsterdam en Zutphen, drong de familie in de 18e eeuw ook in deze steden tot de elite door [7]. Gezien deze commerciële achtergrond is de familie dus zeker niet tot

[7] In Amsterdam lieerden de Van der Muelens zich vooral met de familie Coymans en de familie Huydecoper. Hoogtepunt in deze huwelijkspolitiek was een dubbelhuwelijk op 3 nov. 1701 tus-

Andreas van der Muelen (1549-1611), echtgenoot van Susanna de Malapert. Schilderij (61 x 51 cm) van Daniël van den Queecborne, ca. 1585. Centraal Museum, Utrecht. Foto: idem.

de adel te rekenen. Dat maakt haar bestudering extra interessant, omdat vrijwel alle gezinshistorici ervan uitgaan dat de ontwikkeling van het moderne gezin zich het eerst bij de klasse van de grote kooplieden en grootgrondbezitters voordeed [8].

Onderzoek naar deze familie wordt vergemakkelijkt doordat het persoonlijk materiaal dat van de Van der Muelens bewaard is gebleven ongekend groot is [9]. Maar hoewel gevarieerd, is het materiaal toch niet toereikend om er alle stellingen in dit artikel mee te illustreren. Hier en daar moeten we daarom onze toevlucht nemen tot voorbeelden uit het archief van de familie Van Citters. De overeenkomsten tussen de twee families zijn groot. Ook de familie Van Citters was aanvankelijk een handelsfamilie die haar basis in de 16e eeuw in Antwerpen had. Na de verovering van deze stad door Parma week zij uit naar Middelburg, waar zij een in alle opzichten florissante toekomst tegemoet ging. In de 18e eeuw raakten de families via de familie Boudaen Courten aan elkaar gelieerd [10]. Aan de gegevens uit deze familie-archieven, zullen we de belangrijkste stellingen van de gezinshistorici toetsen.

sen Willem van der Muelen en Sophia Huydecoper en Johan Carel van der Muelen en Constantia Eliana Huydecoper. Jan André van der Muelen vestigde zich in 1726 in Zutphen en zijn kinderen sloten in politiek opzicht gunstige huwelijken. Zo trouwde zijn dochter Jacquelina Cornelia met de zoon van burgemeester Van Löben Sels en zijn dochter Louise huwde met Frederik Robert toe Water, advocaat, ontvanger generaal van het kwartier van Zutphen.

8 Shorter maakte zoals we gezien hebben een uitzondering voor de verandering binnen het patroon van de partnerkeuze, die zich het eerst bij de arbeidende klasse voordeed.

9 In het Van der Muelen-archief is een collectie van maar liefst 2500 brieven bewaard gebleven. Bovendien zitten er zeer veel huwelijkse voorwaarden en testamenten in, die onontbeerlijk zijn voor een reconstructie van de huwelijkspolitiek en om te bekijken of er veranderingen opgetreden zijn in de juridische positie van de vrouw. Met behulp van de bewaardgebleven kasboeken kunnen gegevens over de scholing en de vorming achterhaald worden.

10 Anna Sara Boudaen (1718-1781), gehuwd met Jacob van Citters (1708-1792), had een half-

a. Het belang van de familieband

Toetsen we de opvattingen van de gezinshistorici aan het bestudeerde archiefmateriaal, dan blijkt de theorie van de ontmanteling van de familie in de 17e en 18e eeuw al snel onhoudbaar. De sociale wereld van de regenten was volledig langs verwantschapslijnen geconstrueerd en niet de eigen verdiensten maar familieconnecties gaven bij het opbouwen van een carrière de doorslag. In principe werden alle ambten van hoog tot laag vergeven. De steun van een machtig familielid dat bereid was zijn invloed voor een jongere telg aan te wenden, was onontbeerlijk wanneer deze laatste een politieke carrière ambieerde. De prestigieuze of lucratieve ambten werden in de kleine kring van zonen, broers en directe neven vergeven. Voor de kleinere ambten was de kring van familieleden die daarvoor in aanmerking kwam aanzienlijk groter. Soms dienden zich volstrekt onbekende familieleden voor deze posten aan. Jacob van Citters, burgemeester van Middelburg, ontving regelmatig brieven vergezeld van hele stambomen waarmee men de verwantschap, vaak in de zesde graad of nog verder, poogde aan te tonen, en die altijd eindigden met de vraag of Jacob de goedheid wilde hebben hen met het een of andere baantje te begunstigen [11]. In de meeste gevallen hadden de verzoeken succes, zij het dat de gunst niet altijd van harte werd verleend. 'Ik ben verblijt neef Pous syn wens heeft gekregen en hoop mij niet meer met solliciteren bij andere sal lastig vallen, dog ik denk het hem sal gaan gelijk alle bedelaars, soo ras wat gekregen hebben te stouter worden om meer te vragen' [12].

De familie was niet alleen van doorslaggevende betekenis voor de politieke carrière, zij vormde ook een zakelijke eenheid. Bezit was primair familiebezit en dat betekende dat het zonder steun van de familie vrijwel onmogelijk was om een eigen vermogen op te bouwen. De inkomsten die men uit ambten trok, waren voor de leden van de familie Van der Muelen niet meer dan een aangename aanvulling op de rente van een vermogen dat van generatie op generatie overgeleverd en door gunstige beleggingen vermeerderd werd. De inkomsten van de man werden aangevuld met de rente van de bruidsschat die de vrouw inbracht en met de rente van de erfenissen die zijn echtgenote tijdens het huwelijk ten deel vielen. Gezien het feit dat de individuele positie sterk afhankelijk was van het vermogen van de familie in het algemeen, lag het voor de hand dat men genegen was veel tijd in de behartiging van de zakelijke kant van de familie te investeren. De familie kwam altijd opdraven bij gelegenheden waar er iets met het familiebezit gebeurde. Wanneer huwelijksvoorwaarden werden opgesteld, waarbij de vermogens van twee families in het geding waren, waren daarbij altijd directe familieleden van het aanstaande bruidspaar aanwezig en zij hechtten middels een handtekening hun goedkeuring aan het contract. Ook werd door de familie assistentie verleend bij de afwikkeling van nalatenschappen.

broer Johan Boudaen (1735-1766). Deze huwde Sophia Huydecoper (1737-1801), dochter van Sophia Maria Agatha van der Muelen (1704-1793) en Jan Huydecoper (1693-1752). Een generatie later huwde Samuel van der Muelen (1754-1809), zoon van Jan Carel en Constantia Ortt, Sophia Maria Boudaen (1763-1799), dochter van Jan en Sophia Huydecoper.

[11] Anthony van Citters aan Jacob van Citters, 5 juni 1748. S. de Lang aan Jacob van Citters, 25 maart 1759. M. B. van Hegelsom aan Jacob van Citters, 16 juni 1768. Rijksarchief Utrecht (RAU), Van Citters, maakt deel uit van het Des Tombe-archief (DT), nr. 832.

[12] Susanna Maria la Longue weduwe Cau van Domburg aan Jacob van Citters, 29 dec. 1747, RAU, DT, nr. 832.

Men stelde elkaar over en weer aan tot executeurs-testamentair. Deze inventariseerden de nalatenschappen en zagen erop toe dat de legaten en erfporties naar behoren werden uitgekeerd.
De theorie van de gezinshistorici over de opkomst van een kerngezin dat de banden met de familie steeds meer afkapte, berust op een veel te modern maatschappijbeeld. Zolang de samenleving door een aantal familiegroepen werd beheerst, kon onder de elite van een breuk met de familie geen sprake zijn. Zowel in politiek als in economisch opzicht was men met handen en voeten aan de familie gebonden.
Soms leek het of een enkeling direct op een breuk met de familie aankoerste. Elisabeth Bax bijvoorbeeld, een schoonzusje van Andries van der Muelen, was zo aangeslagen door de manier waarop zij na het overlijden van haar man Jan van der Muelen door de familie behandeld werd, dat ze in eerste instantie niets meer met de familie te maken wilde hebben. Nog geen vier dagen na het overlijden van haar man in 1643 ontving zij een brief van haar zwager Andries, die haar smeekbeden om Jan op zijn sterfbed te bezoeken had genegeerd, waarin deze het testament van zijn broer opvroeg. Geheel ontsteld dat de familie zo weinig respect voor haar verdriet toonde en zo overduidelijk uit was op de centen, schreef zij terug dat 'onder heydenen tuerken en sou men sulknen dingen niet doen' [13]. Uit fatsoen had men minstens zes weken moeten wachten voor men de testamentaire kwestie aanroerde. Bovendien, schreef zij, moest Andries zich niet zo schijnheilig gedragen door net te doen of hij alleen maar informeerde naar het testament om te weten of hem de voogdij over de kinderen was toebedeeld. Het ging niemand om de kinderen; het ging louter om het geld. Toch bleek uit de daarop volgende brieven dat de hebzucht van de familie haar geheel niet verrastte. Zij had samen met haar man speciale voorzorgsmaatregelen getroffen en, omdat zij wist hoezeer de familie uit was op het geld, in het testament het bedrag van de nalatenschap niet opgenomen. Ondanks herhaald aandringen van Andries liet zij het bedrag nooit los; immers, 'eenen bedeckten staet is goudt waerdt' [14].
Nu haar man overleden was, kwamen frustraties uit het verleden weer naar boven. Zij zelf was van geringe komaf en dat was haar door de familie altijd nagedragen. Zij hadden haar altijd behandeld 'als een die gen religi en heft gehadt' [15] en vonden het zelfs te veel eer om voor haar te nijgen. Uit consideratie voor haar man, omdat ze wist hoeveel verdriet een breuk met de familie hem zou hebben gedaan, had ze altijd haar mond gehouden, maar vergeten had zij niets. 'Ick ben den geduldigen Jop gewest, ik heb het al geleden sonder hun te offenseren maer het sal mijn ledt doen tot in mijnnen sterfdach en salder den doot op sterven ick daer niemans reden toe en heb gegeven' [16].
Een aanbod van Andries om bij de familie in Utrecht te komen wonen sloeg ze zonder bedenken af. Zij had toen ze pas getrouwd was met Jan van der Muelen een tijdje ingewoond, maar was toen zo betutteld door de rest van de familie dat haar er nu alles aan gelegen was een herhaling van dat leven te voorkomen.

[13] Elisabeth Bax aan Andries van der Muelen, 20 maart 1644, RAU, Van der Muelen (M), nr. 207, brief 922.
[14] Idem, 13 juni 1644, brief 926.
[15] Idem, 18 mei 1644, brief 925.
[16] Idem, 18 mei 1644, brief 925.

Trouwens, de druk van de familie zou, nu ze geheel alleen was en niet langer gesteund werd door haar man, alleen maar sterker zijn. Elisabeth bleef liever met haar kinderen in het vestingstadje Meurs in Duitsland wonen. Het grote voordeel van Meurs was dat het leven daar, omdat er geen belastingen geheven werden, bijzonder goedkoop was. Dat leek het eind van de contacten met de Van der Muelens. Ze schreef Andries ook ronduit dat ze op zijn vriendschap geen prijs meer stelde. 'Ue wenst mijn en mijnne kinderen vrinschap te doen in ue leven, den tijdt is gepasserdt. Men kendt de beste vrinden in den nodt, toen hebt ghij mijn voorlaeten en ue eenigen broer' [17].
Toch bleek uit haar brieven dat ze ondanks alles op steun van Andries bleef rekenen. Ze was van plan tot haar zonen waren uitgestudeerd in Meurs te blijven wonen, maar om daarna met het oog op hun carrière toch naar Utrecht te verhuizen. Zij hoopte dat Andries met zijn uitgebreide contacten hen dan bij hun carrière wilde helpen. Bovendien vroeg ze Andries in dezelfde brief waarin ze hem verweet dat hij alleen maar aan zijn eigen positie dacht, of hij geld voor haar wilde beleggen [18]. Ook in de daarop volgende jaren zou ze hem nog herhaaldelijk met dergelijke verzoeken lastig vallen. Andries voldeed, zij het in het begin schoorvoetend, aan al haar verzoeken. Hij nam zelfs haar zoon Paulus André tijdelijk bij zich in huis en deze had op latere leeftijd ongetwijfeld aan zijn oom zijn benoeming in het Hof van Holland te danken. Elisabeth, die misschien persoonlijk niets meer met de Van der Muelens te maken wilde hebben, was zich te zeer bewust van de voordelen die de familieband bood, om een definitieve breuk te willen forceren. Deze band was zo sterk dat Andries zich, ondanks de beledigingen die hij naar zijn hoofd geslingerd kreeg, verantwoordelijk bleef voelen voor zijn schoonzuster.
Elisabeth Bax bleef dus in Meurs, maar verbrak de banden met de familie niet. Het idee van de gezinshistorici dat een teruggetrokken gezinsleven automatisch ten koste ging van de familieband, is te simpel. De werkelijkheid van het familieleven was gecompliceerder en voor een goed begrip van de opbouw van de familie moeten we onderscheid maken tussen een strak georganiseerd centrum, een losser georganiseerd randgebied en een uiterste rand, waar de familieband nauwelijks meer voelbaar was. Degenen die de familie het hardst nodig hadden, bevonden zich in het centrum van de familie terwijl degenen die de familie minder nodig hadden, zich wat meer naar de rand van de familie terug konden trekken. Omdat de familieband daar losser was, was de individuele vrijheid aan de rand van de familie groter.

b. de structuur van de familie

In principe was de plaats die men in de familie innam afhankelijk van de levensfase waarin men verkeerde. De start van het leven werd altijd in het centrum van de familie gemaakt. Zolang men jong was, was men in alle opzichten van de familie afhankelijk. Pas nadat men zijn carrière had veilig gesteld en een eigen vermogen had opgebouwd, kon men zich langzaam naar het randgebied van de familie terugtrekken. De terugtocht uit het centrum kon heel letterlijk zijn. Sommigen keerden de stad de rug toe en trokken zich terug op hun buitenplaats. Lyrisch schreef Joseph Elias van der Muelen, burgemeester van Utrecht,

[17] Ibidem.
[18] Ibidem.

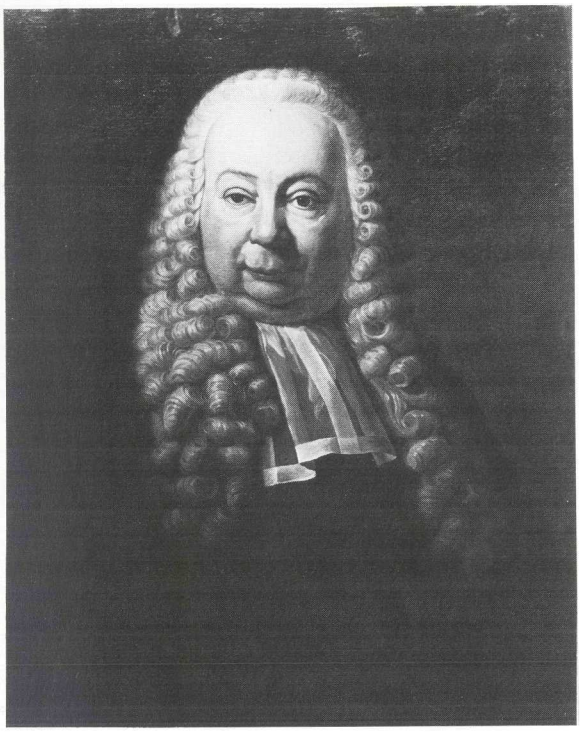

Joseph Elias van de Muelen, raad en burgemeester van de stad Utrecht. Anoniem schilderij (73 x 60 cm), ca. 1740. Centraal Museum, Utrecht. Foto: idem.

Maria de Malapert, vrouwe van Maarssenbroeck, echtgenote van Joseph Elias van der Muelen. Anoniem schilderij (73 x 60 cm), ca. 1740. Centraal Museum, Utrecht. Foto: idem.

in 1749 over het prachtige buitenleven op zijn landgoed Dennenburg bij Driebergen. Met pijn in het hart zei hij het platteland in de winter vaarwel voor het stadsleven. 'Me voilá donc en fin arrivé aux quartiers d'hyver. Il faut pourtant que je vous dise, que ce n'est pas sans regret que je viens ici pour m'annuier d'une manniére affreuse et que je quitte me campagne, bien aimée, mon bijou, ou mon sans souci, car il n'y a point de nom assez precieux a lui donner' [19]. Nu hij carrière had gemaakt, had hij nauwelijks nog behoefte aan sociale contacten en hij schreef zijn broer dat hij het liefst 's avonds thuis bij de kinderen bleef. 'Ben nooijt contenter van mijn avonden als van die, die t'huijs aan mijn eigen haart in presensie van suster en de kinderen passeere, daar tegenwoordig die avonden, die elders passeere, mij seer lang vallen' [20]. Ook Charles de Geer, zwager van Joseph Elias van der Muelen, die kamerheer was van de koning van Zweden, liet zijn zus weten dat een carrière niet het belangrijkste in het leven was en dat voor hem uiteindelijk alleen het geluk van zijn gezin telde, 'mon vrai bonheur temporel, au prix dequel tout le reste n'est rien' [21]. De leegheid en de

[19] Joseph Elias van der Muelen aan Elias van der Muelen, 10 dec. 1749. RAU, M, nr. 207, brief 2122.

[20] Joseph Elias van der Muelen aan Jan André van der Muelen, 10 dec. 1748. RAU, M, nr. 207, brief 2099.

[21] Charles de Geer aan Petronella de Geer, 7 aug. 1774. RAU, M, nr. 207, brief 2298.

opgeblazenheid van het hofleven stonden hem bijzonder tegen. Het liefst zou hij volledig met het society-leven hebben gebroken en zich terug getrokken hebben op het platteland, maar de zorg om de toekomst van zijn kinderen dwong hem zich over zijn weerzin heen te zetten. Zijn dochters waren mooi, jong en hard op zoek naar goede huwelijkskandidaten en zij grepen alle bals en soupers aan om de markt te verkennen. Een rustig leven op het platteland zoals hun vader voor ogen stond, was wel het laatste waar zij behoefte aan hadden. Gezien zijn sociale verplichtingen kon Charles de Geer zich niet aan alle festiviteiten ontrekken; slechts op bal-masqués liet hij altijd verstek gaan. 'J'aime assez d'être spectateur de ces plaisirs, mais je ne scaurois me faire aux mascarades, je n'y ai pas été une seule fois qoique tout le monde m'en a fait la guerre' [22]. De zorg om de kinderen zorgde ervoor dat degenen die zich in het randgebied van de familie bevonden, de banden met het centrum niet verbraken. Pas wanneer de toekomst van de kinderen veilig was gesteld, konden de ouders zich naar de uiterste rand van de familie terugtrekken. Alleen ongehuwden en kinderlozen konden al in een eerder levensstadium een plaats aan de rand van de familie innemen. Slechts deze onafhankelijke randfiguren konden het zich permitteren de familie geheel de rug toe te keren. Bijzonder illustratief in dit opzicht is het onafhankelijke gedrag van Eleonora Cornelia van der Muelen, dochter van Jan Carel van der Muelen en Constantia Eliana Huydecoper, die uit eigen beweging ongetrouwd bleef. Zij had wel contact gehad met haar ongetrouwde zus en haar ongetrouwde broers maar toen die allen overleden waren, had zij geen enkele behoefte meer aan de rest van de familie. Zij was bijzonder rijk maar profiteerde daar helemaal niet van. Zij had nauwelijks kleren aan het lijf, at altijd heel sober, en stookte in de winter bijna niet. Eleonora was slecht ter been en kon de laatste jaren van haar leven helemaal niet meer lopen. Daarom zat zij de gehele dag op een stoel tussen de schoorsteen en de tafel en werd ze 's avonds door de dienstbodes naar haar bed in de kamer daarnaast gedragen. Zij las af en toe en hoewel zij bijzonder weinig praatte, wist zij de familie één ding haarfijn duidelijk te maken: ze beminde haar vrijheid en had er absoluut geen behoefte aan door iemand gedomineerd te worden. Het aanbod van Jan Carel van der Muelen om haar effectenboek in orde te maken, werd door haar afgewimpeld en later bleek dat zij daar iemand van buiten de familiekring voor gevraagd had, notaris Van Vloten. Maar ook voor deze Van Vloten hield zij haar ontvangst en uitgaaf zorgvuldig geheim. De pogingen van een nichtje en van haar schoonzusje om bij haar als gezelschapsdame in huis te trekken, werden door haar zorgvuldig gesaboteerd. Ze bleef herhalen dat haar vrijheid haar boven alles ging [23].

c. Verschuivingen binnen de familiestructuur in de loop van de 18e eeuw

Wanneer de gezinshistorici de geschiedenis van het gezin presenteren als een contractieproces, waarin het kerngezin zich van de grotere familie-eenheid losmaakt, dan is die voorstelling van zaken juist. Het is echter geen lineair door de geschiedenis verlopend proces, maar een cyclische ontwikkeling die zich binnen de korte duur van een generatie afspeelt. Wanneer we naar de lange duur

[22] Idem, 17 feb. 1763, brief 2258.
[23] Dagboek Jan Carel van der Muelen, 12 okt. 1789, deel 3, p. 376 e.v. RAU, M, nr. 158.

kijken, blijken maatschappelijke veranderingen het doorlopen van deze gehele ontwikkeling te bemoeilijken.
Vooral voor jongere familieleden werd het aan het eind van de 18e eeuw moeilijker om het centrum van de familie te verlaten. Charles de Geer, die in Stockholm woonde, schreef aan zijn zuster in de Republiek een brief waarin hij uiteenzette hoe moeilijk het was voor jongeren om, gezien de hoge levensstandaard in Zweden, een huishouden op poten te zetten. 'Se marier et se ruïner c'est presque la même chose ici' [24]. In vergelijking met Zweden was de levensstandaard in de Republiek lager en volgens Charles de Geer konden jongeren daardoor gemakkelijker en op jongere leeftijd een huwelijkskeuze maken. Maar ook in de Republiek zien we dat de hoge levensstandaard aan het eind van de 18e eeuw sommigen voor problemen stelde. Bijzonder veelzeggend in dit opzicht zijn de onderhandelingen over het huwelijk tussen Jacob Verheije van Citters en Anna Jacoba de Witte van Elkerzee, die gevoerd werden door Jacob van Citters en Joachim Ferdinand de Beaufort uit IJsselstein. Doordat de hierover gevoerde correspondentie van beide partijen bewaard is gebleven, is het mogelijk een nauwkeurige reconstructie van de onderhandelingen te maken [25].
Deze begonnen in augustus 1777. Voordat Jacob Verheije van Citters van De Beaufort toestemming kreeg om zich direct tot Anna te wenden om haar genegenheid te winnen, wilde De Beaufort de financiële zaken met de vader van Verheije geregeld hebben. De Beaufort wees erop dat voor het voeren van een huishouden in Middelburg jaarlijks een bedrag van *f* 3000,– tot *f* 4000,– nodig was. Daar Verheije geen lucratief ambt had en zijn dochter nog niet geërfd had, moesten de wederzijdse ouders de financiële basis voor het huwelijk verstrekken. Hij verwachtte dat Van Citters jaarlijks *f* 1500,– in hun onderhoud zou bijdragen. Dit geld moest Van Citters blijven doorbetalen wanneer Verheije een ambt had gekregen en, wanneer Verheije als eerste overleed met achterlating van kinderen, om ervoor te waken dat Anna dan niet plotseling sterk in inkomen achteruit zou gaan. De onderhandelingen raakten door deze eisen van De Beaufort in een impasse. Van Citters liet weten dat hij financieel niet in staat was aan de verlangens van De Beaufort tegemoet te komen. Wanneer De Beaufort aan zijn eisen bleef vasthouden, moesten de onderhandelingen maar volledig worden afgebroken, hoezeer hem dat ook speet. 'Dit is het ongeluk van de tijden die wij beleeven, dat thans soo veel tot de samenleeving gerequireert wordt en waardoor veele huijwelijken die anders in allen opsigten zouwden conveneeren en met geneegentheijt gepaart, tgeen tog het wesentlijkste in het selve is, moeten onderlaten worden' [26]. Uiteindelijk werd er toch een compromis gevonden en nadat ook nog op enkele andere ondergeschikte punten overeenstemming was bereikt, kon Verheije eindelijk zijn opwachting bij Anna gaan maken [27]. Het huwelijk werd op 21 juni 1778 voltrokken, een klein jaar

[24] Charles de Geer aan Petronella de Geer, 24 mei 1762. RAU, M, nr. 207, brief 2251.
[25] Brieven Joachim Ferdinand de Beaufort en Anna Digna van Gelre aan Jacob van Citters en Anna Sara Boudaen, augustus 1777 t/m juni 1778. RAU, DT, nr. 832. Briefwisseling over het sluiten van een huwelijk tussen Jacob Verheije van Citters met Anna Jacoba de Witte van Elkerzee. RAU, De Beaufort, voorlopig nr. IJ 284.
[26] Jacob van Citters aan Joachim Ferdinand de Beaufort, 16 nov. 1777. RAU, De Beaufort, voorlopig nr. IJ 284.
[27] Van Citters zou *f* 1500,– per jaar betalen totdat Verheije een plaats in het hof van Vlaanderen zou hebben, een ambt dat *f* 1000,– per jaar opleverde. Op dat moment zou de jaarlijkse toelage verlaagd worden tot *f* 1000,– per jaar. De Beaufort van zijn kant zou een bedrag van

nadat de onderhandelingen door de ouders geopend waren. Het verloop van de onderhandelingen, die ook bij de familie Van der Muelen in de loop van de 18e eeuw moeizamer werden, maakt duidelijk hoe sterk men afhankelijk was van de welwillendheid van de familie om een jaarlijkse toelage te verstrekken. Wanneer de wederzijdse ouders niet tot overeenstemming konden komen, ging het huwelijk niet door en werd de eerste stap in de richting van het randgebied geblokkeerd.

Niet alleen werd het eind 18e eeuw moeilijker om het centrum te verlaten, ook zien we dat mensen die eigenlijk in het randgebied van de familie thuis hoorden, toch weer naar het centrum van de familie opschoven. Zoals wij zullen zien werd die trek naar het centrum paradoxaal genoeg juist veroorzaakt door het feit dat de ruimte aan de rand van de familie groter werd.

In de loop van de 17e eeuw trokken de Van der Muelens zich uit de actieve handel terug. Zij werden renteniers en hoefden zich om de opbouw van een vermogen niet langer druk te maken. De tijd die vrij kwam doordat deze bezigheden wegvielen, werd door sommigen gebruikt om een politieke carrière op te bouwen. De politiek werd geprofessionaliseerd, het werd een intensieve bezigheid voor een beperkt aantal mensen. Niet voor iedereen was echter een politieke carrière weggelegd. Vader en zoon of twee broers konden niet tegelijk zitting in de vroedschap hebben. Gelukkig waren er nog enkele uitwijkmogelijkheden in bijvoorbeeld een andere stad. Jan André van der Muelen verhuisde in 1726 van Utrecht naar Zutphen en creëerde daardoor voor zijn kinderen de mogelijkheid om in Zutphen een politieke carrière op te bouwen. Zijn dochter Jacquelina Cornelia trouwde met een zoon van burgemeester Van Löben Sels en zijn zoon zou het brengen tot burgemeester van die stad. Maar die uitwijkmogelijkheden waren gering in aantal en in principe restte voor de jongere familieleden slechts de kleinere ambten die weinig tijd kostten. De tijd die overbleef konden ze dan besteden aan die zaken in het leven die zij zelf leuk vonden.

Naarmate er meer vrije tijd kwam en minder mensen voor een maatschappelijke carrière op de familie aangewezen waren, werd de individuele vrijheid groter. Door deze veranderingen kon een groter aantal mensen een langere periode van het leven aan de rand van de familie doorbrengen. Tragisch was nu dat de opvoeding nauwelijks op dit leven aan de rand was ingesteld. De normen en waarden waar men aan hing, droegen een sterk burgerlijk-christelijk karakter. Wat ouders als ideaal voor ogen stond, werd treffend verwoord door Machtild Catharina van Santen in een brief die zij in 1646 aan haar zoon Willem van der Muelen in Duitsland schreef. 'Hebt in alles godes vreese voor oogen, soe salt ue wel gaen. Weest ue broeder gehoorsaem ende hebt hem lief geleck ghij schuldich sijt, wacht ue van quaet geselsel, drincken ende speelen, versumpt geen tijt int goet... let wel op ue studie... vergeet godt morgen en avondt niet op u kneen te bidden ende in alle u doen ende laeten voor oogen te hebben' [28]. Bijna een eeuw later, in juli 1734, schreef Constantia Eliana Huydecoper een vrijwel

f 1500,– per jaar betalen, dat, op het moment dat zijn dochter jaarlijks *f* 1000,– rente van haar erfenissen trok, verlaagd zou worden tot *f* 1000,– per jaar. De wederzijdse ouders stelden zich bovendien garant voor de douarie die de bruid en bruidegom elkaar toezeiden en bereikten een accoord over de aanschaf van de meubelen. Zie ook de huwelijksvoorwaarden van 11 juni 1778. RAU, DT, nr. 898.

[28] Machtild Catharina van Santen aan Willem van der Muelen, 2 juli 1646. RAU, M, nr. 207, brief 989.

identieke brief aan haar zoon Samuel van der Muelen [29]. Ouders vermaanden hun kinderen hard te werken, godvruchtig en zuinig te zijn en zich vooral niet te veel over te geven aan de geneugten des levens. Met diegeen die zich aan 'weelde en dartelheijt' in het leven overgaf, zou het slecht aflopen.
Het zondebesef was sterk ontwikkeld en men geloofde dat God met opzet allerlei rampen op de mens afstuurde om hem te straffen voor zijn goddeloos leven. Toen droogte de Republiek teisterde, zag weduwe Kerkrinck achter deze ramp de hand van God. 'Het is een swaare besoeking voor ons lant dog de sonde van ons lant sijn ook hoog gereesen. Niet alleen alle godloosheeden, maar ook de overdaat in alles, grootshijt, kostelijkhijt, overdadige maaltijden, wijnig godsdienst. De Heere sij gebeede dat hij ons genadig sij en ons ale schenckeden den geest der bekeeringe en vernederinge en dat de gebede die op den beede dag sijn uijtgestort verhoort mogten worden' [30]. Optimistischer religieuze opvattingen, die ervan uitgingen dat het Gods bedoeling was dat de mens op deze aarde optimaal zou genieten, waren in ieder geval nog niet tot de familie Van der Muelen doorgedrongen. [31].
Het leven werd op die manier bijzonder frustrerend. Men was rijk, maar kon daarvan niet genieten omdat dat zondig was. Men had niets te doen, maar de opvoeding bleef gericht op hard werken. Men werd, of men wilde of niet, in de richting van een aristocratisch aandoend leven gestuurd, maar van de ontwikkeling van een aristocratisch waardenpatroon was nauwelijks sprake. Aan de creatieve vorming die noodzakelijk zou zijn geweest om de vrije tijd vorm te geven, werd veel te weinig aandacht besteed. De jongens bezochten in de regel de Latijnse school waar de verstandelijke vermogens slechts in beperkte mate werden ontwikkeld. Het programma bestond voor het grootste deel uit het opdreunen van verbuigingen en vervoegingen. Momenten waarop iets creatiefs gedaan moest worden, zoals het houden van een oratie ter afsluiting van de leertijd, kon men gemakkelijk omzeilen door deze van de praeceptor te kopen. Ouders konden buiten schooltijd wel het een en ander doen om de eenzijdigheid van het programma te doorbreken. In hun jeugd kregen jongens ieder jaar een paar maanden dansles, hetgeen natuurlijk absoluut noodzakelijk was om op feesten en partijen een goed figuur te slaan. Voor teken- en muzieklessen, die een minder duidelijke sociale functie hadden, werd echter door de Van der Muelens aanzienlijk minder tijd en geld gereserveerd [32].
Dat sommige mannen gezien deze opvoeding met zoveel vrije tijd geen raad

[29] Constantia Eliana Huydecoper aan Samuel van der Muelen, 30 juli 1734: 'hoop niet dat ue nalatig bent om in de kerk te gaen en daer van te profitere van wat dickmals te herdenke ent aan ue herte te brenge en alle dage wat goed te leese en de sprueke Salomons niet te vergete alle dage een capittel van te leese en vooral ue te mije van quat geselscap dat een bederf is voor jongeluij.' RAU, M, nr. 207, brief 1817.

[30] S. A. Huydecoper weduwe Kerkrinck aan Constantia Eliana Huydecoper, 23 feb. 1741. RAU, M, nr. 207, brief 1964.

[31] Zie voor deze nieuwe opvattingen die draaiden rond het idee van de 'bienfaisance' bijvoorbeeld N. Hampson, *The Enlightenment,* hoofdstuk 2, 'Nature and Nature's God' (Harmondsworth, 1979 [3]).

[32] Over scholing en vorming in de 17e en 18e eeuw is bijzonder weinig bekend. Nauwkeurige bestudering van kasboeken, waarin door vaders precies werd bijgehouden wat ze voor hun kinderen uitgaven, zou enigszins in deze leemte kunnen voorzien. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de volgende kasboeken. Kasboeken Jan Huydecoper, 1658-1660, 1671-1702. RAU, Huydecoper, nr. 51-63. Kasboeken Joseph Elias van der Muelen, 1738-1767. RAU, M, nr. 105. Kasboeken Jan Jacob de Malapert, 1774-1798. RAU, De Malapert, nr. 200.

wisten, ligt voor de hand. De vrijheid maakte hen slechts onzeker en zij klampten zich vast aan het kleine beetje werk dat zij nog om handen hadden. Elias Coymans bijvoorbeeld, die zelf in Amsterdam woonde, had ook een huis in Utrecht en hij schreef zijn zaakwaarnemer Jan Carel van der Muelen brief na brief hoe hij het huis moest verhuren. Hij liet ook telkens iets aan het huis veranderen en men kan zich nauwelijks aan de indruk ontrekken dat hij dat eigenlijk alleen maar deed om iets te doen te hebben [33]. De tijd werd niet automatisch gevuld maar moest moeizaam gedood worden. Voor deze onzekere groep was de familie een uitkomst. In het centrum van de familie met zijn grootsopgezette feesten en partijen werd men op aangename manier beziggehouden en vond men het houvast, dat door het ontbreken van werk in het leven was weggevallen.

Niet alleen onzekeren zonder werk, ook sommigen die wel een politieke positie veroverd hadden, zochten onder invloed van de verwarrende politieke ontwikkelingen aan het eind van de 18e eeuw het centrum van de familie weer op. Heel goed valt deze ontwikkeling waar te nemen wanneer we de dagboeken van Jan Carel van de Muelen bestuderen. Deze had in 1778 na jarenlang wachten via zijn vader een zetel in de vroedschap van Utrecht gekregen, maar dreigde in de patriottenstrijd van de jaren '80 deze positie weer te verliezen. Jan Carel die zich toen het hem nog voor de wind ging altijd op de borst had geslagen dat hij slechts het algemeen welzijn voor ogen had, voelde zich nu in het nauw gedreven en durfde in zijn dagboek te erkennen dat uiteindelijk slechts zijn eigen positie telde. 'T gemeenen welwezen begon mij ook onverschillig te worden en de redding van zijn eigen en de zijnen het eenige daar men om te wenschen hadde' [34]. In plaats van zich terug te trekken naar het randgebied nu hij eenmaal carrière had gemaakt, nam hij in zijn onzekerheid een positie in het centrum van de familie in. De familiebanden werden aangehaald om zich goed tegen de dreigende buitenwereld te kunnen beschermen.

In het centrum van de familie zijn dus drie groepen te onderscheiden: jongeren aan het begin van hun carrière, ouderen die in hun carrière bedreigd werden en degenen die geen carrière maakten maar zich met hun vrije tijd geen raad wisten.

Het interessante van de 18e eeuw is dat we problemen die zich in onze tijd voordoen, tot op zekere hoogte reeds bij de elite van toen kunnen signaleren. De negatieve nevenverschijnselen die volgens Stone in *The Family, Sex and Marriage* inherent waren aan de grotere vrijheid die in de loop van de geschiedenis voor het individu gecreëerd werd, zijn ook in de 18e eeuw waarneembaar. Wie meer oog heeft voor de actualiteit van de toenmalige problemen, komt vanzelf tot een positievere waardering van de familie. De gezinshistorici hebben nauwelijks oog voor de vaak positieve rol die de familie kon spelen, omdat zij geheel voorbij gaan aan de vrijheid die er in het randgebied en aan de uiterste rand van de familie was. Zij gaan ervan uit dat de familieband de individuele vrijheid beperkte en zien niet dat sommigen zich vrijwillig aan die beperkingen on-

[33] Elias Coymans aan Jan Carel van der Muelen. Wanneer we alleen al de correspondentie van 1718 bekijken, dan schreef hij al minstens 17 brieven over het huis. RAU, M. nr. 207, brief 1543, 1546-1551, 1555, 1567-1571, 1577, 1588, 1594, 1596.

[34] Dagboek Jan Carel van der Muelen, deel 1, 1786, p. 105. RAU, M, nr. 158.

derwierpen omdat zij zich met de vrijheid aan de rand van de familie geen raad wisten. Deze miskenning van het sociale en emotionele belang van de familie hangt samen met het scherpe contrast tussen familie- en eigenbelang dat bij de gezinshistorici het belangrijkste uitgangspunt van hun beschouwingen is. In werkelijkheid vielen die belangen in hoge mate samen.

d. Huwelijk en partnerkeuze

Wilde de familie-eenheid in stand blijven, dan was het noodzakelijk dat de elementen waaruit de familie was opgebouwd - de gezinnen - solide geconstrueerd waren. Voorwaarde voor een hechte structuur binnen het gezin was dat man en vrouw redelijk met elkaar overweg konden. Dat betekende automatisch dat de familie de man en de vrouw bij de partnerkeuze enige vrijheid moest laten. Een volledig door de familie gedomineerde partnerkeuze leidde slechts tot echtelijke ruzie en eventueel zelfs tot een echtscheiding en was een regelrechte bedreiging voor de familie-eenheid. Toen Maurits Dirk van Löben Sels een verhouding aangeknoopt had met Jacquelina Cornelia van der Muelen, schreef haar oom Joseph Elias van der Muelen een brief aan de vader van de aanstaande bruid waarin hij wees op de noodzaak de vrouw bij de partnerkeuze enige vrijheid te laten. 'Dat d'inclinatie van de juffrouw volkomen ja soo seer als mogelijk is voor moet weesen; ja soo dat se moet sien of er ook een andere sortabele partij moogt sijn die soude prefereren.(..) sij moet er altijt mede huishouden soo dat mij dunkt, dat ouders seer kwalijk doen, de kinderen tot een huwelijk te contraigneeren, ja selfs geen sterke persuasien te gebruijken want die voor een dogter die goedaardig is en wat difference voor een vader heeft dikmaals meer vermag en minder sijn tegen te staan als middelen van contrainte, soo dat men daar veel omsigtigheid in moet gebruijcken en het altijd ongelukkige huwelijken sijn als er geen mutuele inclinatie is' [35].

Wanneer men het initiatief voor de partnerkeuze bij man en vrouw zelf legde, kon het natuurlijk gebeuren dat die het oog lieten vallen op iemand waar de familie fel tegen gekant was. Geheel machteloos stond de familie in zo'n geval niet. Zolang de kinderen minderjarig waren, konden de ouders ieder hun onwelgevallig huwelijk tegenhouden. Waren de kinderen eenmaal meederjarig, voor mannen lag deze grens op 25 en voor vrouwen op 21 jaar, dan kon de familie nog andere formele bezwaren aanvoeren, zoals bijvoorbeeld een te nauwe bloedverwantschap, om het huwelijk tegen te houden. Was ook dit arsenaal uitgeput, dan moest men minder frisse methoden gebruiken om de geliefden de pas af te snijden. Toen Catharina van der Muelen het aangelegd had met een zekere Alers uit Bremen die in Utrecht studeerde, was haar broer Andries van der Muelen er alles aan gelegen om, gezien de afkomst van de jongeman, een huwelijk tussen hen te voorkomen. Formeel was er echter niets tegen het huwelijk in te brengen omdat Catharina meerderjarig was en daarom schreef Andries een oude kennis in Bremen, een zekere Chytreus, om de vader van de jongen zo te bewerken dat hij toestemming voor het huwelijk zou weigeren. De vader wees er echter op dat Catharina niet zo maar onder haar al gegeven huwelijksbelofte uit kon komen, omdat zij aan zijn zoon een medaillon met haar portret en een armband gegeven had. In plaats van het huwelijk te verbieden,

[35] Joseph Elias van der Muelen aan Jan André van der Muelen, 12 juni 1759. RAU, M, nr. 207, brief 2222.

verklaarde hij het geheel eens te zijn met zijn zoon, die hem verzekerd had dat hij Catharina slechts zou laten gaan als hij door de rechtbank daartoe gedwongen werd. Chytreus maakte de vader duidelijk dat hij geen schijn van kans had een proces tegen 'hommes de qualité et de bon moyens' te winnen, maar in het verslag dat hij na afloop van zijn bezoek aan Andries uitbracht, was hij daarover heel wat minder optimistisch. 'J'ay grand peur que vostre soeur se soit plongée trop avant: et que difficilement elle en sortira autrement que par voies amiables' [36]. Catharina werd vervolgens zo bewerkt dat zij van haar keuze afzag en Alers was bereid in deze afwijzing te berusten als op het punt van de trouwpanden en de onkosten die hij had gemaakt een regeling werd getroffen. Ruim een jaar later zou Catharina trouwen met een zekere Gracion de Marienbordes uit Maastricht.

Was men voor deze intimidatie niet gevoelig dan waren er nog sterkere middelen voorhanden om een kind op het rechte pad terug te brengen. Toen Johanna Magdalena de Malapert er vandoor was gegaan met Johan Kruger, de koetsier van de graaf van Rechteren, richtte Louis de Malapert zich tot het gerecht met het verzoek zijn dochter op te sluiten in een verbetertehuis waar 'sijne dogter voor enigen tijd secuur zal konnen bewaart worden, totdat zij tot bedaardere gedachten zal gekomen zijn' [37]. Of zijn verzoek is ingewilligd, is niet bekend. Zo zij al opgesloten is geweest, heeft de rigoureuze ingreep nauwelijks effect gesorteerd, want uiteindelijk trad ze toch met Kruger in het huwelijk.

De familie schrok er echter in het algemeen voor terug om zulke krachtdadige middelen te gebruiken. Zij passeerde dan immers makkelijk de grens waar het middel om het huwelijk te voorkomen erger werd dan de kwaal zelf. Toen Joseph Elias van der Muelen hoorde dat zijn nichtje Constantia Eliana Verschoor geschaakt was door Jan Arend Leonard de Win, schreef hij dat het beter was haar met de schaker te laten trouwen dan de familienaam in opspraak te brengen door haar te laten opsluiten. 'Had men geluk gehad, van haar den eijgen dag van hare vlugt te attrapeeren, en dat sij na alle gedagten nog suijver was, in dat cas soude seer geinclineert hebbe alles in 't werk te stellen om haar te confineeren, maar nadat de zonne eens is ondergegaan, is die zaak gantsch van gedaante verandert, daar valt nu niet anders op dan toestemming tot het huwelijk te geeven ten minsten het selven niet te beletten, ten ware men prefereerde de koe te hebben met het kalf toe' [38]. Het huwelijk werd op 23 februari 1761 voltrokken.

Wie voet bij stuk hield, kreeg vrijwel altijd zijn zin. De familie kon vertragen en intimideren, maar kon uiteindelijk een haar onwelgevallig huwelijk niet tegenhouden. De overwinning die men echter op die manier op de familie behaalde, bleek vaak een Pyrrus-overwinning te zijn. De familie kon, nadat het huwelijk gesloten was, meedogenloos terugslaan. Voor het opbouwen van een politieke carrière was men, zoals we gezien hebben, afhankelijk van familieconnecties en wie een door de familie niet gewenste keuze maakte, rangeerde zichzelf politiek op doodspoor. Bovendien hadden ouders de macht om in zo'n geval de kinderen te onterven, waardoor zij ook hun financiële zekerheid op het spel

[36] M. Chytreus aan Andries van der Muelen, 2 sept. 1637. RAU, M, nr. 207, brief 694.

[37] Verzoekschrift Louis de Malapert aan het gerecht van Utrecht, jan. 1779. RAU, De Malapert, nr. 121.

[38] Joseph Elias van der Muelen aan Adriaan Balthasar van der Muelen, 6 aug. 1760. RAU, M, nr. 207, brief 2242.

zetten. Geheel onterven konden de ouders echter niet, want onder het uitkeren van de legitieme portie kwamen zij niet uit. Wel konden zij dit geld onder verband van fidei-commis laten versterven. De erfportie werd dan vastgezet op de kinds kinderen en het kind werd op die manier de beschikking over zijn portie ontzegd. Gezien de consequenties die een keuze tegen de zin van de familie had, is het niet verwonderlijk dat de meeste kinderen voor een confrontatie met de familie terugdeinsden en ervoor zorgden dat ze een keuze binnen de geaccepteerde kring maakten. Pas wanneer men carrière gemaakt had en uit het centrum van de familie naar het randgebied van de familie vertrokken was, kon men zich een huwelijk ver beneden zijn stand permitteren. Door de kinderen, die zich nog in het centrum van de familie bevonden en in alle opzichten kwetsbaar waren, werd zo'n stap natuurlijk geenszins gewaardeerd. Toen Jacob Verheije van Citters zijn voornemen bekend maakte om te trouwen met zijn huishoudster Christina van Soelen, kreeg hij een uitermate scherpe brief van zijn schoonzoon Nicolaas Jacob Godefroy van Boetzelaar, waarin die schreef dat hij zeer tegen zijn zin in het fait accompli zou berusten. 'Wij kunnen niet ontveinsen dat het ons alle uit hoofde der achting die wij ue toedragen veele aandoening veroorzaakt, en het ons hoogst aangenaam zou geweest zijn, zoo wij ue van desselfs voorneemen hadden kunnen detourneeren, dan door wij volgens ue schrijven, de zaak daartoe als reeds te verre gevorderd moeten beschouwen, zoo willen wij... in uwen wil, hoezeer de zaak ons ook treft, eerbiedig berusten...' [39]. Gezien de terughoudendheid die men zelf bij de partnerkeuze betrachtte, is het onjuist te spreken van de opkomst van het 'romantisch' huwelijk in de 18e eeuw. Zowel in de 17e als in de 18e eeuw speelden rationele en emotionele motieven een rol bij de partnerkeuze. Men selecteerde zorgvuldig binnen een bepaalde kring, op basis van een aantal criteria, waaronder de wederzijdse aantrekkingskracht, maar geld, status en politieke positie van de familie waarmee men trouwde, bleef bij de afweging een belangrijke rol spelen. Het huwelijk tussen Jacob Verheije van Citters en Anna Jacoba de Witte dat, zoals we gezien hebben, pas gesloten werd nadat er maar liefst een klein jaar over onderhandeld was, werd door de ouders zelf geprezen als een goddelijke alliantie die geheel buiten hun toedoen tot stand was gekomen. 'Is er oeyt een huwelijk waar inne de goddelijke voorsienigheijt is op te maken, is het in deesen, al soo eene casuele ontmoeting, sonder het minste toeleg, of aanrading de oorsaak van de wederzijdse toegeneegentheijt is' [40].

Hoe onjuist het idee van de opkomst van het romantische huwelijk in de 18e eeuw is, blijkt wanneer we de correspondentie tussen man en vrouw van begin en eind van de 18e eeuw met elkaar vergelijken. In juni 1707 vertrok Jan Carel van der Muelen met zijn zwager Jan Huydecoper die aan waterzucht leed, naar de baden in Aken om verlichting te zoeken voor zijn pijnen. Jan Carel van der Muelen schreef in de tijd dat hij van huis weg was mooie brieven aan zijn vrouw Constantia Eliana Huydecoper. Wat allereerst opvalt aan de correspondentie is de persoonlijke aanhef. Constantia richtte haar brieven bij voorkeur aan

[39] Nicolaas Jacob Godefroy van Boetzelaar aan Jacob Verheije van Citters, 5 jan. 1805. RAU, DT, nr. 903.

[40] Jacob van Citters aan Joachim Ferdinand de Beaufort, 21 feb. 1778. RAU, De Beaufort, voorlopig nr. IJ 284.

haar 'alderliefste jantie lief' of aan haar 'seer lieve mannetie' en Jan Carel schreef terug aan zijn 'alderliefste wijfje' of kortweg aan 'Stansje lief' [41]. Het feit dat ze gescheiden waren, viel hen zwaar. Constantia smeekte haar man om langere brieven te schrijven om het genot dat het lezen haar bezorgde te kunnen rekken. Na een week begon ze de dagen af te tellen en constateerde ze tevreden dat de helft van de tijd dat ze gescheiden zouden zijn reeds voorbij was. Naarmate de dagen verstreken, nam de onzekerheid toe en ze drukte hem op het hart niet teveel naar andere dames te kijken uit angst hem te verliezen. 'Tis mij lief dat ue over al veel plesier gehadt heeft maer verlok dat mijn mannetie niet alte veel de schone backies besiet daer ick ligt bij af sou vallen en dan mijn Jantie soo seer niet in verlang soo zijn om sijn Stansie weer te zien' [42]. Jan Carel stelde haar gerust en schreef dat Aken wat ontspanning en vertier betrof niet veel te bieden had en ondertekende zijn brief, misschien niet geheel toevallig, met 'votre mary toujours fidelle...' [43]. Hij kwam bijna niemand tegen, wandelde alleen 's ochtends vroeg naar de fontein om heilzaam water te drinken, maar kon steeds minder de deur uit omdat de gezondheid van zijn zwager dat niet toeliet. Hij schreef dat hij tevergeefs een schilder gezocht had omdat hij zijn portret als troost in eenzame dagen aan haar had willen toesturen. Constantia leefde op bij die gedachte en zocht reeds naar een schilder in Utrecht 'om soot wier geviel dat wij van malkanderen moete wesen het selve mij dan soude strecken tot coelaes en vous attandan' [44].

Helaas verslechterde de gezondheidstoestand van Jan Huydecoper zo erg dat het bezoek aan Aken nog enkele weken verlengd moest worden. Constantia had toen enorme spijt dat ze hem alleen had laten vertrekken. 'Wenste van herte bij mijn mannetie te zijn om met ue de droefheijt te dragen en broeder op te passe. Het geeft mij tegenwoordig seer veel siagrin soo ver vant liste dat ick in de werreldt heb af te moete wesen te mer omdadt al die mij sien en rancontrere sig wondere mij hier te sien daer ue te Aken is. Maer twijfele niet of dit sijnde de eerste mael, het laeste oock wel zal blijve dat wij geduerende ons leven van malkandere sullen gesijde zijn' [45]. De familie liet ondertussen aan de vrouw van Jan Huydecoper goed weten dat het toch onbegrijpelijk was dat een vrouw haar man die zo ziek was alleen had laten vertrekken. Het verlangen van Jan Carel naar Constantia, 'naer welcke tijdt ick verlange als een vis naer het waeter' [46], werd steeds sterker en Constantia schreef terug dat als ze vleugels had gehad ze tenminste een dagje bij hem zou kunnen zijn. Omdat Jan Huydecoper maar heel langzaam opknapte zou het anderhalve maand langer duren dan gepland voor ze elkaar weer zouden terugzien. Toen Constantia hoorde dat hij op weg naar huis was, berichtte ze met wat voor genoegen ze de boodschap ontvangen had. 'Ick heb met het uijterste plezier uijt mijn liefis laeste gesien dat ick mijn soete Jantie binne korte dage in mijn armpie sal hebben' [47].

[41] Constantia Eliana Huydecoper aan Jan Carel van der Muelen, en Jan Carel van der Muelen aan C. E. Huydecoper. De correspondentie loopt van 10 mei 1707 tot 10 juni 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1281-1287, 1289, 1291-1295.

[42] Constantia Eliana Huydecoper aan Jan Carel van der Muelen, 17 mei 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1283.

[43] J. C. van der Muelen aan C. E. Huydecoper, 17 mei 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1284.

[44] C. E. Huydecoper aan J. C. van der Muelen, 20 mei 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1285.

[45] Idem, 27 mei 1707, brief 1287.

[46] J. C. van der Muelen aan C. E. Huydecoper, 7 juni 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1294.

[47] C. E. Huydecoper aan J. C. van der Muelen, 10 juni 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1295.

Leggen we deze brieven van Jan Carel van der Muelen en Constantia Eliana Huydecoper naast de brieven die Jacob Verheije van Citters en Anna Jacoba de Witte van Elkerzee elkaar schreven aan het eind van de 18e eeuw, dan is het toonverschil opmerkelijk. Anna Jacoba schreef Verheije aan met 'Verheye lief' en tekende met 'uw liefhebbende vrouw', terwijl Verheije zijn brieven richtte aan 'Cootje lief' en afsloot met 'uw liefhebbende man' [48]. Hoeveel persoonlijker tekende Jan Carel zijn brieven die eindigden met 'naer ue duijsent en duijsent mael in mijn gedachten gekust te hebben (blijf ik) mon aimable Stansje votre mary toujours fidelle...' [49]. Constantia die het frans slechts op fonetische wijze wist te spellen, sloot haar brieven bij voorkeur af met 'adue mon epoe je vous anbrasse de toe mon cour' [50].
Maar niet alleen de aanhef, ook de inhoud was bij Jacob Verheije van Citters en Anna Jacoba de Witte veel formeler van toon. Nergens schreef Verheije dat hij Anna Jacoba miste en hij presteerde het zelfs om zijn brieven aan zijn eigen vrouw in de derde persoon te formuleren. 'Nu is mijn hoop en wensen dat mijn vrouw en kinderen het ook mag wel gaan, dat zij haar kerkgang vrijdag en heden na genoegen met vrugt volbragt heeft - en dat mijn kinderen haar moeder tot opbeuring en vergenoeging verstrekken' [51].
Puur op de woordkeus afgaande, waren de brieven van Verheije minder romantisch dat die van Jan Carel van der Muelen. Maar nergens blijkt dat het huwelijk van Verheije minder romantisch was dan dat van Van der Muelen. Integendeel, uit alles wat hij deed, sprak juist een enorme liefde voor zijn vrouw. Uit genegenheid voor haar solliciteerde hij zelfs naar een plaats in het Hof van Holland in Den Haag zodat Anna Jacoba dichter bij haar moeder in IJsselstein zou komen te wonen. Uit de correspondentie blijkt dat de ouders van Jacoba hem nooit onder druk hadden gezet omdat zij wisten hoe graag de familie Van Citters Verheije in Middelburg hield. De ouders van Verheije lieten hem echter gaan omdat zij zich ervan bewust waren hoezeer het geluk van Anna Jacoba hem aan het hart ging. Triest was echter dat de moeder van Anna overleed nog voor zijn benoeming rond was. Zijn sollicitatie was toen echter al in een zo ver stadium dat hij zich niet meer terug kon trekken, zodat ze uiteindelijk, van alle familie verlaten, in Den Haag terecht kwamen [52].
De ene brief kon qua toon romantischer zijn dan de andere, het is gezien deze voorbeelden toch onjuist te denken dat de meest romantische brieven automatisch aan het einde van de 18e eeuw geschreven werden. Die gedachte berust op een misplaatst vooruitgangsgeloof. Afhankelijk van het karakter dat men had, drukte de een zich wat formeler en de ander zich wat romantischer uit in zijn brieven. De toon kon verschillen maar de manier waarop man en vrouw met elkaar omgingen, veranderde in de tijd niet wezenlijk.
Ten grondslag aan het idee over de opkomst van het romantisch huwelijk ligt de gedachte dat huwelijken waar bij de partnerkeuze emoties de overhand hadden gehad op zakelijke motieven, de beste huwelijken zouden zijn geweest. Kij-

[48] Anna Jacoba de Witte aan Jacob Verheije van Citters, 19 april 1796, Jacob Verheije van Citters aan Anna Jacoba de Witte, 13 april 1796. RAU, DT, nr. 903.
[49] J. C. van der Muelen aan C. E. Huydecoper, 17 mei 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1284.
[50] C. E. Huydecoper aan J. C. van der Muelen, 24 mei 1707. RAU, M, nr. 207, brief 1286.
[51] Jacob Verheije van Citters aan Anna Jacoba de Witte, 10 april 1796. RAU, DT, nr. 903.
[52] Anna Digna van Gelre aan Anna Jacoba de Witte, 28 dec. 1778. Joachim Ferdinand de Beaufort aan Jacob van Citters, 22 maart 1779. RAU, DT, nr. 903.

ken we echter naar het archiefmateriaal dan blijkt dat idee niet te kloppen. Juist die huwelijken waar men aan verliefdheid had toegegeven en die tegen de uitdrukkelijke wil van de familie waren gesloten, bleken in de praktijk slecht uit te vallen. Het huwelijk tussen Jan Arend Leonard de Win en Constantia Eliana Verschoor dat, zoals we gezien hebben, met een romantische schaking was begonnen, liep volledig uit de hand en uiteindelijk zouden zij zelfs uit elkaar gaan. De familie was vaak beter in staat de huwelijkskandidaat te beoordelen dat de betrokkene zelf. Oom Joseph Elias van der Muelen had toen hij het nieuws van de schaking van Eliana vernam, reeds haar ellendige toekomst voorspeld. 'Men sal seggen, sal men soo een kind met soo een ligtmis (= De Win) die zulke ergerlijke conduites gehad heeft laten trouwen, se sal voor altijt bedorven zijn, dat is waar, se sal na alle waarschijnlijkheid voor haar leven ongelukkig weesen, dog sij heeft het soo gewilt, sij moet de last draagen: sij sal op haar tour mogelijk alreede meer tranen storten als sij nu haar moedertie lief doet storten soo dat sij het meeste gestraft wert, die dubbele straffe verdient heeft, met sig die teedere zorge van een moeder op soo een slinkse wijze te onttrekken en sig aan soo een volslagen ligtmis, dien sij wist dat dusdanige conduites hadde te abandonneere' [53]. Juist in de huwelijken waar bij de partnerkeuze wat minder romantisch te werk was gegaan, bleek men verhoudingsgewijs goed met elkaar overweg te kunnen. Haat en liefde liggen dicht bij elkaar, met als gevolg dat men naarmate men verder van de uitersten wegblijft, redelijker met elkaar overweg kan.
Wanneer je de correspondentie doorleest, valt het te betwijfelen of er door de eeuwen heen veel veranderd is in de relatie tussen man en vrouw. Ook nu kiest men immers niet alleen om redenen van verliefdheid voor een levenspartner. Juist omdat er zo weinig verandert, is er geen enkele reden de 17e eeuw zo scherp te contrasteren met de 18e eeuw, zoals in de literatuur regelmatig wordt gedaan. Het contrast berust op het idee dat de mens in de loop der eeuwen sociaal en emotioneel ingrijpend veranderd is. Zijn emotionele capaciteit zou gegroeid zijn, maar gezinshistorici weten voor deze stelling geen overtuigende bewijzen aan te dragen.

e. Relatie tussen ouders en kinderen

Natuurlijk is het wel mogelijk om voorbeelden te geven waaruit blijkt dat de manier waarop men emoties toont in de loop van de geschiedenis veranderd is. Deze verschillen zijn goed waarneembaar wanneer we naar de relatie tussen ouders en kinderen kijken. Het zelf zogen van kinderen door de moeder bijvoorbeeld, een gebruik dat door de gezinshistorici gehanteerd wordt als een criterium voor een emotionele band tussen moeders en kinderen, kwam in de 17e en de 18e eeuw binnen de elite niet of in ieder geval veel minder voor. De conclusie dat ouders toen dus niet van hun kinderen hielden is niet juist. Wanneer men de persoonlijke correspondentie doorleest, blijken dergelijke kortzichtige interpretaties al snel onhoudbaar. Elisabeth Bax bijvoorbeeld die in Meurs woonde, zoogde haar kinderen niet zelf, maar uit alles blijkt dat de band die zij met haar kinderen had heel sterk was. Het viel haar extra zwaar alleen voor

[53] Joseph Elias van der Muelen aan Adriaan Balthasar van der Muelen, 6 aug. 1760. RAU, M, nr. 207, brief 2242.

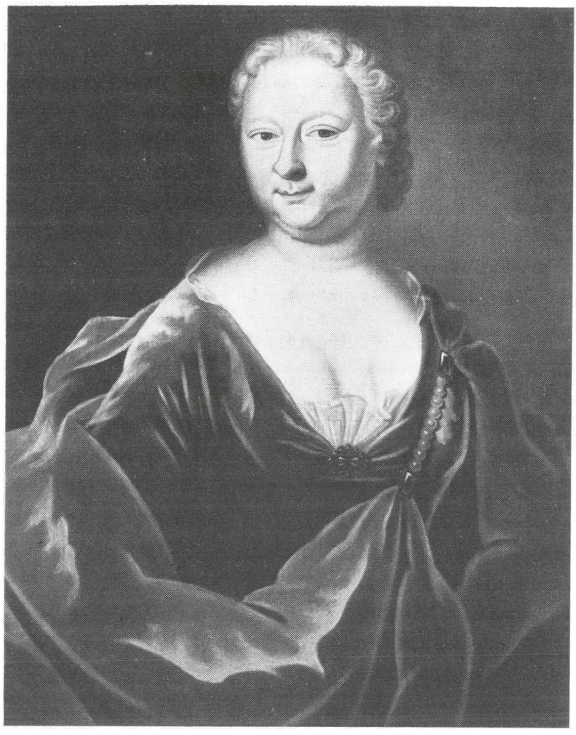

Isabella Sophie Verschoor - van der Muelen, moeder van de geschaakte dochter. Schilderij (87 x 69 cm) van Pieter Frederik de la Croix, 1738. Centraal Museum, Utrecht.
Foto: idem.

de kinderen te moeten zorgen nadat haar man overleden was. Nog geen half jaar na haar man overleden haar twee jongste kinderen aan de tering en de stuipen. Elisabeth was zielsbedroefd, maar vond troost in God. 'Ick trost mijn daer in dat het al maer werels en is en maer voor eenen corten tijt en dat ick nu strijden moet, maer hier naer weer gekrondt sal worden met de kron der gerechtichhijdt, die voor mijn en alle die in hem geloven is wech geleijdt' [54].
Zij verzwakte door alle ellende met de dag en liet doorschemeren dat ze hoopte dat haar zwager Andries van der Muelen als zij zou sterven zich over de kinderen zou ontfermen. De dood hing in het huis en de kinderen waren zich van de dreiging goed bewust. 'Mijn susanneken secht 'als mijn mama doot is, soo gaen ick strack naer beneden (= Utrecht), dan will ick hier niet blijven. Alse haer dan vragen bij wie sij daer gaen sou, soo seise 'bij mijn oom van der Muelen en nef van Hoedinge, dat sijn immers ook mijn papa'... sij vrage mijn over 2 en 3 dagen, 'als wij altemal doot sijn, mamake, wie sal ons huijs ent gaerden dan hebbe?' [55].
Gelukkig bleef Elisabeth voor verdere sterfgevallen gespaard. Zij herstelde zich langzaam en richtte al haar aandacht op de opvoeding van de kinderen. Zij vroeg Andries van der Muelen in een brief haar kinderen gunstig gezind te zijn. 'Ue suldt ook anders van mijn niet horen als dat ick mijn kinders en hu(i)s in ale respeckt en eer sal soeken te mentineren, ick heb daer die 2 sonen die ick noch hop op te trecken tot contentenmendt en eer van ale de vrinden. Ick en wil mij selfs niet roemen maer ick sal daer van ander laeten ordelen... ick ben

[54] Elisabeth Bax aan Andries van der Muelen, 15 juni 1644. RAU, M, nr. 207, brief 927.
[55] Ibidem.

geresolverdt mijn 2 sonen toecomende somer een jaer eens benede te sende omdat de vrinden eens mogen sien waer sij toe beqaem sullen sijn' [56]. Het zal haar ongetwijfeld bijzonder veel genoegen hebben gedaan te zien dat haar ene zoon een militaire en de andere met behulp van de familie een politieke carrière maakte.
Elisabeth Bax stond er als weduwe geheel alleen voor, maar in principe werd de zorg voor de kinderen door de beide ouders gedeeld. Toen Constantia Eliana Huydecoper een paar weken in Amsterdam was om haar zieke moeder te verzorgen, werd ze door haar man Jan Carel van der Muelen nauwkeurig op de hoogte gehouden van de gezondheidstoestand van de kinderen. Pas wanneer men deze brieven doorleest, krijgt men enig idee wat het betekend moet hebben te leven in een tijd waarin van een medische wetenschap nog nauwelijks sprake was. Drie van de zeven kinderen waren zwaar ziek en de oudste zoon Willem Carel dreigde aan zijn koortsen te bezwijken. 'Hij beeldt sich niet anders in als dat hij sal sterven, en spreekt als een oudt mensch, hoopende dat Godt hem genadigh sal sijn en sijne sonden vergeven, en toen ick t'huijs quam versocht hij mij oock dat ick hem wilde vergeven, soo hij mij ergens in mocht misdaen hebben, en noch veel andere dingen, die een kint te boven gaen, de welcke mij wonderlijck en als een veegh teecken voorkomen' [57]. Willem Carel stak zijn broertje Jan André aan, die heel de nacht zwaar hoestte en daarom bij zijn vader mocht slapen. Joseph tenslotte, die eerst een pijnlijke behandeling door de dokter had moeten ondergaan, die 'quaet vlees' uit zijn voet had weggebrand, kreeg vervolgens de pokken. Hij kwam helemaal onder de zweren te zitten en zijn ouders overlegden koortsachtig wat ze moesten doen om te voorkomen dat hij blind werd. Op aanraden van Constantia legde Jan Carel constant verse lapjes, die gedrenkt waren in rozenwater, op de ogen van het ventje. Alle drie de kinderen overleefden de ziekten, maar hun jongste zoontje Balthasar zou dezelfde maand nog overlijden.
Vaders hielden zich niet alleen met hun kinderen bezig als ze ziek waren, maar waren constant druk met hen in de weer. Jan André van der Muelen hield zijn broer Joseph Elias van der Muelen nauwkeurig op de hoogte van het wel en wee van zijn kinderen. 'Onse kinderties zijn welvaerende, behalve Jan Careltie die de roos heeft in sijn troonie, en weer vuerigheid aen de mond begind te krijgen. Wij geeven hem somtijds wat Spaense seep in, tgeen sij segge dat goed is. Stansje is een soet meisje en komt s nags maer eens om te suige, jacquetie daar moet braef onder gehoude worde, en is een olijke potsemaekster' [58]. Jan André maakte regelmatig kleine uitstapjes met zijn kinderen. Zo ging hij in 1750 met ze naar de Prins op de landdag kijken, hoewel hij daar zelf helemaal geen zin in had. 'Ik zal met mijn kinderties als dan naer de stad dienen te gaen. Ik voor mij ben de waereldsche ijdelheid seer moey maer soude met haer geen huis kon stellen wanneer de Prins niet gezien hadden, zijn zij soet en stout...' [59]. Toen zijn kinderen de pokken hadden, gunde hij zich geen tijd om te slapen.

[56] Idem, 2 mei 1646, brief 978.
[57] Jan Carel van der Muelen aan Constantia Eliana Huydecoper, 15 april 1711. RAU, M, nr. 207, brief 1403.
[58] Jan André van der Muelen aan Joseph Elias van der Muelen, 6 nov. 1741. RAU, M, nr. 207, brief 1977.
[59] Jan André van der Muelen aan Sophia Eliana van der Muelen, 7 okt. 1750. RAU, M, nr. 207, brief 2144.

Deze aandacht van vaders voor hun kinderen is heel begrijpelijk wanneer we de maatschappelijke ontwikkelingen in de 18e eeuw in aanmerking nemen. Zoals we gezien hebben trokken sommigen, doordat ze weinig werk om handen hadden, van het randgebied naar het centrum van de familie. Met het aanhalen van de familie- werden ook de gezinsbanden aangehaald. De intimiteit van het gezin werd hoog gewaardeerd. Joseph Elias van der Muelen prefereerde de aanwezigheid van zijn kinderen boven enig ander gezelschap en met zijn kinderen vierde hij jaarlijks het Sinterklaasfeest. De zorg voor het gezin was voor velen een uitkomst. De kinderen boden houvast in een leven dat door het wegvallen van werk van alle vanzelfsprekendheid beroofd dreigde te worden.

3. Conclusie

Wanneer we de theorieën van gezinshistorici toetsen aan het door ons bestudeerde archiefmateriaal, kunnen we niet anders dan concluderen dat het vooruitgangsidee bijzonder schadelijk voor het historisch onderzoek is. Aanhangers van dit geloof, vooral Shorter, signaleren niet alleen veranderingen, ze zijn er daarenboven van overtuigd dat iedere verandering een verbetering is, waardoor er een bijzonder negatief beeld van het verleden ontstaat. Er lijkt gezien dit materiaal nauwelijks reden de vooruitgangsconceptie te onderschrijven. Wie de 17e en 18e eeuwse brieven leest, wordt eerder door de overeenkomsten dan door de verschillen met deze tijd getroffen. Niet alleen in de grote algemeen menselijke patronen maar juist ook in de détails zijn treffende gelijkenissen aan te wijzen. Susanna de Malapert vermaande reeds in 1612 haar zoon Andries van der Muelen om voor hij thuis kwam zijn haren te laten afknippen. 'Eer ghij hier compt, soo laet u haer toch afsnijden, wandt het is hier geen manier met soo langhen haer te gaen' [60]. De pruikenmode was in dit opzicht natuurlijk een uitkomst, maar toen die mode voorbij was, diende dit eeuwige twistpunt tussen ouders en kinderen zich weer aan.

[60] Susanna de Malapert aan Andries van der Muelen, 8 sept. 1612. RAU, M, nr. 207, brief 161.

Verdwenen stads- en dorpsgezichten

J. A. C. Mathijssen en W. Uittenbogaard

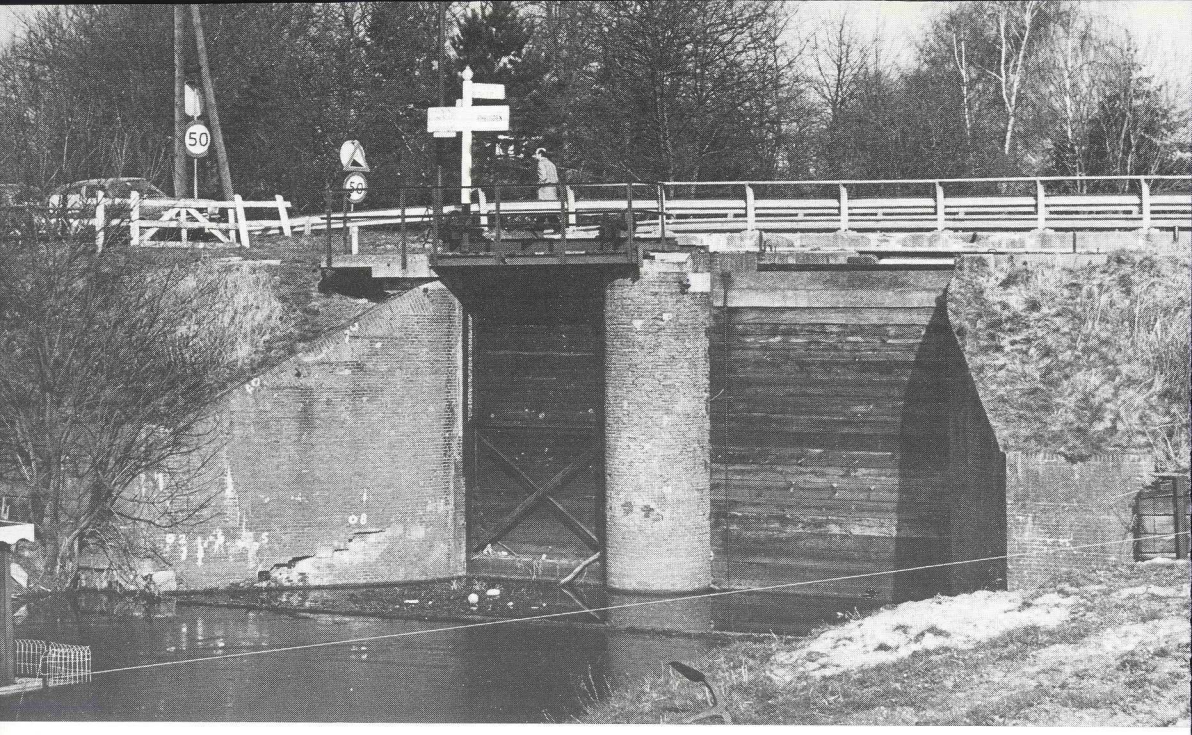

De Grebbesluis (later inlaatwerk) te Rhenen in 1975 en 1981

Nabij de oostelijke voet van de Grebbeberg loost het riviertje de Grift overtollig oppervlaktewater uit een deel van de Geldersche Vallei, te weten het deel bezuiden Veenendaal en de Emmikhuizerberg, in de Rijn. Om te voorkomen dat bij hoge Rijn-waterstanden Rijnwater in de Grift stroomde maakte men, kort voordat het Grift- en Rijnwater elkaar bereiken, een sluisje. Dit, in de weg de Nude gelegen sluisje, verkeerde in het tweede kwartaal van de vorige eeuw in slechte staat en diende vernieuwd te worden. Van die gelegenheid werd in 1847 gebruik gemaakt om een waterstaatswerk te maken dat voor meerledig gebruik dienstbaar zou zijn, namelijk ten eerste als schutsluis ten behoeve van de scheepvaart, ten tweede als inlaat en uitlaat van tekortkomend of teveel oppervlaktewater in het Valleigebied, ten derde als hoogwaterkering en ten vierde als inundatiesluis. Hierdoor ontstond het gecompliceerde werk dat op de hierbij afgebeelde tekeningen in plattegrond - tevens ten dele de fundering aangevende - en in langsdoorsnede is afgebeeld en dat de foto uit het voorjaar van 1975 toont, toen dit werk reeds in een kommervolle toestand verkeerde.
Ter toelichting op de tekeningen uit 1847 moet worden opgemerkt dat de Grebbesluis bestond uit twee naast elkaar gelegen kolken. De westelijke kolk was gemaakt ten dienste van de waterin- en uitlaat en had een breedte van 3 meter. De oostelijke kolk was ten dienste van het scheepvaartverkeer en had een breedte van 5 meter bij een schutlengte van 13,20 meter. Ter kering van hoog water konden in beide sluizen aan beide zijden schotbalken worden ingelaten (A en B). Het binnenwater kon bij A gekeerd worden tot een hoogte van 7,80 meter + NAP, terwijl dat voor het buiten-(Rijn-)water bij B tot een hoogte van 11,20 meter + NAP kon. De hoge vloed- of puntdeuren bij C boden, zowel in de scheepvaartsluis als in de waterin- en uitlaatsluis tegen het buitenwater een kering tot circa 11 meter + NAP, terwijl de lagere deuren aan de landzijde, gemerkt met D, een kering boden tot 7,80 meter + NAP. Ten behoeve van de inundatie van de Grebbelinie kon voorts bij E een zogenaamde 'toldeur' ingeplaatst worden in de beide sluiskolken. Deze toldeuren konden draaien - onder druk van het water - om een verticale excentrische as. De draaipunten daarvan werden enerzijds gevormd door een in de sluisbodem aangebrachte keurspot en anderzijds in een soortgelijke pot, die was aangebracht in een boven de toldeur te leggen dekbalk. Wanneer de toldeuren geplaatst waren was geen scheepvaartverkeer mogelijk. In die omstandigheden was het verantwoord om de zich bij D bevindende lage vloeddeuren om te hangen, waarna ze het uitstromen van het inundatiewater bij dalende waterstanden in de Rijn konden verhinderden. Volledigheidshalve zij nog vermeld dat zich in beide toldeuren nog een tweetal met handkracht bedienbare schuiven bevond teneinde de waterdruk tegen de deuren te kunnen beïnvloeden.
Voor zover ons bekend is bevond zich alleen in de Hollandsche IJssel boven Gouda een tweede sluis van een dergelijke gecompliceerde constructie. Deze sluizen werden tengevolge van de mogelijke aanwezigheid van toldeuren 'tolsluizen' genoemd, hoewel daar geen tolgelden geheven (behoefden) te worden.
De scheepvaart op de Grift daalde in het begin van deze eeuw tot nihil zodat de scheepvaartschutkolk in onbruik raakte. In 1940 heeft men getracht de toldeuren te plaatsen doch zij functioneerden, na bijna een eeuw opgeborgen te zijn geweest, nauwelijks meer. Kort daarna werden ook scheuren in het metselwerk zichtbaar. Geleidelijk brak ook het inzicht door dat inundatie van de Utrechts-Geldersche Vallei niet meer van belang was voor de verdediging, zodat de sluis in 1978

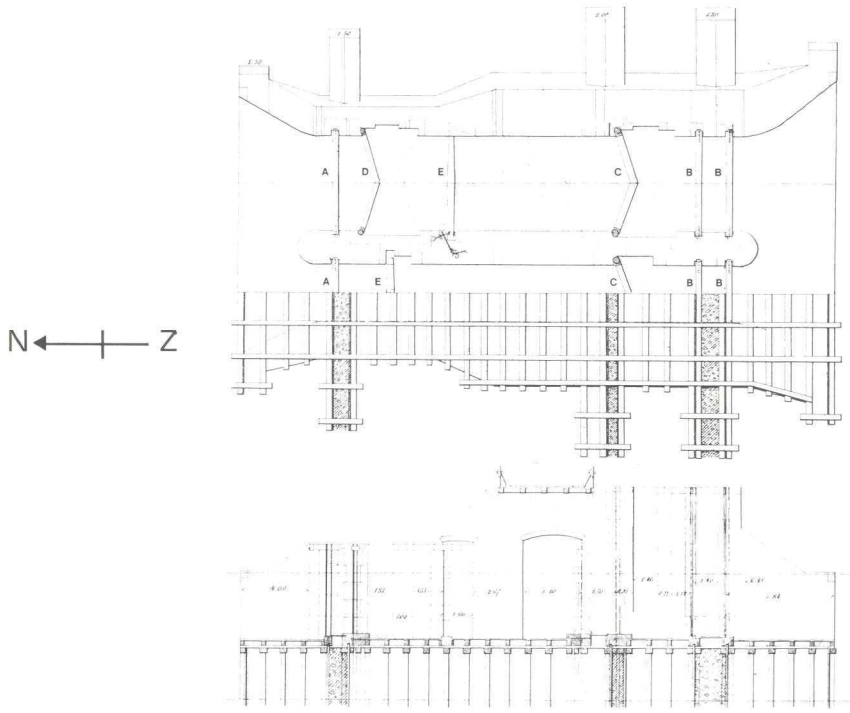

door de Domeinen aan de Provincie Utrecht werd overgedragen. Intussen was de Grift deel gaan uitmaken van het in de dertiger en veertiger jaren van deze eeuw ontstane Valleikanaal. Daardoor werd de Grebbesluis in de periode van augustus 1979 tot juni 1980 ontdaan van haar bovenste delen en werd ter plaatse het inlaatwerk gemaakt, dat op de foto, die gemaakt werd in het voorjaar van 1980 (in dezelfde kijkrichting als de foto uit 1975), is afgebeeld.

Foto's en tekeningen: collectie Provinciale Waterstaat van Utrecht.

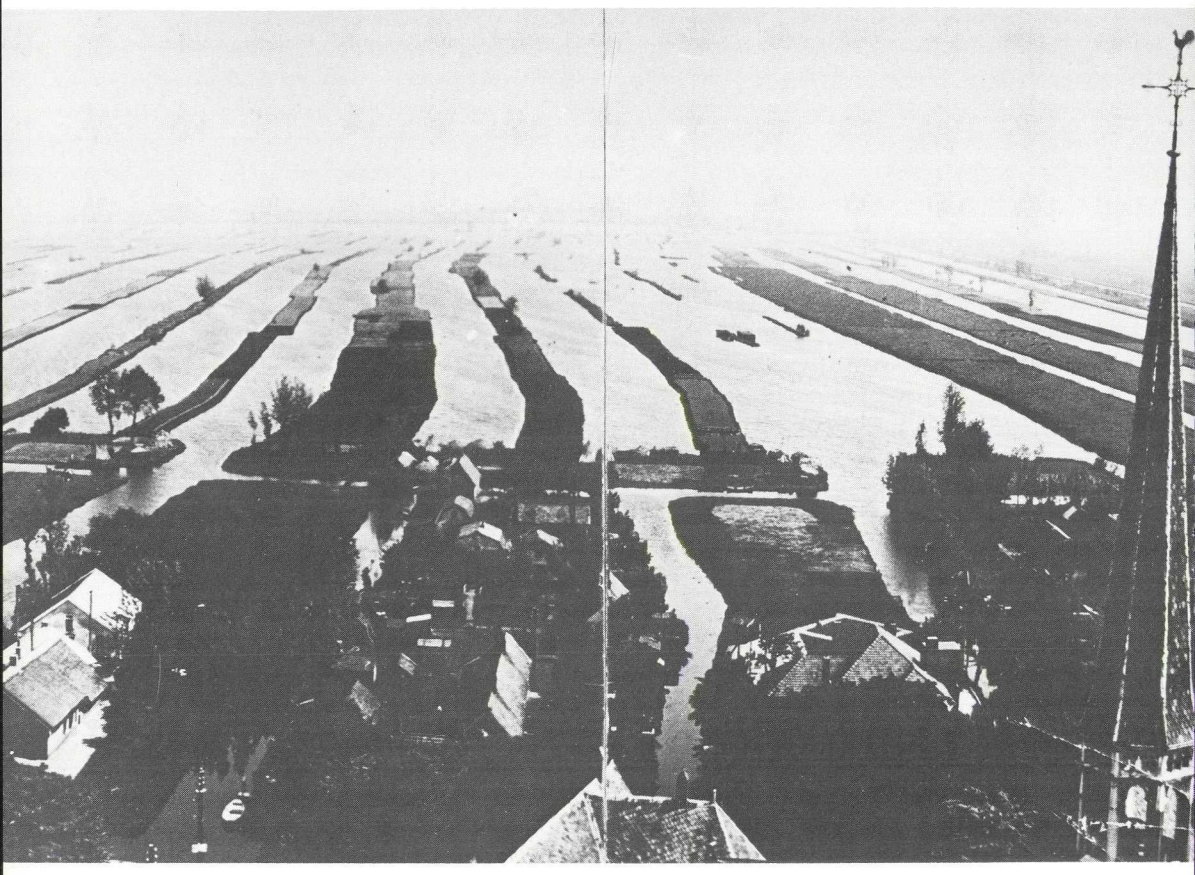

De Vinkeveense Plassen in 1913 en 1983

Van de aanwezigheid van een steiger rond de torenspits van de R.K. Heilige Hartkerk te Vinkeveen omstreeds 1913 werd gebruik gemaakt om, vanaf de hoogte van de torenspits, het uitzicht op de Vinkeveense Plassen vast te leggen. De fotograaf koos zijn kijkrichting over de nok van het kerkdak in noord-oostelijke richting. Hierdoor valt van de naast de kerk, op de hoek van de Herenweg en de later aangelegde Kerklaan, gelegen pastorie slechts het dak te zien.
Duidelijk zijn de legakkers in de plassen te onderscheiden. Deze werden op grond van door de overheid gestelde voorschriften gespaard en werden gebruikt om uitgebaggerd laagveen te drogen en daarna tot turven te steken. Voor zover de gewonnen turven niet voor eigen gebruik werden aangewend werden zij voornamelijk als brandstof naar Amsterdan en omgeving afgevoerd. Deze turftransporten vonden vrijwel uitsluitend plaats per schuit via de op de foto niet te onderkennen Angstel en Waver aan de oost- respectievelijk de noordzijde van de plassen.

In 1983 werd vanuit een van de enige meters lager gelegen galmgaten in dezelfde toren, in gelijke richting, wederom het uitzicht vastgelegd. Daarbij kwam het weinige meters lager gelegen kruisingstorentje op de kerk fraaier in beeld.

Opvallend is dat vele legakkers smaller zijn geworden of zelfs geheel verdwenen zijn bij de tot 1977 voortgegane vervening, danwel bij de zandwinningen, die in de laatste decennia in de plassen hebben plaatsgevonden. Na het aflopen van de turfafzet werd nog enige tijd veengrond afgevoerd naar tuinderijgebieden, zoals die zich in Boskoop en Aalsmeer bevinden, doch grotere schade aan de legakkers is ontstaan door de zandwinningen, die in de zestiger en zeventiger jaren voornamelijk ten behoeve van Amsterdam (o.a. voor ophoging van de Bijlmermeer) plaatsvonden.
Een van de eerste zandwinningen werd uitgevoerd ten behoeve van de aanleg van het gedeelte van de provinciale weg Vinkeveen/Loenersloot in opdracht van de bezetters in de jaren 1942-'43. Weliswaar werd het daardoor mogelijk om de weg van Heemstede naar Hilversum op 21 augustus 1943 voor het verkeer open te stellen (de wegvakken Heemstede-Vinkeveen en Loenersloot-Hilversum waren in 1939 reeds gereed), maar daarvoor moest wel een deel van de legakkers in het zuidelijke deel van de plassen worden opgeofferd. De genoemde provinciale weg tekent zich af als een lint van midden links door de plassen naar de horizon rechts.

Foto's: Provinciale Waterstaat van Utrecht.

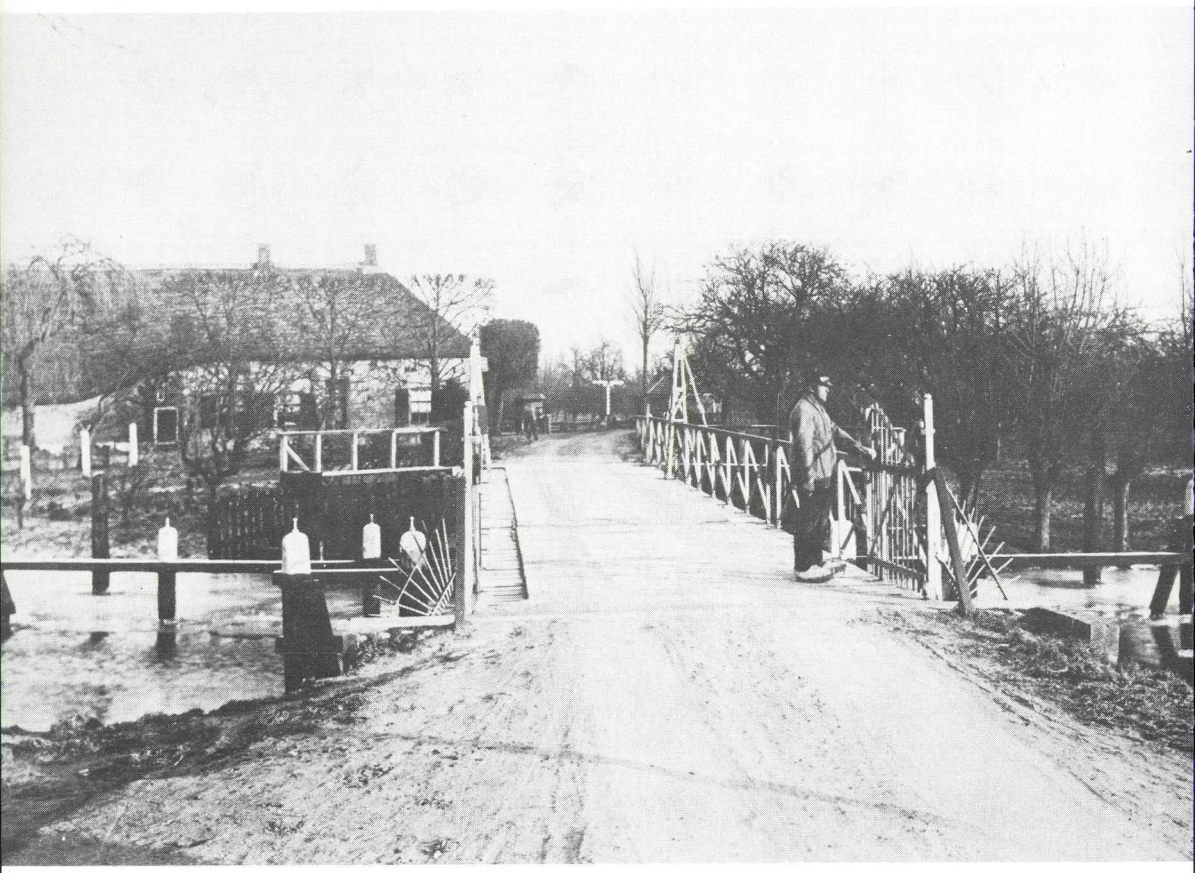

De Hoogeboomsbrug in de provinciale weg De Meern-Oudewater in 1924 en 1984

De oude Hoogeboomsbrug over de Hollandsche IJssel bevond zich in het inmiddels verlaten wegvak tussen Heeswijk en Achthoven even ten noord-oosten van Heeswijk. De plaats van de brug is op de nevenstaande situatie met de letter B aangeduid.
Als provinciaal brugwachter deed op deze brug vanaf 1 januari 1919 tot 1 oktober 1934 dienst C. van Apeldoorn. Deze staat op de brug bij een van de hekken waarmee de brug voor het landverkeer kon worden gesloten.
Bij de verbetering van de weg De Meern-Oudewater overeenkomstig het provinciaal wegenplan 1927 werd, op voorstel van het toenmalige hoofd van de Provinciale Waterstaat van Utrecht, ir A. A. Mussert, besloten om het oude bochtige wegtracé tussen Heeswijk en Achthoven te vervangen door een nieuw, minder bochtig, wegvak en om een nieuwe vaste brug over de Hollandsche IJssel te bouwen met een grotere vrije hoogte voor de scheepvaart. Op de nevenstaande situatie is het oude wegtracé met de letters A-B-C gemarkeerd, terwijl het nieuwe nu bestaande wegvak gelegen is tussen A en C (streeplijn).
De nieuwe vaste brug kwam reeds in 1932 gereed maar de aansluitende wegvakken konden eerst in 1934 voltooid worden, zodat de openstelling voor het verkeer tot laatstgenoemd jaar moest wachten.
De brug is formeel nog steeds naamloos. Zij wordt door velen intussen de (nieuwe) Hoogeboomsbrug, maar ook wel Mussertbrug (naar de ontwerper ervan), genoemd.

Foto's en situatietekening: Provinciale Waterstaat van Utrecht.

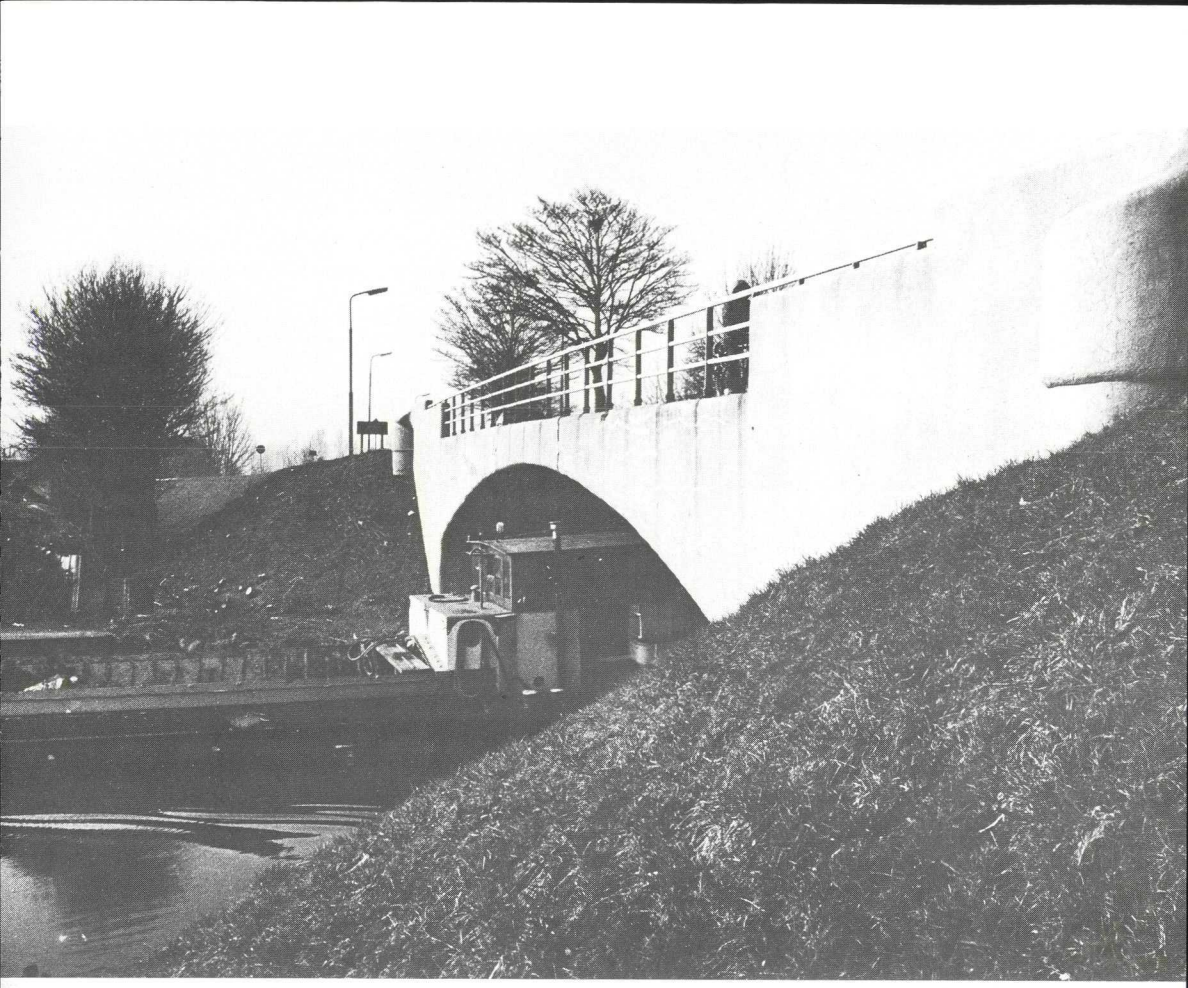

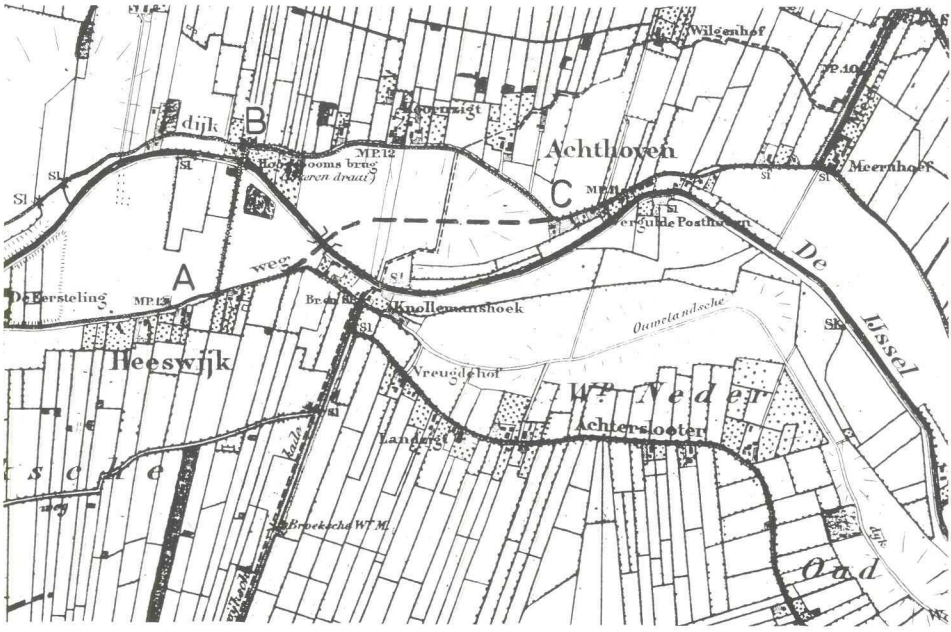
Wilgenhof
dijk
B
Achthoven
MP.12
Meernhof
C
A
weg
De Eersteling
Knollemanshoek
Ouwelandsche
De IJssel
Heeswijk
Vreugdehof
Wp Neder
Achterslooten
Oud

De Vleutenseweg te Utrecht ter hoogte van het Majellapark in 1931 en 1984

In 1931 was de Vleutenseweg ter hoogte van het huidige Majellapark een smalle landelijke weg met daarlangs aan de zuidzijde de Vleutensche Wetering, waarlangs ten dele een parallelweg, die zorgde voor de verbinding tussen straateinden van de wijk Lombok. De verkeersintensiteit op de Vleutenseweg was nauwelijks meer dan die op een rustige landweg. Van de Vleutensche Wetering werd - zij het al in afnemende mate - nog gebruik gemaakt door Vleutense tuinders om hun waren per schip stadswaarts te brengen. De bomengroep naast het sluisje in de wetering (geheel rechts op de foto uit 1931) verbergt het uitzicht op de Domtoren.
De oude foto toont aan de noordzijde van de weg tussen twee boerderijen het buitenhuis 'Jaffa'. Op de plaats van dit huis stond aanvankelijk een herberg, die in 1844 vervangen werd door het afgebeelde buitenhuis, dat in 1931 echter reeds aan het verkommeren was en dan ook in 1934 werd gesloopt.

Vanaf een standplaats, die veiligheidshalve enkele meters zuidelijker gekozen moest worden, werd in 1984 wederom het beeld van de Vleutenseweg vastgelegd. Het landelijke karakter van de Vleutenseweg is totaal verdwenen en de weg is een brede verkeersbaan geworden, de Vleutensche Wetering is gedempt, terwijl de weg, met uitzondering van het links vooraan gelegen Majellapark, een woonstraat werd. De nu aan de noordzijde van de weg gelegen wijk Majellapark ontstond in 1938 en volgende jaren. De naam 'Jaffa' verhuisde van de noordzijde naar de zuidzijde en siert nu een machinefabriek.

Foto uit 1931: Gem. Archiefdienst, Top. Atlas C 23.478.
Foto uit 1984: Gem. Fotodienst C 23.366-E.

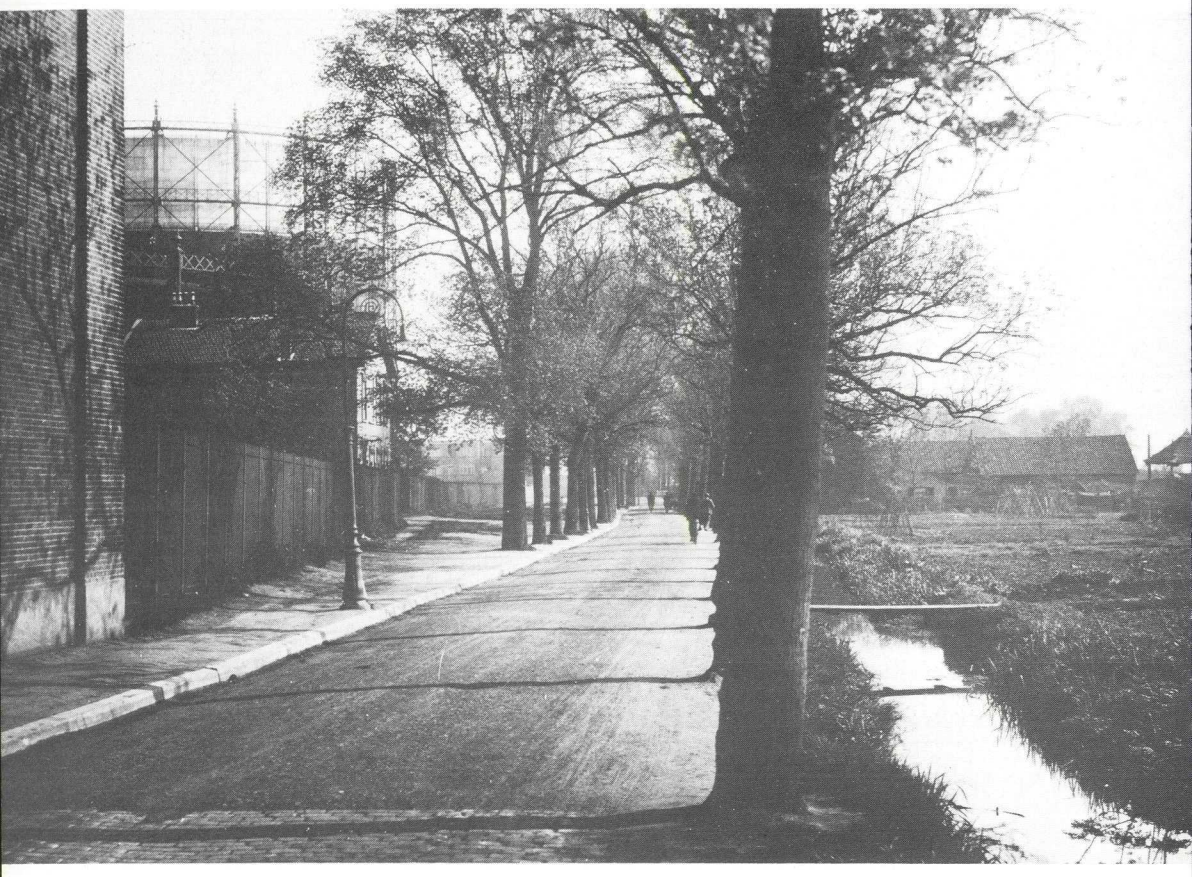

De Blauwkapelseweg te Utrecht in 1932 en 1984

De straten, die nu bekend zijn als de Kapelstraat en de Blauwkapelseweg maakten in het verleden deel uit van de weg van Utrecht naar Maartensdijk. Die weg werd in de vorige eeuw pas onder alle weersomstandigheden begaanbaar doordat een particulier, A. van den Heuvel te Maartensdijk, overging tot het MacAdamiseren daarvan, waarbij op een puinfundering een grindweg gelegd werd. Van den Heuvel mocht dat doen nadat hem daartoe bij Koninklijk Besluit van 17 februari 1834, nr. 71, concessie was verleend. Bij die concessie werd hij tevens gerechtigd om tot tolheffing over te gaan. Uit de opbrengst der tolgelden dienden de onderhoudskosten, de aflossing van de negotiatie (een soort lening) en de renten van die negotiatie te worden bestreden. Van den Heuvel bracht het door hem tot stand gebrachte werk en de door hem verkregen concessie in in een 'Commissie voor de Kunstweg van Utrecht naar Maartensdijk'. Die commissie vond haar eind nadat bij Koninklijk Besluit van 3 april 1884, nr. 9, machtiging was verkregen de weg grotendeels over te dragen aan de gemeente Maartensdijk, waarna het overblijvende deel aan de gemeente Utrecht werd overgedaan.
De foto uit 1932 toont het wegbeeld zoals dat zich toen voordeed gezien vanaf een punt waar later de aansluiting met de Alexander Numankade gemaakt zou worden. Links op deze foto is een deel van de opstallen van de Gemeentelijke Gasfabriek, die in 1862 haar gasproductie begon, zichtbaar. Rechts van de weg liggen nog bouw- en weilanden, met nabij de kruising met de Ezelsdijk, een boerderij.

In 1984 werd het gezicht op de Blauwkapelseweg vastgelegd vanaf een punt, dat - om veiligheidsredenen - enkele meters stadswaarts werd gekozen en wel op de vluchtheuvel op de Kapelbrug, gelegen over de Biltsche Grift.
De weg is nu een uitvalsweg. De opstallen van de Gasfabriek, die haar productie in augustus 1959 kon staken door de komst van kraakgas en later aardgas, zijn, op de woning Blauwkapelseweg 4 na, geheel verdwenen. De woning is altijd die van een hoofdopzichter van het gasbedrijf geweest. De opstallen en installaties van de gasfabriek werden - met uitzondering van het (op de foto's niet zichtbare) kantoorgebouw en de gashouders - op 5 en 6 november 1960 bij opbod verkocht en daarna afgevoerd. De gashouders volgden in 1969. Het voormalige gasfabriekkantoor, Wittevrouwensingel 88, bestaat nog steeds.
In 1934 werd de rechts zichtbare aansluiting van de Thomassenstraat gemaakt en werden langs die straat en de daarachter gelegen Hengeveldstraat woningen gebouwd. In oktober 1938 volgde de verlenging van de Alexander Numankade tot de Blauwkapelseweg en het maken van de wegaansluiting tussen beide openbare straten.

Foto uit 1932: Gem. Archiefdienst, Top. Atlas C 17.230.
Foto uit 1984: Gem. Fotodienst C 23.516.

Het begin van het Houtensepad te Utrecht in 1908 en 1984

De foto toont de woning Houtensepad 1 te Utrecht enkele maanden nadat die de functie van tolgaarderswoning had verloren en de er voor staande tolboom (bij de lantaarn) voortdurend geopend stond.
Bij deze woning begon de verbindingsweg met Houten, die op de 'Nieuwe kaart van den Lande van Utrecht' van Bernard de Roij uit 1696 nog als 'Santpadt' naar Houten werd aangeduid. Een eeuw later was de benaming reeds 'den gemeenen weg van Utrecht op Kuilenburg en Den Bosch'. Bij Koninklijk Besluit van 13 maart 1821, nr. 73, werd hij aangewezen tot een der Wegen der Tweede Klasse, hetgeen tevens inhield dat het met ingang van 1 januari 1821 een provinciale weg was geworden, die voor rekening van de provincie diende te worden onderhouden. Verbetering voor de begaanbaarheid van de weg gaf dit alles niet; het was een zand- en kleiweg, die niet onder alle (weers-)omstandigheden begaanbaar was, en dat bleef zo.
In de deplorabele toestand van de weg kwam eerst verandering nadat G. C. C. J. baron van Lynden van Sandenburg en P. Hinlopen van Sterkenburg een 'Commissie voor den weg van Utrecht over Houten en Schalkwijk naar den Lekdijk' hadden opgericht. Deze liet een plan maken door A. van den Heuvel uit Maartensdijk voor het 'MacAdamiseren' van de gehele weg. Door particulieren werd vervolgens de financiering van het werk verzekerd. Vervolgens werd bij Koninklijk Besluit van 23 oktober 1839 concessie voor de realisering van dit plan verleend. Nadat ook het provinciaal bestuur zich met deze, in die jaren gebruikelijke gang van zaken, had verenigd, werd de weg in snel tempo verbeterd tot een - waar mogelijk - 4,20 m brede grindweg op een puinfundering. Na het gereedkomen mocht te Utrecht, in Houten en in Schalkwijk op grond van de verleende concessie tol worden geheven ter bestrijding van de onderhoudskosten, de over de negotiatie verschuldigde

renten en de kosten van aflossing van de negotiatie (= een soort lening).
De tolgelden, samen met een bescheiden provinciale subsidie, waren in de beginjaren voldoende om de kosten van de Commissie te bestrijden. Maar, na de ingebruikneming van de spoorlijn van Utrecht over Houten naar Waardenburg op 1 november 1868 en van de vele stations en halteplaatsen tussen genoemde plaatsen, nam het verkeer over de weg sterk af, zodat de opbrengsten van de tollen verminderden en de Commissie steeds meer moeite kreeg om de exploitatie van de weg sluitend te houden. Uiteindelijk besloot de provincie in 1905 de weg weer in provinciaal beheer en exploitatie te nemen. Gelijktijdig werd besloten de Commissie te liquideren en de tollen te Houten en te Schalkwijk met ingang van 1 januari 1907 op te heffen. De tolheffing aan het Houtensepad te Utrecht werd daarna ingaande 1 mei 1908 opgeheven. Het toen voormalige tolhuis werd, evenals het wegvak vanaf de Gansstraat tot aan de spoorwegovergang, overgedragen aan de gemeente Utrecht.
De tolgaarders, die achtereenvolgens deze tolgaarderswoning te Utrecht bewoonden waren Thomas de Wit (1839-1852), Gerrit Voorthuizen (1852-1856), Thomas L. den Hertog (1856-1883) en Anthonie Weerdenburg (1883-1908).
De foto die slechts enkele maanden geleden werd gemaakt, toont dat de uit 1839 daterende woning nog vrijwel in ongewijzigde staat aanwezig is. De vroeger 'doorgaande weg' is na 1974 nog slechts een doodlopende straat tot de spoorlijn Utrecht-Arnhem, die inmiddels aan de oostzijde van een gesloten bebouwing is voorzien. Wel werd in de loop der jaren de enkele lantaarn bij de tol vervangen door een reeks straatlantaarns.

Foto uit 1908: Gem. Archiefdienst, Top. Atlas C. 17.282.
Foto uit 1984: Gem. Fotodienst C 23.519.

De Amsterdamsestraatweg te Utrecht in 1925 en 1984

Aan de oostzijde van de toen nog gelijkvloerse kruising van de Amsterdamsestraatweg met de spoorbaan van Utrecht naar Amersfoort, Hilversum en Baarn was in 1907 een voetbrug gemaakt. Voetgangers behoefden toen niet meer te wachten wanneer de spoorbomen gesloten waren, wat hier veelvuldig en langdurig voorkwam. Ook fietsers mochten van deze voetbrug gebruik maken, maar moesten dan wel zelf hun rijwiel de hoge trappen op en af dragen. Op de foto is geheel links een deel van de trap die aan de stadszijde toegang gaf tot de voetbrug zichtbaar. De brug lag haaks op de spoorbaan. Tengevolge van de schuine kruising van de spoorbaan met de rijweg stak het brugdek aan de noord-(Ondiep)-zijde van de kruising enkele meters uit voor de voorgevelrooilijn van de Amsterdamsestraatweg. Staande op het deel van het brugdek, dat het meest vooruit stak, heeft een fotograaf in 1925 het gezicht op de Amsterdamsestraatweg in de richting van het stadscentrum vastgelegd.
De tramlijn 3 kruiste de spoorbaan toen met enkel spoor. Omdat het nog niet mogelijk was om de tramwissels aan weerszijden van de spoorbaankruising langs elektro-mechanische weg te bedienen waren de trambestuurders genoodzaakt om, bij de overgang van dubbel- naar enkel spoor, stapvoets te rijden om bij het omwrikken van de wissel ontsporingen te voorkomen. Voor de tweede wissel, wanneer die niet toestond om de rechter trambaan te bereiken, moest gestopt worden. De trambestuurder was genoodzaakt om uit te stappen om met een lang wisselijzer de wissel in de gewenste stand te trekken, voordat de tram zijn weg kon vervolgen. Eerst na het gereedkomen van de tweede voetgangerstunnel en de verdubbeling van de trambaan ter plaatse van de overweg behoorden dergelijke 'uitstapjes' voor de trambestuurders hier tot het verleden. De vaak lange wachttijden voor de spoorbomen bleven, tot ook daaraan een einde kwam na het gereedkomen van het nog nader te noemen spoorwegviaduct. Kort daarna werd de toen overbodig geworden voetrug gesloopt.
Van de ter uitvoering van een raadsbesluit van 27 december 1923 ter plaatse van de spoorbaankruising te maken voetgangerstunnels werd eerst die aan de westzijde van de Amsterdamsestraatweg

gemaakt (op de foto nog in aanbouw). Hij werd op 12 november 1925 opengesteld. De voetgangerstunnel aan de oostzijde van de rijweg kon in het voorjaar van 1926 worden opengesteld.
De foto toont links vooraan het pand van schoenmaker C. P. de Vries en rechts, achter de in aanbouw zijnde voetgangerstunnel, de dienstwoning voor een ambtenaar van de spoorwegen met daarnaast de woning van schoolhoofd J. Vermaas.
Links achter het provisorische hek is een in die jaren nog veelvuldig gebruikt type van een bakkershandkar te zien, terwijl op de achtergrond in het midden van het beeld naast de tram een 'melkkar' zichtbaar is met onder de achter elkaar liggende melkbussen een trekhond.

Op de in 1984 gemaakte foto blijkt dat de bebouwing langs de Amsterdamsestraatweg na zestig jaren maar weinig spectaculair is veranderd. Wel zijn een aantal woningen verbouwd tot winkels, maar de gevellijnen zijn behouden gebleven. Ook de spoorweg-dienstwoning en de woning van het schoolhoofd bleven behouden.
De foto moest wel op wat geringere hoogte boven het straatpeil worden gemaakt dan die uit 1925, omdat het op 8 september 1941 in gebruik genomen spoorwegviaduct het uitzicht op gelijke hoogte zou belemmeren. Met de komst van het viaduct verdween ook de gelijkvloerse spoorbaankruising. De beide voetgangerstunnels werden opgeruimd. De lange wachttijden voor de gesloten overwegbomen behoorden immers tot het verleden waardoor er geen redenen meer waren om de voetgangerstunnels nog langer te handhaven. Voorts verdwenen de tramrails, nadat tramlijn 3 vervangen werd door een stadsbuslijn.
De verbreding van de rijbaan en de aanleg van parkeerhavens betekende tenslotte de ondergang van vele bomen, die tevoren het beeld van de straat nog veraangenaamden.

Foto uit 1925: Gem. Archiefdienst, Top. Atlas C 7.568.
Foto uit 1984: Gem. Fotodienst C 23.512.

Vondellaan te Utrecht in 1935 en 1984

Kort voordat in 1937 de spoorlijnen van Utrecht in de richtingen Arnhem en 's-Hertogenbosch omhoog werden gebracht, teneinde binnen Utrecht ongelijkvloerse spoorbaankruisingen te kunnen maken, koos een fotograaf in 1935 een plaats bij de in 1910, ter vervanging van een uit 1842 stammende voorganger, gebouwde Jeremiebrug om vandaar het uitzicht op de Vondellaan vast te leggen.
In het verlengde van de Jeremiebrug zijn in de richting van de Jutfaseweg in de bestrating nog vaag de plaatsen te herkennen van de rails van de paardentram van Utrecht naar Vreeswijk, welke daar van 1891 tot 1 januari 1929 passeerde, zij het ook dat de paardentractie op 17 augustus 1923 was vervangen door een Ford-trek-busje. Dit laatste was aanleiding om deze regelmatige tram-dienst aan te duiden als de 'auto-tram Utrecht-Vreeswijk'. Ingaande 1 januari 1929 werd die 'auto-tram' vervangen door een normale autobusverbinding. De tramrijtuigen met bijbehorende trekkers verdwenen uit het stadsbeeld en de tramrails werden, zodra zich een gunstige gelegenheid voordeed, eveneens opgeruimd.
Geheel links zijn de uit 1910 daterende MTS voor bouwkunde (later HTS) en het, van iets later

datum zijnde, Instituut voor Farmacologie Rudolf Magnus ten dele zichtbaar.
Op de achtergrond is, achter bomen verscholen, huize Raadwijk gelegen. Dit buitenhuis werd in 1935 bewoond door de vervaardiger van studenten-liedboeken Frits Coers.

Vanaf dezelfde plaats werd in het vroege voorjaar van 1984 het uitzicht op de intussen verlegde en aanzienlijk verbrede Vondellaan vastgelegd. Daarop zijn geheel links de uiterlijk ongewijzigde gevels van de HTS en van het eerder genoemde Instituut zichtbaar. Daar tegenover bevindt zich thans de Kruisvaartbrug, die sinds haar openstelling voor het verkeer op 4 juni 1936, door de verbrede Bleekstraat vanuit het Centrum een belangrijke verbetering gaf voor de bereikbaarheid van de Rivieren- en Dichterswijk en de in 1954 aan Utrecht toegevoegde wijk Hoograven.
Huize Raadwijk werd, zoals te zien is, opgeofferd voor woningbouw.

Foto uit 1935: Gem. Archiefdienst, Top. Atlas C 22.991.
Foto uit 1984: Gem. Fotodienst C 23. 513.

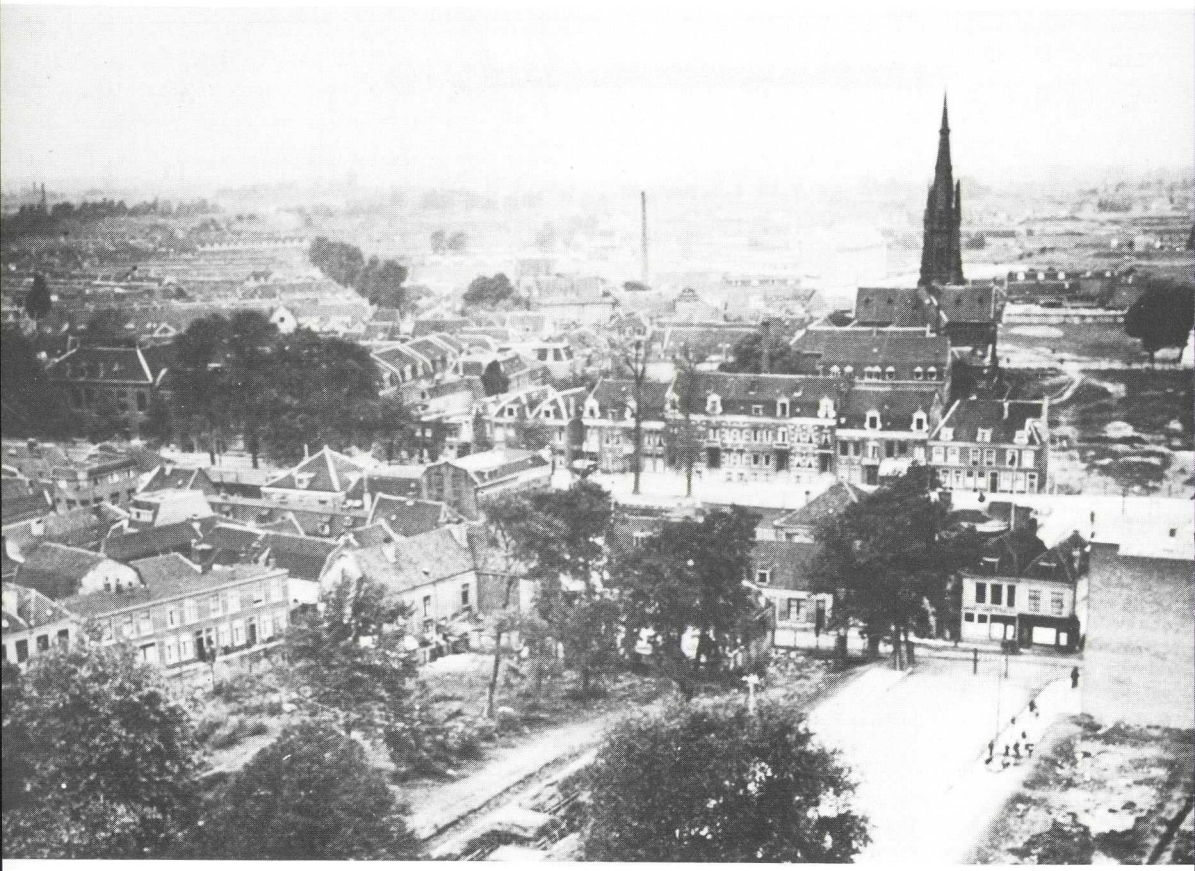

Uitzicht vanaf de Jacobikerk te Utrecht in noordelijke richting omstreeks 1939 en in 1984

De oude foto toont op de voorgrond de reeds door sloopwerkzaamheden geteisterde Groenesteeg, welke later deel zou gaan uitmaken van de nu bestaande St. Jacobsstraat, met dwars daarop restanten van het tevoren in de wijk C gelegen Oranjepark. Aan het einde van de Groenesteeg is de noordelijke gevelwand van de oude Oranjestraat nog ongeschonden zichtbaar. Over deze wand heen is de noordelijke gevelwand van de Weerdsingel Westzijde te zien, welke met uitzondering van de, midden links, te herkennen Prof. dr R. Casimirschool, gebouwd in 1894 en in 1976 gesloopt om plaats te maken voor het buurthuis 'De Singel', en één woning, die ten offer zou vallen aan de aansluiting van de Oudenoord op de Weerdsingel Westzijde, nog vrijwel ongewijzigd is blijven voortbestaan. Links van de toren van de Monicakerk, die aan de Herenweg stond doch in 1977 werd gesloopt, is het ten tijde dat de oude foto werd gemaakt nog nieuwe kantoorgebouw van de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) op de achtergrond vaag zichtbaar.
In het kader van de uitvoering van het uitbreidingsplan Pijlsweerd, dat in 1931 gelanceerd werd, zouden 81 woningen in de wijk C gesloopt worden. Uiteindelijk legden 241 woningen in die wijk het loodje tegen de oprukkende city. Op de plaats van de smalle Groenesteeg ontstond de twintig meter brede St. Jacobsstraat. In het verlengde daarvan werd de Oranjestraat doorgebroken - wat de aanzet zou betekenen van een vrijwel algehele sloop van die straat - teneinde, met een brug over de singelgracht langs de Weerdsingel Westzijde en na demping van de Westerstroom, een nieuwe ontsluitingsweg voor de wijken Pijlsweerd en Ondiep te kunnen aanleggen. De bezettingsjaren

1940-'45 remden echter vele activiteiten af doch in het begin van de vijftiger jaren werd de aanleg van die nieuwe ontsluiting weer ter hand genomen. De tevoren reeds gedeeltelijk aangelegde Oudenoord raakte weldra gereed.
In 1952 kocht de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank een stuk grond op de hoek van de St. Jacobsstraat en de Nieuwe kade voor de vestiging van een bankgebouw, dat in 1957 opgeleverd werd. Deze bank, later de RABO-bank geheten, verhuisde in 1983 naar het inmiddels bekende 'glazen paleis' aan de Croeselaan. Het bankgebouw is op de recente foto links onder te zien.
In de rechter benedenhoek van de foto uit 1984 ziet men vanaf de Jacobikerk eerst de daken van de winkels met daarboven flatwoningen die, tegenover het bankgebouw, aan de oostzijde van de Sint Jacobsstraat staan. Deze daken belemmeren het uitzicht op een groot deel van de verkeerscirkel, die tussen de Oudenoord en de Sint Jacobsstraat is gelegen.
Na het slopen van de Monicakerk werd het in 1970 in gebruik genomen gebouw van de Zwolsche Algemeene beeldbepalend voor de Oudenoord, terwijl het gebouw van de Bedrijfsvereniging voor Detailhandel, Ambachten en Huisvrouwen (Detam) dat werd voor de in het verlengde daarvan gelegen Nijenoord.

Foto uit 1939: Gem. Archiefdienst, Top. Atlas C 20.257.
Foto uit 1984: Gem. Fotodienst C 23.515.

De Laan van Minsweerd te Utrecht in 1936-'37 en 1984

De beide foto's werden gemaakt vanaf de hoek van de Laan van Minsweerd en de Frans Halsstraat in 1936-'37 en in 1984, beide keren kijkende in zuidelijke richting.
De woningen langs deze laan werden in de twintiger jaren in opdracht van de Bond van Ambtenaren der Nederlandse Spoorwegen naar een ontwerp van de architecten jhr A. H. op ten Noort en ir L. S. P. Scheffer gebouwd. Zij kregen de benaming 'BANS-woningen' en hadden over een rustig plantsoen uitzicht op de Kromhout kazerne. Op de oude foto is geheel links op de achtergrond nog juist zichtbaar dat op het kazerneterrein nieuwe gebouwen - onder andere het huidige hoofdgebouw van de kazerne - in aanbouw zijn.
Het brede fietspad langs deze laan, alsmede de groenstrook, zouden weldra opgeofferd worden

aan de aanleg van een rijksweg, die in de volksmond aanvankelijk de naam 'de nieuwe weg' kreeg. Thans is dit rijksweg E 8/N 222. Die weg werd op maaiveldhoogte aangelegd en in 1963 verhoogd om onder meer in de nabijgelegen Prins Hendriklaan een ongelijkvloerse kruising met de rijksweg te kunnen maken.
Door de toename van de verkeersintensiteit op de rijksweg werden reeds rond 1970 geluidafschermende voorzieningen gewenst. Het geluidscherm, dat op de foto uit 1984 zichtbaar is, werd eerst in 1983 geplaatst.

Foto uit 1937-'38: Gem. Archiefdienst Top. Atlas C 14.375.
Foto uit 1984: Gem. Fotodienst C 23.520.

Kroniek over het jaar 1983

W. Uittenbogaard

januari

1 In het voorafgaande jaar is het inwonertal van de provincie Utrecht met 6.488 toegenomen, waardoor dat nu 923.182 bedraagt. In dezelfde periode daalde het inwonertal van de gemeente Utrecht met 2.774 tot 231.769.

8 Te Amersfoort overlijdt H. Molendijk (86 jaar), oud-burgemeester van die stad.

12 Het Utrechtse Klokkenluiders Gilde vangt aan met het op woensdagavonden om 19 uur, gedurende vijf minuten, luiden van een luidklok en de Agnus Major in de Domtoren.

18 Te Nieuwegein wordt de eerste paal geslagen voor het handelscentrum *Poort van Nieuwegein*, langs de in aanleg zijnde aansluiting voor IJsselstein en Nieuwegein op Rijksweg 2 (Utrecht/'s-Hertogenbosch).

20 De hoofdingenieur-directeur van Rijkswaterstaat in de directie Utrecht opent het hoofdsteunpunt van het wegenonderhoud, gelegen in de oostelijke lus van de afrit van Rijksweg 27 naar Houten.

20 De hoofdcommissaris van politie te Utrecht presenteert het jaarverslag over 1982 van de gemeentepolitie aldaar waaruit onder meer blijkt, dat in het verslagjaar het aantal inbraken in auto's is gestegen tot 2.870, hetgeen een verdubbeling is ten opzichte van het voorafgaande jaar.

20 De op 13 en 14 januari door de Utrechtse Stichting voor Lichamelijke Oefening (U.S.L.O.) betrokken nieuwe huisvesting aan de Marco Pololaan 71 te Utrecht wordt officieel geopend.

20 Voor 400 jaren vestigde de predikant Werner Helmichius in het voormalige Regulierenklooster aan de Oudegracht de Waalse Gemeente te Utrecht. Het vierde eeuwfeest van deze vestiging wordt op 18 september 1983 in de Eglise Wallonne (Pieterskerk) herdacht.

februari

1 In het pand Biltstraat 166 te Utrecht, dat voorheen het pathologisch instituut van de faculteit der diergeneeskunde huisvestte, wordt het *Universiteitsmuseum*, eerder gevestigd Trans 8 te Utrecht, heropend.

4 Aan het Academisch Ziekenhuis wordt een door Erica Visser geschilderd portret van de 73-jarige neuro-chirurg prof. dr H. Verbiest aangeboden.

15 februari.
Foto: Woerdense Courant.

Het portret krijgt een plaats op de afdeling neuro-chirurgie.

4 In het museum Flehite te Amersfoort wordt een expositie van *Bodebussen* geopend.

15 De burgemeester van Zegveld onthult in een plantsoen aan de Clausstraat een drietal bronzen liggende koeien, die vervaardigd zijn door de kunstenares Elselien van der Graaf uit Maarssen.

17 De burgemeester van Utrecht slaat de eerste paal voor een nieuwe vleugel aan het Centrum voor Reactivering en Verpleging Albert van Koningsbruggen aan de Beneluxlaan te Utrecht.

22 De heer J. F. J. Hoeting, oud-penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht, overlijdt (61 jaar).

26 Jhr mr dr C. J. A. de Ranitz, oud-burgemeester van Utrecht, overlijdt te Driebergen (77 jaar).

maart

1 De Minister van economische zaken opent het gebouw van de Samenwerkende Textiel- en Kledingorganisaties te Veenendaal.

11 De Vereniging Oud-Utrecht viert met een *Soirée Musicale* in het Centraal Museum, haar zestig jarig bestaan.
12 Te Soest overlijdt Rinke Tolman (91 jaar), auteur van een vijftig-tal boeken over natuur en landschap.
13 Te 's-Gravenhage overlijdt mevrouw ir A. E. M. Bosch (87 jaar), oud-directeur van de Keuringsdienst van Waren te Utrecht.
15 In het Rijksmuseum Huis Doorn is het geëxposeerde uitgebreid met een collectie kleding c.a. - met ingekorte linker mouwen - van keizer Wilhelm II, die daar van 1920 tot zijn overlijden (in 1941) woonde.
16 Te IJsselstein wordt de Ned. Hervormde Sint Nicolaaskerk, na restauratie van kerk en toren, weer in gebruik genomen.
16 J. Berentschot, burgemeester van Kockengen, wordt tevens waarnemend-burgemeester van de gemeenten Linschoten en Snelrewaard in welke functies hij M. K. Pool opvolgt, die deze ambten op 28 februari j.l. neerlegde.
18 Daar de Domkerk wegens restauratie gesloten is wordt de 347ste Dies Natalis der Rijksuniversiteit herdacht in de Jacobikerk. Bij deze gelegenheid worden ere-doctoraten verleend aan Sir Arnold Burgen, master of Darwin College van de University of Cambridge; M. Destombes, kaartenhistoricus te Parijs; mr H. P. Gorter, oud-directeur van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten; en ir R. Meischke, hoofd kunsthistorische afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
18 Te Leusden wordt een nieuw Gemeentehuis geopend.
19 Het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit bestaat 75 jaar. Ter gelegenheid daarvan wordt in de Janskerk de tentoonstelling *Utrecht en Omlanden* geopend, terwijl reeds vanaf 11 maart in het Universiteitsmuseum de tentoonstelling *Tooneel des Aerdrijcx* wordt gehouden.
21 Het Utrechts Nieuwsblad verplaatst zijn stadskantoor naar Voorstraat 2 en verkoopt zijn oude complex Drift 23 aan het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds. In Drift 23 zal vanaf 1 april de Stichting Repertoire Informatiecentrum Muziek (R.I.M.) gevestigd zijn.
24 Ir J. Lanjouw neemt afscheid als president-directeur van de Provinciale Utrechtse Elektriciteits Maatschappij N.V.. Hij is reeds ingaande 1 november 1982 opgevolgd door ir F. de Ruiter.
25 Het nieuwe gebouw voor de School voor de Journalistiek aan de Ravellaan te Utrecht wordt geopend.
25 De Commissaris der Koningin opent het *Waterleidingmuseum*, dat is gevestigd in de watertoren aan het Predikherenkerkhof te Utrecht. Bij deze opening wordt tevens herdacht dat 100 jaar geleden de drinkwaterleiding in de gemeente Utrecht werd aangelegd door de Compagnie des Eaux d'Utrecht, die deze waterleiding tot 1957 exploiteerde en daarna overdroeg aan het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland.
26 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt de tentoonstelling *De heiden moest eraan geloven, een expositie over missie en zending,* geopend.
26 In het Historisch Kostuum Museum wordt een collectie *Nederlandse haute couture,* ontworpen door de ontwerpster Fong Leng, geopend.
30 Prof. mr V. J. A. van Dijk neemt afscheid als vijftiende president van de Utrechtse Arrondissements Rechtbank wegens het bereiken van de pensi-

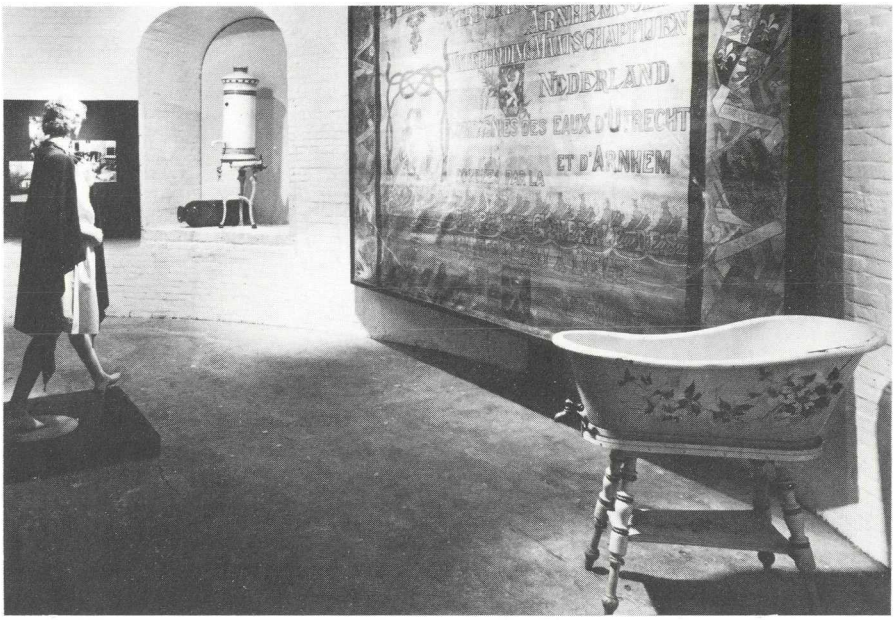

25 maart. *Een van de zalen in het Waterleidingmuseum. Foto: Gem. Fotodienst C 21.892*

oengerechtigde leeftijd. Hij wordt opgevolgd door mr C. L. baron van Harinxma thoe Slooten.

31 De burgemeester van Utrecht onthult in Madurodam te 's-Gravenhage een maquette van de Domtoren.

april

5 Het Centraal Bureau voor de Afgifte van Rijvaardigheidsbewijzen verplaatst haar Utrechtse oproepplaats van het restaurant in de Kunstijsbaan naar de Sporthal Zuilen aan de Burgemeester Norbruislaan.

13 De openbare kleuter- en lagere scholen voor Daltononderwijs te Utrecht De Merel en de Juliana van Stolbergschool betrekken een nieuw gebouw aan het Pieterskerkhof, dat op 25 juni officieel in gebruik zal worden genomen.

14 Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de afdeling Maarssen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen geeft het Maarssens Symfonie Orkest in het Sociaal-Cultureel Centrum 't Zand te Maarssen zijn eerste uitvoering.

16 In het museum Flehite te Amersfoort wordt een tentoonstelling geopend waarin een beeld wordt gegeven van het in de Tweede Wereldoorlog beruchte Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort.

20 Provinciale Staten van Utrecht verlenen een subsidie van ten hoogste *f* 25.000,– in de restauratiekosten van de baggerveensteekmachine *Op Hoop van Zegen,* waarmee ruim 80 jaar in de Vinkeveense veenderijen werd gewerkt en die thans eigendom is van het Veenmuseum te Vinkeveen.

21 Aan de honderdjarige voetbalvereniging Hercules wordt, als eerste vereni-

ging in Utrecht de *Koninklijke Erepenning,* vervaardigd van argentaan, uitgereikt. Deze erepenning werd toegekend bij Koninklijk Besluit van 23 februari 1983.

23 In de boerderij Dalenoord te Odijk wordt het vijfenzeventig-jarig bestaan herdacht van *Scouting Nederland.*

23 In de Leeuwenberghkerk te Utrecht viert het *Klein Stichts Dameskoor* haar vijftig-jarig bestaan.

23 In het Amsterdam Rijnkanaal wordt de honderdste Varsity gehouden.

25 Mr W. H. Bijleveld neemt afscheid als burgemeester van Houten wegens het aanvaarden van een functie bij het Ziekenhuis Berg en Bosch te Bilthoven.

26 De Commissaris der Koningin opent de nieuwe openbare bibliotheek, annex V.V.V.-kantoor, aan het Raadhuisplein te Doorn.

27 C. S. van Doesburg neemt afscheid als hoofdcommissaris van de gemeentepolitie te Utrecht. Zijn opvolger, mr J. Wiarda, is reeds op 15 april beëdigd en treedt op 1 mei in functie.

27 Ir H. G. Joosten neemt afscheid als directeur van de Utrechtse Provinciale Planologische Dienst.

27 De eerste paal wordt geslagen voor de uitbreiding van het gemeentehuis van Breukelen waarmee tevens de restauratie van het voormalige buiten *Boom en Bosch* - nu gemeentehuis - wordt ingeluid.

28 In het Informatiecentrum Utrecht wordt aan de burgemeester van Utrecht

27 april.

Boom en Bosch te Breukelen in 1979, voor de uitbreiding.
Foto: Rijks Archief Utrecht, Top. Atlas 1979-271

het eerste exemplaar van het boek *De Forten rond Utrecht,* geschreven door ing. G. Koppert, aangeboden.

29 Te Vleuten wordt het *Sportcentrum Oudenrijn* geopend.

30 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *Het Kleine Bouwen, vier eeuwen maquettes in Nederland,* geopend.

30 In verband met een benoeming elders legt Cees List zijn directeurschap van het Utrechts Symfonie Orkest neer.

30 In het koetshuis van kasteel Groeneveld te Baarn wordt een tentoonstelling van werken van Pieter d'Hont, Jan Noyons, Joop Willems en Arie Teeuwissen.

mei

1 Drs A. Everts treedt in functie als directeur van de Utrechtse Provinciale Planologische Dienst.

1 Drs G. C. de Haan volgt dr B. Hofman op als lid van het College van Gedeputeerde Staten van Utrecht.

3 Dr D. P. Snoep neemt afscheid als adjunct-directeur van de Dienst Gemeentelijke Musea te Utrecht in verband met zijn benoeming tot directeur van het Frans Halsmuseum te Haarlem.

4 In het Provinciehuis te Utrecht wordt de tentoonstelling *Gisteren - morgen weer?,* gewijd aan het fascisme en het Nederlandse verzet, door de Commissaris der Koningin geopend.

12 Een hevige storm, gelijkend op een windhoos, in het zuiden en oosten van de stad Utrecht veroorzaakt veel schade door omgewaaide bomen en afgewaaide dakpannen.

13 Prinses Margriet neemt vanaf het koninklijk jacht 'De Groene Draak' een vlootschouw af van de deelnemers aan de zuidwalbotterwedstrijden, die ter gelegenheid van het zeshonderd-jarig bestaan van Bunschoten werden gehouden.

14 Een 28 kilometer lange recreatieve fietsroute rond de Leusderheide wordt voor het verkeer opengesteld.

14 Ter gelegenheid van het gereedkomen van de *Inventaris van het archief van de N.V. Tivoli* door mw J. N. van der Meulen wordt in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst een tentoonstelling geopend, die een beeld geeft van de geschiedenis van het voormalige park en het vroegere concertgebouw Tivoli.

20 De Turks Islamitische gemeenschap in Utrecht neemt - na verbouwing - het voormalige badhuis aan de Kanaalstraat in gebruik als *Ulu Camii* (= grote moskee).

20 De Stichting Grafisch Atelier Utrecht geeft een bibliofiele uitgave *Rondom de etspers van Willem van Leusden* uit in een oplage van 50 exemplaren.

25 Aan het Anne Frankplein te Utrecht wordt de eerste paal geslagen voor de *Wilhelminastate* waarin het hoofdkantoor van de Verenigde Spaarbank - nu nog Centrumbank - gevestigd gaat worden.

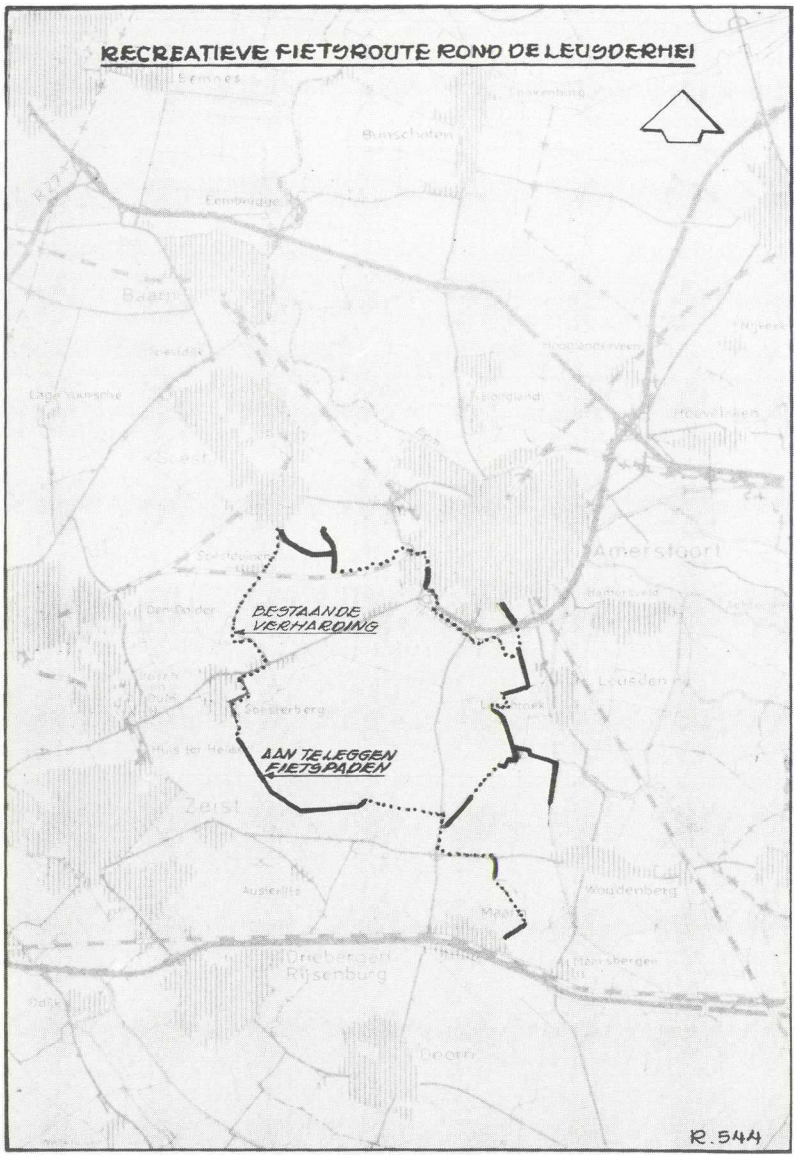

14 mei. *Tekening Provinciale Waterstaat van Utrecht R 544*

juni

1 Het Ziekenhuis Berg en Bosch te Bilthoven herdenkt haar vijftig-jarig bestaan.

9 De verbeterde en uitgebreide rioolwaterzuiveringsinrichting te De Bilt wordt door ir G. C. van Wijnbergen, lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht, heropend.

9 De Woningbouwvereniging Kombinatie '77 geeft de 7.000ste bij haar in

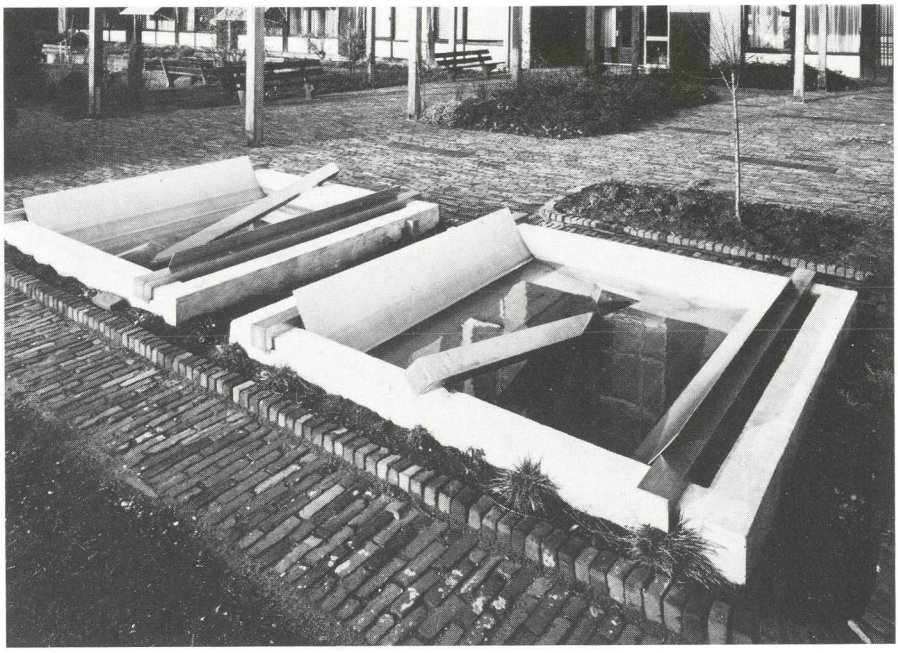

15 juni. *Foto: Gem. Fotodienst C 23.210*

beheer zijnde woning Zilverstraat 6 te Utrecht in gebruik aan mw M. C. Bosman.

10 De heer P. H. van Zeil, staatssecretaris van economische zaken, opent het Auto Service Centrum aan de Eendrachtslaan te Utrecht. In dit centrum vindt een tiental autoservice-bedrijven, die tevoren merendeels in de binnenstad gevestigd waren, een ruimer onderdak.

13 Het hoofdkantoor van de N.V. Crediet- en Effectenbank is verplaatst van Kromme Nieuwegracht 6 naar het kantorencomplex Midland, Herculesplein 5 te Utrecht.

15 In de tuin van het Bejaardencentrum Titus Brandsma te Utrecht wordt een door de beeldende junstenaar Johan Wagenaar vervaardigd vandalismebestendig *Waterobject* geplaatst.

17 Het Gasbedrijf Centraal Nederland verwelkomt haar honderdduizendste afnemer.

17 Nadat de grondpoldermolen - een bovenkruier - aan de Oostwaard te Maarssen is gerestaureerd, licht de Commissaris der Koningin weer de vang. Deze in 1753 gebouwde molen is tot voor kort eigendom geweest van het voormalige Waterschap Westbroek, doch is onlangs overgenomen door de Stichting De Utrechtse Molens.

18 De Emmaüs-beweging neemt aan de Julianalaan te Bilthoven een *Emmaüs-Centrum voor de regio Utrecht* in gebruik.

18 In het Centraal Museum wordt een tentoonstelling geopend, waarin een beeld wordt gegeven van de 60-jarige geschiedenis van de Vereniging Oud-Utrecht.

21 Het bestuur van de Stichting Regionale Muziekschool Zuid-Oost Utrecht besluit tot opheffing van de muziekschool te Doorn.

29 De Commissaris der Koningin opent de zeven woningen in Reigerskamp, Maarssenbroek, waarheen het *Kindertehuis De Gansenhoef* is verplaatst. Dit tehuis was eerder gevestigd in de langs de Vecht gelegen villa 'De Gansenhoef'.

juli

1 Aangevangen wordt met de uitvoering van de tweede fase van de restauratie van de Lutherse Kerk aan de Hamburgerstraat te Utrecht. Deze kerk bestaat uit een gotisch deel, dat een restant is van de omstreeks 1412 gebouwde kapel van het Abraham Doleconvent, en een in Lodewijk XIV-stijl gebouwd deel, dat ontstaan is nadat de Lutherse Gemeente het gebouw in 1745 in gebruik had genomen.

1 In het gebouw van de Fundatie van Renswoude worden door het 130 jaar bestaande Boekverkoopers Collegie Eendragt aan de burgemeester van Utrecht de eerste exemplaren overhandigd van Dirkje Kuik's *Veduta Ideata, gezicht op de Buurkerk en de Utrechtse wallen* (een bibliofiele uitgave) en *De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839* met een toelichting bij de heruitgave door dr Marijke Donkersloot-de Vrij. De laatstgenoemde uitgave kwam tot stand met steun van de Vereniging Oud-Utrecht.

1 De Verenigde Melkbedrijven, Melkinrichting en Zuivelfabriek n.v., Boterstraat 18 te Utrecht, wordt gesloten. Personeel en productie worden overgenomen door andere bedrijven van de Melk Unie, waartoe ook het nu gesloten Utrechtse bedrijf behoort.

1/2 De Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB besluit op de Maliebaan haar eerste eeuwfeest. Deze bond is destijds - onder de naam Nederlandsche Vélopèdisten-bond - opgericht in de toenmalige Uitspanning Buitenlust, die gevestigd was op het terrein dat nu als Maliebaan 81 bekend is.

5 De Commissaris der Koningin stelt het tweede deel van de provinciale weg T 20 voor het verkeer open. Het opengestelde wegvak verbindt de S 15 naast het zwemcomplex Merwestein met het verkeersknooppunt Lunetten.

11 Aan de Ina Boudier Bakkerlaan wordt de eerste paal geslagen voor een nieuw onderkomen van de Utrechtse Academie voor Beeldende Kunsten Artibus.

15 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *Rietveld als meubelmaker, wonen en experimenten (1900-1924)* geopend.

18 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt de tentoonstelling *Vaandels* geopend. Getoond wordt een groot deel van de door het museum verworven collectie vaandels.

18 De tentoonstelling *In de voetsporen van de mens* wordt in het Universiteitsmuseum geopend. Hier wordt een globaal beeld gegeven van de evolutie van de mens.

20 Aan jhr mr A. B. F. Elias is met ingang van heden ontslag verleend als burgemeester van Doorn.

22 Te Utrecht overlijdt W. Stooker (91 jaar), oud-hoofd-(restauratie-)archi-

tect bij de Dienst Openbare Werken te Utrecht en ere-lid van de Vereniging Oud-Utrecht.

augustus

2 De zangpedagoge en componiste Catharina van Rennès werd 125 jaar geleden aan de Utrechtse Mariaplaats geboren. Zij overleed op 23 november 1940 te Amsterdam.

9 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst wordt de tentoonstelling *60 jaar Vereniging Oud-Utrecht* geopend.

25 Het nieuwe kantoor van de Vereniging voor Veehouderijbelangen aan de Vossestraat 3 te Wilnis wordt geopend door N. H. Pardijs, oud-hoofdcontroleur van de Provinciale Stichting voor de Rundveeverbetering in de provincie Utrecht.

27 De komische opera *La serva padrone* van Giovanni Pergolesi wordt, 250 jaar na de première te Napels, voor het eerst weer opgevoerd in het kader van het Utrechtse Festival Oude Muziek.

31 Aan mevrouw mr C. Venzelaar-de Boer en ir F. N. Sikkes, oud-leden van Gedeputeerde Staten van Utrecht, worden door de Commissaris der Koningin de eerste zilveren provinciale legpenningen, ontworpen door de Utrechtse kunstenaar Theo van de Vathorst, overhandigd.

31 De burgemeester van Utrecht opent het Wooncentrum voor Ouderen De Koppel aan de Hondsrug (Utrecht/Lunetten).

31 Dr F. E. Riphagen neemt afscheid als directeur van de Utrechtse Gemeentelijke Geneeskundige- en Gezondheidsdienst als gevolg van zijn benoeming bij de International Health Foundation.

september

1 Drs W. K. Sprij treedt in functie als directeur van de Stichting Film en Wetenschap te Utrecht.

1 De raad van Utrecht besluit om met financiële steun van de N.V. AMEV het Rietveld-Schröderhuis, Prins Hendriklaan 50, aan te kopen en om dat huis onder beheer van de Dienst Gemeentelijke Musea te stellen.

2 H.M. Koningin Beatrix brengt een bezoek aan de gemeenten Loenen, Wilnis, Breukelen, Vleuten-De Meern en IJsselstein in het westelijk weidegebied.

3 Als eerste in een reeks jubileumtentoonstellingen in Nederlandse musea ter herdenking van de honderdjarige Vereniging Rembrandt tot behoud en vermeerdering van kunstschatten in Nederland (24 september 1883) stelt het Centraal Museum zijn met steun van de genoemde vereniging verworven kunstwerken ten toon.

3 Veertig jaar geleden schoot Geertruida van Lier (22 jaar), een van de weinige gewapende vrouwelijke verzetsstrijders, de NSB-hoofdcommissaris van politie te Utrecht G. J. Kerlen in het Willemsplantsoen dood. Geertruida (Truusje) werd door de bezetters op 27 oktober 1943 in het concentratiekamp Sachsenhausen gefusilleerd

6 De raad van Loenen besluit een nieuw aangelegde straat in Nieuwersluis

de naam Nesciolaantje te geven, omdat de omgeving daarvan regelmatig in het werk van Nescio, pseudoniem van J. F. Grönloh, voorkomt.

7 Het verzekeringsconcern N.V. AMEV viert haar honderd-jarig bestaan. Het concern is voortgekomen uit de in 1883 door W. P. Ingenegeren en J. P. Bol gestichte N.V. Levensverzekeringsmaatschappij De Utrecht, waarin onder meer werd opgenomen het in 1847 opgerichte Begrafenisfonds 'Let op uw einde'.

8 Aangevangen is met het bouwen van een dependance bij de Jeugdherberg Rhijnauwen; de dependance zal logiesruimte gaan bieden aan 70 gasten.

8 De nieuwe rioolwaterzuiveringsinrichting voor de woonkern Houten, gelegen langs Rijksweg 27, wordt door ir G. C. van Wijnbergen, lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht, geopend.

9 De Stichting Zending en Opwekking koopt de voormalige joodse Synagoge, Springweg 162 te Utrecht, die in november 1981 door de Israelitische gemeenschap aan derden was verkocht. Genoemde stichting zal het gebouw voor haar activiteiten onder de naam *Het Broodhuis* gaan gebruiken.

11 Na het aanbrengen van nieuwe aanbruggen aan beide brugeinden is de vernieuwing van de spoorbrug bij Culemborg voltooid.

14 Een deel van het Utrechts Symfonie Orkest, daarbij gesteund door een aantal Utrechtse prominenten, voert actie op het Binnenhof te 's-Gravenhage tegen de van regeringswege overwogen opheffing van dat orkest.

14 In het Muziekcentrum geeft het Utrechts Symfonie Orkest de wereldpremière van de cantates Myrrha, Alyssa en Alcyone van Maurice Ravel.

14 september. *Een deel van het U.S.O. op het Binnenhof.*
Foto: Utrechts Nieuwsblad

15 In het Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling *Meten in de kou* geopend. Deze is ingericht ter herdenking van de mede door prof. dr C. H. D. Buys Ballot (1817-1890) georganiseerde eerste Nederlandse Noordpool-expeditie, die op 5 juli 1882 uit Utrecht vertrok en ondernomen werd met het Noorse stoomschip Varna. Nadat dat schip tussen de ijsschotsen verging, waarbij de expeditieleden zich wisten te redden, konden de leden van de expeditie op 30 september 1883 in de Sociëteit Tivoli weer in Utrecht verwelkomd worden.

16 De Stichting Academie Fysiotherapie Thim van der Laan neemt het complex, dat tot 1980 in gebruik was bij het Bonifaciuslyceum, Kromme Nieuwegracht 1-3-5-7, in gebruik voor haar fysiotherapie-opleiding.

17 Het gereedkomen van de restauratie van de hofjes aan de Goedestraat te Utrecht wordt door de voormalige en tegenwoordige bewoners gevierd.

17/18 In het Schoolbiologisch Centrum, Prins Bernhardlaan 3 te Zeist, wordt ter herdenking van de aankoop op 17 mei 1913 door de gemeente Zeist van het Zeister Bos en het aangrenzende landgoed Pavia een tentoonstelling gehouden van hout, de kwaliteitsverbetering daarvan en het boswerk.

21 Aan dr A. M. H. Nolet, verbonden aan de vakgroep geofysica van de Rijksuniversiteit, is de - eens per 3 à 4 jaren verleende - Vening Meineszprijs (*f* 15.000,–) toegekend.

22 Een nieuw jeugdhuis van het Leger des Heils *Nieuw Maliesteyn* (Tholen 25, Utrecht/Lunetten) wordt door de staatssecretaris van justitie, mevrouw mr V. N. M. Korte-van Hemel, geopend. De bewoners van dit pand, die eerder gehuisvest waren in 'Maliesteyn', Maliebaan 11, betrokken de nieuwe huisvesting op 11 juli.

27/28 De laatste patiënten uit het Sint Antonius Ziekenhuis aan de Jan van Scorelstraat, worden overgebracht naar het nieuwe ziekenhuis aan de Koekoekstraat te Nieuwegein.

28 De (oud-)leerlingen van de voormalige openbare lagere jongens- en meisjesscholen Puntenburg en van de in 1936 door samenvoeging daarvan gevormde *Louise de Colignyschool* vieren (tot 1 oktober) het honderd-jarig bestaan van hun school.

30 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *Vormen van Schrift* geopend, welke tot stand is gekomen op initiatief van de 150 jaar bestaande Grafische Industrie Van Boekhoven-Bosch.

oktober

1 Pascal Rijnders, directeur van de Stichting Coördinatie Oude Muziek (Comu), treedt tevens in functie als directeur van het Utrechts Symfonie Orkest, welke functie na het vertrek van Cees List korte tijd was waargenomen door Hans van Leeuwen.

3 Met het maken van een (brom-)fiets- en voetgangerstunnel door Rijksweg 222 tussen de Rembrandtkade en de Pythagoraslaan wordt begonnen.

4 Het *Jan Meyenstraat-complex* in het voormalige Wijk C, één van de duurste stadsvernieuwingsprojecten in Utrecht, wordt opgeleverd.

6 Schuin voor de ingang van de Janskerk te Utrecht wordt een *Bron-*

zonnewijzer - ellipsvorm met een lange en korte as van respectievelijk 10 en 8 m - in het plaveisel aangebracht.

6 De Hogeschool voor Bedrijfskunde Nijenrode te Breukelen sluit te Lyon een overeenkomst met de aldaar gevestige Ecole Supérieure de Commerce ter versterking van het internationale onderwijs aan genoemde hogeschool.

6 In de voormalige mannenverblijfzaal van het Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort neemt de minister van welzijn, volksgezondheid en cultuur, op uitnodiging van de Bond Heemschut, het eerste exemplaar in ontvangst van het door Jan Roelofs geschreven kinderboek *Hoe het knekelhuis gered werd.*

7 In het antiquariaat J. Zeeman te Nieuwegein wordt een schilderij van Dirck Dalens I uit 1667 geëxposeerd dat herkend is als een afbeelding van het in 1654 aan de Vaartsche Rijn gebouwde huis De Wiers. Dit huis kreeg omstreeks 1800 een industriële bestemmingen, werd in 1947 afgebroken.

8 In het Museum Flehite te Amersfoort wordt de tentoonstelling *Jordanus Hoorn (1753-1833), een kunstenaar in zijn tijd,* geopend.

11 Het nieuwe gebouw van het Humanistisch Opleidingsinstituut aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht wordt door de staatssecretaris van onderwijs, drs G. van Leijenhorst, geopend.

13 Langs de Maliebaan wordt het door de beeldhouwster Lika Mutal vervaardigde beeld *Ouros* geplaatst.

15 In de Janskerk wordt een tentoonstelling over de activiteiten van het Utrechts Monumentenfonds dat veertig jaar bestaat, geopend.

20 Te Utrecht overlijdt de vioolbouwer Otto Stam (69 jaar).

21 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *U.M.S.-Pastoe* ge-

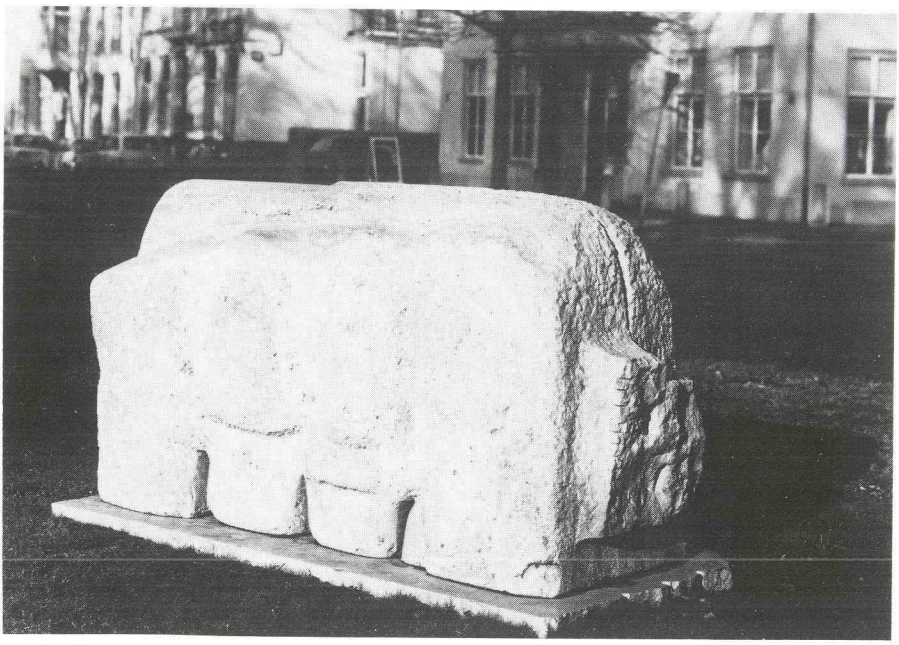

13 oktober. *Foto: Gem. Fotodienst C 23.242*

opend, die een overzicht geeft van de geschiedenis van de Utrechtsche Maschinale Stoel- en Meubelfabriek, later Pastoe, van 1913 tot 1978.

26 De burgemeester van Utrecht doopt de locomotief nr 1652 van de N.V. Nederlandse Spoorwegen met de naam *Utrecht* en verleent daarmee medewerking aan het herleven van de tot 1889 bestaande traditie om aan locomotieven niet alleen nummers maar ook namen te geven.

31 Het eerste deel van het nieuwe Utrechtse hoofdbureau van politie wordt door de minister van binnenlandse zaken geopend.

november

3 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst wordt de tentoonstelling *Utrecht ommuurd* geopend.

3 Nadat vanaf 18 oktober reeds stiptheidsacties door groepen ambtenaren zijn gevoerd, in welk kader op 2 november in de stad Utrecht de straatverlichting gedoofd bleef, vangen nu stakingsacties van ambtenaren, waaronder die van de Utrechtse Gemeentereiniging en enkele groepen van de P.T.T., aan tegen het salarisbeleid van de regering, die - met onderbrekingen - voortduren tot 5 december.

4 In het gemeentehuis van Houten overhandigt mr P. van Dijke, voorzitter van de Stichting Stichtse Historische Reeks, aan L. M. J. de Keijzer, voorzitter van de Historische Vereniging Tussen Rijn en Lek, het eerste exemplaar van *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* geschreven door prof. dr C. Dekker (deel IX in de Stichtse Historische Reeks).

9 Het K.N.M.I. te De Bilt registreert een aardschok met een kracht van 2 tot 2,5 op de Schaal van Richter met het epicentrum in de driehoek Odijk, Soesterberg, De Bilt; schade blijkt niet te zijn ontstaan.

9 De Christelijke Gemengde Zangvereniging De Lofstem geeft ter gelegenheid van het vijfenzeventig-jarig bestaan een jubileumconcert in de Janskerk te Utrecht.

11 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt de tentoonstelling *Luther in de lage landen, de geschiedenis van de Lutheranen in Nederland* geopend.

13 In de Utrechtse Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat vindt de muzikale afsluiting plaats van de herdenking van Catharina van Rennès.

15 Nadat het dak reeds grotendeels is verwijderd wordt aangevangen met de algehele sloop van de Julianakerk aan de Rijnlaan te Utrecht.

15 In De Zonnehof te Amersfoort wordt de Emil Nolde-tentoonstelling geopend.

16 Het lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht, M. de Bruijne - die Commissaris der Koningin in de provincie Gelderland werd - wordt in het college van Gedeputeerde Staten opgevolgd door C. G. J. van den Oosten.

17 Te Utrecht overlijdt W. A. H. W. M. Janssen (82 jaar), oud-directeur van de Bouw- en Woningdienst te Utrecht.

18 In de bedrijfsgebouwen van de Demka b.v. aan de Havenweg te Utrecht worden de laatste knuppels (zes meter lange en acht centimeter dikke staven staal) tot staaldraad getrokken waarna het aanvankelijk 260 werknemers tellende bedrijf wordt gesloten.

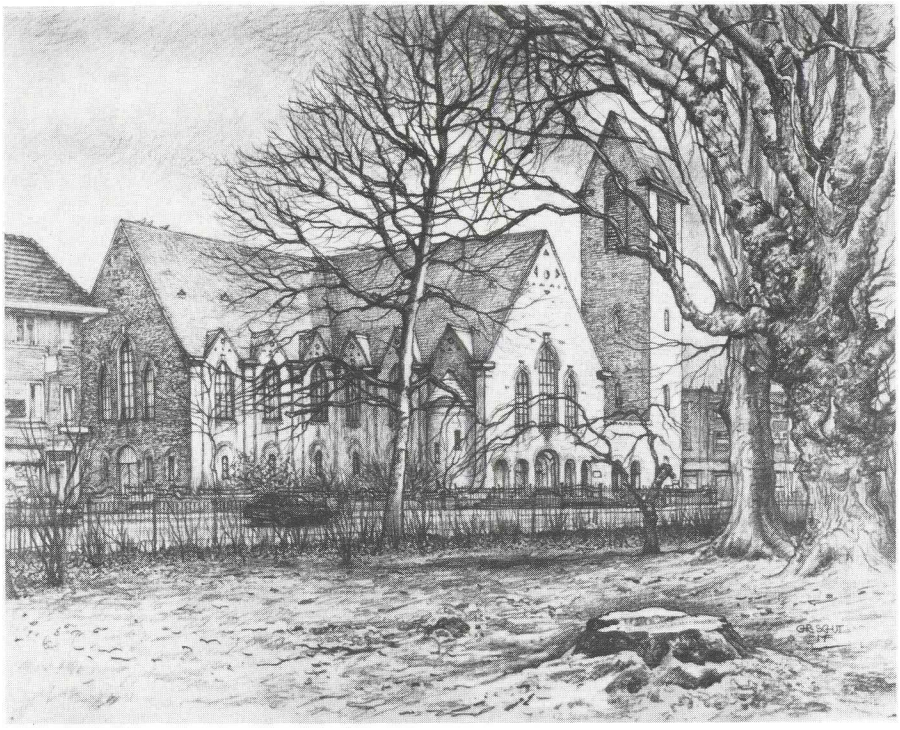

21 november. *Oranjekerk, gezien vanuit het Julianapark.*
Foto van tekening van. C. Schut; Gem. Archiefdienst, Top. Atlas C 21.055

18 Aan het derde perron van het Nederlands Spoorwegmuseum wordt het gerestaureerde tramrijtuig A 37, *De Tempelier,* geplaatst, dat in 1899 door de Koninklijke Fabriek van Rijtuigen en Spoorwagens J. J. Beijnes te Haarlem werd gebouwd in opdracht van de Eerste Nederlandsche Electrische Tram-Maatschappij en dat onder meer tot 1932 dienst deed op de lijn van Bloemendaal naar de Tempelierstraat in Haarlem.

21 De Oranjekerk aan de Amsterdamsestraatweg te Utrecht wordt gesloopt. De toren die bij deze kerk behoort zal behouden blijven.

23 De burgemeester van Utrecht reikt de zilveren stadsmedaille uit aan ir A. D. Eeckhout, de (per 30 november) scheidende directeur van de Dienst Openbare Werken.

24 Ter herdenking van het op 6 november 1858 op initiatief van prof. dr F. C. Donders geopende Nederlands Gasthuis voor Behoeftige en Minvermogende Ooglijders, sedert 1894 kortweg Ooglijdersgasthuis, wordt aan de Commissaris der Koningin het eerste exemplaar van het gedenkboek *Honderdvijfentwintig jaar Ooglijdersgasthuis* aangeboden.

24 Een in de parkeergarage aan het Paardenveld ingerichte concertzaal, voornamelijk bestemd voor popmuziek, wordt in gebruik genomen.

25 Het boek *Amelisweerd en Rhijnauwen* van Lucia Albers en Hans Pemmelaar (deel 2 in de Historische Reeks van de Stichting Matrijs) wordt te Utrecht gepresenteerd.

25 Te Utrecht overlijdt Jules J. A. Jongenelen (81 jaar), een der oprichters van het Nationaal Museum Van Speeldoos tot Pierement en mede-initia-

tiefnemer van de jaarlijkse kunstmarkten op het Janskerkhof te Utrecht.

26 De sedert 1958 één maal in de vijf jaren toegekende prof. dr H. Snellenpenning wordt te Utrecht uitgereikt aan drs J. W. Delleman uit Halfweg en aan dr J. G. F. Worst uit Haren.

28 Bij het Verpleeghuis Rosendael aan de Indusdreef te Utrecht wordt het door Theo W. Mackaay vervaardigde bronzen beeld *Eternal* onthuld.

28 Te Leersum wordt door de voorzitter van het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland het *Proefproject Leersum* in bedrijf gesteld. Deze drie jaar durende proef beoogt een verhoging van de winbare hoeveelheid drinkwater door infiltratie op circa 600 m afstand van het pompstation Leersum van gezuiverd oevergrondwater, dat in de uiterwaard van de Rijn wordt gewonnen.

29 De minister van verkeer en waterstaat stelt de brug in Rijksweg 27 voor het verkeer open, waarmee vanuit Utrecht een snelle verbinding met Flevoland wordt verkregen.

december

1 In het Midlandcomplex aan het Herculesplein te Utrecht worden door mr G. Ph. Brokx, Staatssecretaris voor Volkshuisvestiging, nieuwe kantoren in gebruik genomen voor het Kadaster en de Openbare Registers in de Provincie Utrecht, de Rijksdienst voor het Wegverkeer, het Opleidingscentrum van de Belastingdienst en het Arrondissementsparket.

1 Mevrouw W. Hol treedt in functie als directrice van de Gemeentelijke Utrechtse Openbare Bibliotheek. Zij is opvolgster van A. J. Bruggeman, aan wie op diens verzoek vorig jaar december ontslag werd verleend.

2 De Rabo Bank begint met de verhuizing van haar kantoren aan de St. Jacobsstraat en in Hoog Catharijne naar het nieuwe 'glazen' pand aan de Croeselaan te Utrecht.

8 In de Kathedrale kerk te Utrecht wordt monseigneur dr A. Simonis gewijd tot aartsbisschop en geïnstalleerd tot opvolger van Johannes kardinaal Willebrands.

9 Langs de Maliebaan wordt het beelhouwwerk *De Strijkplank,* vervaardigd door Jorien de Kruyff, geplaatst.

9 De burgemeester van Utrecht opent het Recreatie- en Sportcentrum De Vechtse Banen.

11 Te Groenekan, gemeente Maartensdijk, overlijdt M. C. W. Diemel (80 jaar), stichter en eerste directeur van de Kunstacademie Artibus te Utrecht.

12 In het Archeologisch Instituut, Trans 14 te Utrecht, wordt een tentoonstelling van *Romeinse ringstenen* geopend.

12 In het provincialaathuis der Augustijnen te Utrecht worden aan pater A. K. de Meijer O.S.A. de versierselen, behorende bij het eredoctoraat in de letteren van de Villanova University (U.S.A.), uitgereikt.

13 Het lid van Gedeputeerde Staten, drs A. G. W. Schapenk, onthult een door Eugène Terwindt ontworpen kunstwerk, dat geplaatst is bij de nieuwe bebouwing op het zogenaamde Melba-terrein, gelegen tussen de Kromme Rijn en de Gansstraat te Utrecht. Het kunstwerk krijgt van het publiek de schertsnamen *De Stormbaan* en *De Vliegende Vleugel.*

15 De Ruilverkaveling Baambrugge-Oostzijds in de gemeente Abcoude wordt aangenomen met 34 stemmen, die 347 ha vertegenwoordigen. Tegen worden 20 stemmen uitgebracht, die 180 ha vertegenwoordigen. Bij de uitvoering van deze ruilverkaveling zullen onder meer ruim 20 onbewaakte agrarische spoorwegovergangen overbodig worden en gaan vervallen.

16 Mr A. J. Bransen wordt geïnstalleerd tot burgemeester van de gemeente Houten.

17 Door de minister van verkeer en waterstaat wordt de sneltram van Utrecht naar Nieuwegein in bedrijf gesteld.

30 Doordat het Centraal Museum van 13 tot 28 december gesloten was als gevolg van een actie door kunstenaars, leden van de BKR, tegen aangekondigde bezuinigingen wordt de tentoonstelling van werken van *Harrie Kuijten (1883-1952)* twee weken na de beoogde datum (17 december) geopend.

31 In de provincie Utrecht bedraagt het aantal werkloze mannen en vrouwen samen 47.796 (zonder seizoencorrectie), dit is 15,5% van de beroepsbevolking. Bij de aanvang van het nu verstreken jaar was dit aantal nog 36.640, of 12,1% van de beroepsbevolking.

Rectificatie

In het vorige Jaarboek is in de 'Kroniek over het jaar 1982', op blz 174, ten onrechte het initiatief voor het tot stand komen van de uitbreiding van het Dom-gelui geheel toegeschreven aan de Utrechtse Klokkenspelvereniging. Het initiatief hiertoe werd echter genomen door het Utrechts Klokkenluiders Gilde, dat dit in nauwe samenwerking met de Utrechtse Klokkenspelvereniging en met steun van vele anderen realiseerde.

Jaarverslag 1983

C. H. Staal

Centraal in 1983 stond de viering van het 60-jarig bestaan van de vereniging. Op meer dan één wijze heeft Oud-Utrecht dit feest gevierd. Allereerst vond op 11 maart, de vooravond van de eigenlijke stichtingsdatum, in het Centraal Museum een buitengewone ledenvergadering plaats, gevolgd door een Soirée Musicale. In de korte en door de voorzitter krachtig geleide vergadering, waarbij ook de burgemeester van Utrecht, mevouw drs M. W. M. Vos-van Gortel, en wethouder W. P. C. van Willigenburg aanwezig waren, benoemde de vergadering tot leden van verdienste vijf leden die vijftig jaar of meer onafgebroken lid van Oud-Utrecht waren: mevrouw J. H. Anten-Nieuwland, mevrouw dr J. G. van Cittert-Eymers, mevrouw E. P. Duvekot-de Lint, mevrouw S. H. B. Modderman-van de Kamp en mevrouw drs E. N. Schouten. Zij die acte de présence konden geven, mochten een oorkonde van benoeming in ontvangst nemen. Met deze benoemingen is het aantal leden van verdienste op zes gebracht. Daarbij moet worden opgemerkt dat het erelid mr J. W. C. van Campen eigenlijk dezelfde eer te beurt had moeten vallen. Doch het bestuur heeft er de voorkeur aan gegeven aan het hoogste eerbewijs van de vereniging niets toe te voegen.

Na de vergadering in de kapel vulden zich de zalen en stijlkamers van het museum met een vrolijk feestend gezelschap dat telkens op andere plaatsen onder de feeërieke brandende kronen en lusters kon genieten van een van de instrumentale of vocale ensembles die dit jubileum luister kwamen bijzetten.

Als speciaal geschenk ontving de vereniging van Shell Nederland BV een bedrag van *f* 600,–, voor ieder jaar *f* 10,–, te besteden aan een concreet cadeau. Dankzij deze gewaardeerde gift kan Oud-Utrecht thans beschikken over een prima dia-projektor, een groot scherm en alle accessoires, een geheel dat tot dan bij lezingen altijd geleend moest worden.

Bij gelegenheid van het jubileum schreef de vereniging een fotowedstrijd uit, waarvan op 17 juni in het Centraal Museum de prijzen werden uitgereikt. Tevens werd daar een kleine expositie over 60 jaar Oud-Utrecht geopend, die later ook bij de Gemeentelijke Archiefdienst te bezichtigen is geweest. Voor de fotowedstrijd die in samenwerking met Groot Utrecht georganiseerd werd, stelde Kodak Nederland BV te Odijk de hoofdprijs ter beschikking.

Met het Boekverkoperscollegie 'De Eendragt', dat zijn 130-jarig bestaan vierde, werd de mogelijkheid geschapen *De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839,* geschreven door mevrouw dr M. Donkersloot-

de Vrij, uit te geven en deze publicatie voor de leden tegen een sterk gereduceerde prijs te koop aan te bieden.

Het ledental gaf in 1983 een lichte daling te zien. Op 31 december 1982 telde Oud-Utrecht 1777 leden; op 31 december 1983 waren dat er 1765. Een aanwas van 113 leden was niet voldoende om het ledental constant te houden of te laten groeien. Het bestuur heeft de hoop dat weldra betere tijden aanbreken.
Driemaal moest de vereniging het overlijden betreuren van een prominent lid. Geheel onverwacht overleed de 22ste februari op 61-jarige leeftijd de oud-penningmeester J. F. J. Hoeting, die van 1979 tot 1982 zijn functie met grote acribie en ijver vervulde. Op 22 juli overleed het erelid W. Stooker. Tot op de hoge leeftijd van 91 jaar is hij actief betrokken geweest bij het wel en wee van de stad Utrecht, de regio en de vereniging. Op 20 september overleed mevrouw J. H. Anten-Nieuwland, sinds de viering van het 60-jarig bestaan lid van verdienste.
Het bestuur vergaderde zeven maal.
De voorjaarsledenvergadering werd gehouden op 21 april. De statutair aftredende bestuursleden drs C. H. Staal en drs T. J. Hoekstra werden herkozen. Vanwege zijn benoeming tot directeur van het Frans Hals-museum te Haarlem wenste dr D. P. Snoep zijn bestuurslidmaatschap te beëindigen. Onder uitgebreide dankzegging voor het werk dat hij vanaf 1975 voor de vereniging verrichtte - tot 1981 als secretaris - werd van hem afscheid genomen, en werd hem het allerbeste toegewenst in de Spaarnestad. In zijn plaats benoemde de vergadering mevrouw drs C. von Ronnen, hoofd van de Topografische Atlas van het Rijksarchief Utrecht. In het bestuur zal zij de portefeuille Jaarboek, van welke redactie zij reeds deel uitmaakte, behartigen. Vervolgens benoemde de vergadering tot bestuurslid de heer F. A. M. Pietersen, conservator van het Centraal Museum. Met deze benoeming wil het bestuur de uitstekende band die met het museum gegroeid is, continueren. In de redactie van het Jaarboek werden benoemd mevrouw drs E. Jimkes-Verkade en de heer dr J. Aalbers. Na afloop van de voorjaarsledenvergadering sprak drs H. J. von Santen, wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht, over *Utrecht en zijn geschiedenis in de politiek van het midden van de 19de eeuw.*
De najaarsledenvergadering werd gehouden op 24 november. Alle leden van de verschillende verenigingscommissies werden herbenoemd. Na afloop van de vergadering werden twee films over het vooroorlogse Utrecht vertoond. De niet eerder in het openbaar vertoonde particuliere film van de heer A. P. van Kuyk, die naast prachtige familietafereeltjes ook heel interessante beelden van de stad en het stadsleven liet zien, is aanleiding geworden voor de vereniging deze visuele archiefbronnen eens in het vizier te nemen. Er moet nog veel meer filmmateriaal bestaan waarvan de makers (hoog)bejaard maar nog in leven zijn.
De financiën van de vereniging baarden in zoverre zorgen dat de vergadering besloot de contributie voor alle categorieën met *f* 2,– te verhogen. Aldus kon de penningmeester een sluitende begroting voor 1984 presenteren. Veel dank is de vereniging ook dit jaar weer verschuldigd aan de schenker van *f* 10.000,– die onbekend wenst te blijven. Vervolgens ontving de vereniging een gift van *f* 1.000,– van een particulier uit Zeist. Het bestuur benoemde de 89-jarige da-

me in zijn vergadering van 25 augustus *in pectore* tot begunstiger van de vereniging.
Het Jaarboek verscheen in december en telde 198 pagina's. Vijf auteurs leverden historische bijdragen waarvan het accent dit maal meer op de provincie dan op de stad lag. Daarnaast werden de gebruikelijke rubrieken opgenomen.
Het Maandblad verscheen met 248 pagina's. De hoogte van dit aantal komt geheel voor rekening van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1982. Deze telde 122 bladzijden, rijk van tekeningen en foto's voorzien. In eenzelfde letter gezet als het Jaarboek zou dit maartnummer een tweede jaarboek geweest zijn. De vereniging prijst zich gelukkig dat dit uitstekende werk in de kolommen van het Maandblad kan verschijnen. Voor de gemeente en de vereniging is deze Kroniek immer een prima visitekaartje. De omslag van het Maandblad werd gesierd met een afdruk van een ets van Willem van Leusden, uit ca. 1910. In samenwerking met Galerie Jas werd het ontwerp gemaakt.
De excursiecommissie organiseerde negen excursies en lezingen. Op 19 januari werd een bezoek gebracht aan de expositie *Handschriften en vroege drukken* in het Catharijneconvent o.l.v. mevrouw drs M. Caron. Het heropende Universiteitsmuseum werd op 26 februari bezocht. De directeur, de heer P. Verbiest, en de architect Sj. Wouda leidden de vereniging op 5 maart door de Schouwburg op het Lucas Bolwerk. Op 7 april sprak de heer drs H. Ganzeboom over zijn rapport *Beleving van monumenten*. De heer J. Hagen hield op 3 mei een voordracht over zonnewijzers, speciaal die in stad en provincie Utrecht. De onlangs plotseling overleden heer J. R. van der Sandt leidde Oud-Utrecht op 13 augustus door Kasteel de Haar.
Pastoor T. Horstman toonde de vereniging de Oud-Katholieke Gertrudiskathedraal, de Maria Minor en de ondertussen deerniswekkend vervallen schuilkerk van St. Gertrudis in de Mariahoek. Het oud-bestuurslid mevrouw drs L. C. van der Vlerk leidde de leden over de door haar samengestelde tentoonstelling *Utrecht ommuurd* in het Gemeente Archief op 10 november. Als voorbereiding op een mogelijke buitenlandse excursie in 1984 sprak op 17 november prof. dr ir C. L. Temminck Groll over *Norwich, een stad van dertig middeleeuwse kerken.*
Naast de al eerder genoemde activiteiten van de propagandacommissie die een nauwe relatie hadden met het 60-jarig jubileum, moeten op deze plek nog gememoreerd worden de deelname aan de Vrijmarkt op 30 april en de vier zaterdagen dat er een verenigingskraam op de stadhuisbrug heeft gestaan. Beide activiteiten leverden nieuwe leden op en extra inkomsten door de verkoop van publicaties van de vereniging. Deze activiteiten zullen in 1984 dan ook worden voortgezet.
Bijzondere betrekkingen knoopte de vereniging aan met de Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Nederland, in welke stichting ons bestuurslid mevrouw M. Dolfin een bestuurszetel ging bezetten. Ruilabonnementen werden gerealiseerd met de Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens, met de vereniging 'Tussen Rijn en Lek' en met de Historische Kring Maarssen.

Aan het slot van dit jaarverslag passen enkele afsluitende woorden. Met de ter beschikking staande middelen wordt het onderste uit de kan gehaald. Het

ledenaantal loopt wat terug; toch is er sprake van een constant en soms van een groeiend aanbod van activiteiten, dat aan de leden van de vereniging gedaan wordt. Het zijn de leden die enthousiast voor Oud-Utrecht zijn, die in de eerste plaats deze teruggang moeten stuiten met hun mondelinge reclame voor de vereniging. Dan kan het ruime pakket activiteiten dat de bestuurs- en commissieleden samenstellen, voor een nog grotere groep zijn nut hebben.

Vereniging Oud-Utrecht

Ere-voorzitter	mr P. van Dijke, Commissaris van de Koningin in Utrecht
Ere-leden	mr J. W. C. van Campen mw J. C. Jongbloed-Gerritsen
Leden van verdienste	W. L. Nieuwenhuijsen mw dr J. G. van Cittert-Eymers mw E. P. Duvekot-de Lint mw S. H. B. Modderman-van de Kamp mw drs E. N. Schouten
Voorzitter	drs U. F. Hylkema, Maliebaan 58, 3581 CT Utrecht, tel. 030-32 88 66
Secretaris	drs C. H. Staal, Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht, tel. 030-93 46 57
Penningmeester	H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht, tel. 030-51 00 27 (postgirorekening 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Tweede secretaris	J. A. C. Mathijssen, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-71 18 14
Overige bestuursleden	mw M. Dolfin, Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht drs T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicopseweg 57, 4126 RE Hei- en Boeicop mw drs C. J. von Ronnen, Burg. Gülcherlaan 37, 1217 NZ Hilversum
Ledenadministratie	mw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
Contributie-administratie	H. van Zuylen, Robijnlaan 22, 3523 BX Utrecht (postgirorekening 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Redactie Maandblad	ir E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht G. J. Röhner, Obbinklaan 18, 3571 NH Utrecht dr A. H. M. van Schaik, E. Meijsterlaan 87, 3533 CL Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht
Redactie Jaarboek	dr J. Aalbers, Barchman Wuytierslaan 60, 3818 LJ Amersfoort mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht drs A. D. A. Monna, Zeemanlaan 3, 3572 ZC Utrecht mw drs C. J. von Ronnen, p/a Rijksarchief, Alex. Numankade 201, 3572 KW Utrecht W. Uittenbogaard, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
Propagandacommissie	mw M. Braams, Maliesingel 33, 3581 BJ Utrecht J. A. C. Mathijssen, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-71 18 14
Excursiecommissie	mw M. Dolfin, Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21,

Leden

dr J. Aalbers, Amersfoort
M. Aalbers, Utrecht
P. Aantjes, Utrecht
J. A. P. Aarts, Utrecht
L. L. Aartsen, Driebergen
L. J. Abelman, Goes
mw A. M. Abelmann, Utrecht
mw J. Aberson, Utrecht
Accountantskantoor mr P. J. Schadé, Utrecht
P. M. Achterberg, Rotterdam
mr C. Adelaar, Utrecht
P. J. A. Adriaanse, Utrecht
J. Agterberg, Maarssen
E. L. Ahlrichs, Utrecht
mw C. van den Akker-de Grijs, Oisterwijk
mw H. J. Alberts-Oets, Utrecht
mw M. F. Alders-van der Meyden, Santpoort
mw A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
mgr dr B. J. Alfrink, Huis ter Heide
mw C. van Alkemade-van den IJssel, Driebergen
G. P. J. Alsbach, Utrecht
J. van Amersfoort, De Bilt
J. van Andel, Nieuwegein
Andrée en De Laat, Utrecht
mr J. T. Anema, Utrecht
C. Anraad, Utrecht
Antiquariaat Forum, Utrecht
ir R. Apell, Utrecht
P. P. A. Appel, Woudenberg
W. Appel, Utrecht
mw mr M. B. Appelman, Utrecht
Archeologisch Instituut
der Gemeente Universiteit, Amsterdam
Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
Archief, Gemeente-, Amersfoort
Archief, Gemeente-, Amsterdam
Archief, Gemeente-, Rotterdam
Archief, Gemeente-, Utrecht
Archief, Rijks-, Arnhem
Archief, Rijks-, Utrecht
mw J. van Arkel, Nieuwegein
mr J. M. Arps, Maastricht
ir J. B. baron van Asbeck, Driebergen
jhr mr L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren
mw M. A. Asselberghs, Utrecht
mw W. Assink, Utrecht
J. H. Atema, Utrecht
mr A. J. H. Athmer, De Bilt
H. Atteveld, Utrecht
mw M. Augustinus, Utrecht

mw M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
L. A. J. A. van Baalen, Bilthoven
A. A. de Baar, Utrecht
F. C. J. van Baaren, Vleuten
G. van Baaren, Utrecht
H. D. Baars, Velp
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
H. P. Bakker, Utrecht
J. de Bakker, Zeist
H. H. de Balbiaan, De Bilt
mw A. Balfoort, Utrecht
Th. Baljet, Bunnik
W. Balk, Breukelen
mr E. A. Bánki, Soest
mw F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
mw G. Barents-Vermeer, Utrecht
J. C. Barnard, Utrecht
A. F. Barnhoorn, Utrecht
D. A. N. Bartels, Utrecht
D. van Batenburg, Utrecht
mw A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
H. E. Becherer, Utrecht
mw M. B. Beckers, Delft
R. M. A. Bedaux, Utrecht
mw J. Th. van Beeck Calkoen-Leembruggen, Bilthoven
mw J. H. A. Beeke, Veenendaal
W. Beekhuis, Bunschoten
J. Been, Leeuwarden
H. Beenen, Utrecht
G. H. Bekkering, Enschede
mw B. Bekkering-Hoekstra, Enschede
P. C. M. Bel, Zeist
D. A. Belderbos, Utrecht
mr dr J. Belonje, Alkmaar
mr P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, De Meern
H. G. van de Ben, Bilthoven
mw E. M. Benjaminse-Reith, Bunnik
mr H. C. A. van Benthem, Utrecht
mr S. P. baron Bentinck, Soest
mw J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Wesepe
dr D. A. Berents, Bunnik
mw G. J. M. van de Berg, Utrecht
mw drs H. M. van den Berg, Utrecht
J. van den Berg, Utrecht
mw dr H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
L. M. van den Berg, Utrecht
C. J. A. M. Bergé, Utrecht
dr L. Berk, Bilthoven
A. A. van Berkel, Utrecht
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
mw mr M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
mw A. P. Best, Utrecht
F. van Besouw, Utrecht
J. W. in de Betouw, Nieuwegein
J. Bettman, Hilversum
H. Beugels, Houten
A. A. Beukema, Zoetermeer
H. P. D. Beulens, Zijpe
dr H. M. Beumer, Utrecht
mw E. Beumers, Utrecht
ir H. Beunderman, Bilthoven
H. J. E. van Beuningen, Langbroek
P. C. Beunker, Bodegraven
B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
W. van Beusekom, Utrecht
M. van Beusekom, Utrecht
dr F. H. L. Beijaert, Utrecht
mw L. Beijaert, Utrecht
mw L. Beijers, Utrecht
Biblioteca Instituto Olandese, Rome (It.)
Bibliotheek Centrale Rabobank, Utrecht
Bibliotheek, Gelderse-, Arnhem
Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam
Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
Bibliotheek Maatschappij
der Nederlandse Letterkunde, Leiden
Bibliotheek, Openbare-, Amersfoort
Bibliotheek, Openbare-, De Bilt
Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
Bibliotheek, Openbare-, De Meern
Bibliotheek, Openbare Atheneum-, Deventer
Bibliotheek, Openbare-, Driebergen
Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
Bibliotheek, Openbare-, Hilversum
Bibliotheek, Openbare-, Leersum
Bibliotheek, Openbare-, Maarn
Bibliotheek, Openbare-, Maarssen

Bibliotheek, Openbare-, Maarssenbroek
Bibliotheek, Openbare-, Maastricht
Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein
Bibliotheek, Openbare-, Utrecht en filialen:
Bernadottelaan
Boerhaveplein
't Goylaan
Ingenhouszstraat
Kanaalstraat
Park Oog in Al
Smaragdplein
Vader Rijndreef
Zwanenvechtlaan
Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
Bibliotheek, Openbare Gemeenschappelijke-, Vianen
Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
Bibliotheek, Openbare-, Zeist
Bibliotheek ROVU, Utrecht
Bibliotheek, Universitäts-, Münster (BRD)
Bibliotheek, Universiteits- (G.U.), Amsterdam
Bibliotheek, Universiteits- (V.U.), Amsterdam
Bibliotheek, Universiteits-, Utrecht
Th. de Bie, Utrecht
C. L. Bilars, Utrecht
mr J. van Binsbergen, Bilthoven
J. R. Blaauw, Bilthoven
H. Blaauwendraad, De Meern
mw drs B. E. P. Bleeker-Eeuwens, Bilthoven
ir W. P. van den Blink, Utrecht
H. Bloebaum, Utrecht
drs A. Bloed, Maartensdijk
mr E. Bloembergen, Bilthoven
mr P. A. Blok, Nieuwegein
D. Blom, Utrecht
E. G. Blom, Utrecht
mw M. Blom, Cothen
D. J. Bobroske, Nieuwegein
ir R. J. Boddé, Velp
W. Bodde, Utrecht
drs A. baron van Boecop, Utrecht
ir H. A. M. Boekwijt, De Meern
mr B. A. Boelema, Zoetermeer
drs P. Boender, Zeist
D. J. de Boer, Utrecht
De Boer-Cuperus NV, Drukkerij en Uitgeverij-, Utrecht
drs P. den Boer, Utrecht
dr W. den Boer, Leersum
E. Boerhout, Utrecht
J. Boerman, Nieuwegein
F. Boersma, Utrecht
dr M. Boersma, Zeist
mw J. C. barones van Boetzelaer, De Bilt
C. J. Bogaard, Vianen
P. Bogaard, Naarden
H. P. Bogaard, IJsselstein
P. H. Bogaard, Bilthoven
L. D. Bogerd, Houten
F. Bogers, Utrecht
M. J. Bok, Utrecht
mw C. G. Bokkers, Maarssen
mr J. P. Bol, Naarden
J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
J. H. Bomer, Utrecht
mw J. M. van Bommel-Kremers, Bilthoven
mw F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
mw G. de Bont-de Vries, Driebergen
A. C. Boogaard, Utrecht
J. B. van den Boogaard, Utrecht
Boogaerdt Apotheek, Utrecht
mw H. Boogman-Wesselo, Doetinchem
ir H. J. Boon, Bilthoven
J. G. M. Boon, Lopik
dr W. J. de Boone, Garderen
mw dr E. P. de Booy, Bilthoven
drs J. G. Borchert, Tull en 't Waal
H. D. Borgers, Oostburg
C. J. Borleffs, Utrecht
P. H. Borra, Utrecht
mw V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
mw G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
C. A. Bos, Utrecht
Chr. Bos, Utrecht
F. J. Bos, Utrecht
mr W. S. Bos, Driebergen
mr J. F. H. Bosch, Bilthoven
mw E. Bosch-van de Kolk, Amersfoort
mw drs F. H. M. Bosch-Kruimel, Heerde
mr L. H. N. F. M. Bosch ridder van Rosenthal, Rhenen
J. H. van den Bosch, Amerongen
mw J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
mw L. W. Bosman, IJsselstein
mw G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
D. D. Bosscher, De Bilt
P. C. Bosselaar sr, Utrecht
P. C. Bosselaar jr, Utrecht
mw P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
H. N. Boukema, Utrecht
mw E. M. de Bouter, Bilthoven
dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
Ph. W. A. Bouwer, Nieuwegein
R. Bouwmeester, Bilthoven
ir C. O. Bouwstra, Nieuwegein
A. J. Braak, De Bilt
A. J. Braak, Driebergen
mw drs J. Braam, Ommen
M. Braam, Utrecht
mw M. Braams, Utrecht
prof. dr R. Braams, Utrecht
mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
F. S. L. Bracht, Utrecht
P. Brak, Zegveld
J. W. van Brakel, Utrecht
dr ir M. van den Brandhof, De Bilt
mw dr J. Brandt-van der Veen, Utrecht
J. D. Branger, Bilthoven
mr A. J. Bransen, Houten
prof. dr A. H. Bredero, Dongen
H. R. Bredero, Utrecht
mr J. J. Bredius, Aerdenhout
drs P. den Breejen, Utrecht
mw. A. van Breugel, Maarssen
drs W. G. J. van Breukelen, Apeldoorn
J. P. Briedé, Maarn
A. van den Brink, Bilthoven
British Library, Londen (Eng.)
mw A. B. van de Broek-Ho, Utrecht
mw E. van de Broek, Utrecht
G. J. ten Broek, Zeist
B. van den Broek, Utrecht
P. Broekema, Utrecht
H. J. Broekman, Utrecht
A. P. Broeren, Baarn
Broese-Kemink, Utrecht
mw H. Brom-Fischer, Utrecht
H. Bronsema, Annen
M. G. Brouwer, Utrecht
T. Brouwer, Utrecht
mw H. W. Brouwer-Nijhoff, Utrecht
A. J. de Bruin, Utrecht
C. J. M. de Bruin, Nieuwegein
H. G. de Bruin, Hoofddorp
mr M. G. de Bruin, Zeist
drs R. E. de Bruin, Utrecht
A. P. de Bruine, Nieuwegein

G. J. R. Bruinsma, Utrecht
J. Bruinsvels, Bilthoven
prof. dr V. Brümmer, Bilthoven
G. Bruning, Utrecht
C. C. J. Bruring, Zeist
M. W. J. de Bruijn, Utrecht
mw W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
drs A. L. P. Buitelaar, Oudkarspel
J. Buitenweg, Vianen
ir A. M. Bunjes, Bunnik
P. Th. Bunjes, Langbroek
C. B. van der Burch, Amsterdam
C. van Buren, Utrecht
dr A. P. J. van der Burg, Rijswijk
J. H. van der Burg jr., Utrecht
mr A. R. Burger, Utrecht
mw E. Burgman-Laufer, Driebergen
C. A. van Burik, Utrecht
mw drs B. Buys-de Geus, Doorn
dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
mw dr E. A. C. Buyze, Utrecht
dr M. van der Bijl, Alkmaar
T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
H. Bijlsma, Utrecht

mr J. W. C. van Campen, Utrecht
T. W. Camu, Utrecht
B. van Capelle, Utrecht
mw H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
mw W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
mr J. Caro, Bilthoven
ir E. D. Cartier van Dissel, Laren
C. J. Casteleijn, Utrecht
drs A. J. ten Cate, Bilthoven
mw drs R. M. ten Cate-d'Hont, Utrecht
Centraal Bureau voor genealogie, 's-Gravenhage
Centraal Museum, Utrecht
mr F. F. X. Cerutti, 's-Gravenhage
J. F. Chouffoer, Alphen aan den Rijn
S. Chu, Nieuwegein
mw dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
W. C. F. Claerhout, Utrecht
A. Claessens, Utrecht
J. Clay, Culemborg
J. G. van Cleef, Utrecht
S. W. G. de Clercq, Maarssen
St. de Cock, Mechelen (B.)
mw J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
G. J. Colenbrander, Utrecht
mr C. C. M. Collard, Baarn
P. J. M. Collard, Utrecht
H. J. A. Collette, Utrecht
J. Combrink, Rhenen
mr G. A. A. Conyn, Utrecht
D. J. de Coole van Stroe, Zeist
mw A. C. Coolsma, Utrecht
mw H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
C. J. Cornet, Utrecht
mw F. Cossee-de Wijs, Rotterdam
W. F. Cramer, Utrecht
mr P. Cras, Bilthoven
Crediet- en Effectenbank nv, Utrecht
O. J. Crommelin, Utrecht
A. B. R. du Croo de Vries, Utrecht
drs H. A. Crouwel, Utrecht
mw E. F. M. Crijns, Groningen

P. van Daal, Tilburg
J. A. den Daas, Utrecht
ir H. Dam, Utrecht
dr G. J. W. van Dam, Zeist
H. van Dam, Ede
mw W. M. Th. van Dam-Brouwer, Utrecht
mw C. J. Dambrink, Utrecht
mr P. H. Damsté, Utrecht
H. A. Dankhof, Utrecht
J. Das, Bilthoven
F. D. S. Deana, Utrecht
M. Deenstra, Utrecht
drs H. L. M. Defoer, Utrecht
A. Dekker, Utrecht
A. M. M. Dekker, Utrecht
prof. dr C. Dekker, Odijk
drs D. Dekker, Maarssen
drs W. H. J. Dekker, Utrecht
H. M. J. Dekkers, Utrecht
G. Th. Delemarre, Bunnik
J. H. M. Denters, Utrecht
mr W. H. J. Derks, Bosch en Duin
mw H. W. H. Derksema, 's-Gravenhage
A. D. D. Derksen, Groenekan
J. J. V. M. Derksen, Vianen
Detam, Utrecht
R. Dettingmeijer, Utrecht
Chr. A. van Deventer, Utrecht
dr H. P. Deys, Rhenen
H. J. Diepenbrock, Utrecht
mw C. van Dieren-Karsbergen, Utrecht
H. W. van Diest, Utrecht
drs H. J. D. Dieters, Utrecht
P. Dik, Laren
P. P. W. M. Dirkse, Utrecht
L. Dirkse van den Heuvel, Dieren
G. van Dockum, Utrecht
J. L. Docter, Bilthoven
J. J. Doeland, Utrecht
mw D. Doeleman-van der Meer, Utrecht
G. C. van Doesburg, Groenekan
mr K. A. van Doesburg, Utrecht
A. A. ten Doesschate, Zeist
mw J. J. ten Doesschate, Utrecht
H. van Dokkum, Utrecht
mw M. Dolfin, Utrecht
mw J. J. Dolfin-Ruwers, Santpoort
E. G. Dollekamp, Bilthoven
mw C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
mw Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
C. H. van Donselaar, De Bilt
A. G. M. van Doorn, Utrecht
H. G. van Doorn, Nieuwegein
H. Th. M. van Doorn, Utrecht
mw J. K. van Doorn-de Wit, Utrecht
J. Th. van Doorn, Utrecht
G. C. van Dorp, Utrecht
D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
A. R. van Dort, Nieuwegein
M. M. van Dort, Utrecht
ir M. M. van Dort, Delft
J. A. Dortmond, Bilthoven
mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
mw A. A. Douglas-Stenfert, Almelo
Douwe Egberts, Utrecht
dr P. A. C. Douwes, Utrecht
mw M. Douze, Utrecht
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. G. Drewes, Utrecht
J. van Drie, Utrecht
mw W. A. M. Driehuis, Utrecht
F. L. Driessen, Utrecht
J. van der Drift, Utrecht
mw C. Drok, Utrecht
mw M. W. Dur-Lotter, Utrecht
zr E. M. F. van Duren, Utrecht
mw E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
C. J. van Dijk, Vleuten
D. F. van Dijk, 's-Hertogenbosch
dr H. van Dijk, Utrecht
mr J. W. van Dijk, Maarsbergen
Th. van Dijk, Utrecht

mw T. van Dijk-Doorenbal, De Meern
mr P. van Dijke, Zeist
mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
M. J. van Dijken, Utrecht
prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
P. Dijkman, Utrecht
S. Dijkstra, Utrecht

W. A. van Ede, Veenendaal
mw. U. van Ee-Verhoef, Utrecht
mw drs L. E. Eelkman Rooda-Hoogterp, Bilthoven
J. van Egdom, Nieuwegein
mw drs J. W. F. Eggink, Utrecht
mw G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
mw E. J. Elbers-van Bueren, Bilthoven
dr P. F. Elbers, Tuil
mw A. Elderson, Utrecht
mw C. Elink Sterk, Utrecht
H. F. van Elk, Maarssen
Eloyen Gasthuis, Regenten Sint-, Utrecht
J. Elsenaar, Utrecht
J. D. A. van Embden, Utrecht
P. Emmelot, Doorwerth
G. H. van Empel, Utrecht
mw R. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
ds C. M. van Endt, Utrecht
prof. dr P. M. Endt, De Bilt
A. W. van den Engel, Maarssen
dr R. C. Engelberts, Utrecht
mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
L. B. Engelen, Utrecht
A. Enklaar, Amersfoort
mw A. Enklaar-Meijer, Utrecht
J. P. Epping, Laren
mw mr E. S. C. Erkelens-Buttinger, Utrecht
mw A. van Es, Utrecht
mw M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
mw H. van Essen, Maastricht
H. van Essen, Utrecht
H. E. J. van Essen, De Meern
P. H. M. Everaard, Utrecht
G. Evers, Utrecht
A. H. Evertse, Utrecht
M. A. F. Evertuin, Utrecht
J. W. Ewoldt, Utrecht
mr dr H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht

A. P. M. Festen, Utrecht
mw M. M. van Feije, Nieuwegein
P. J. Fierst van Wijnandsbergen, 's-Gravenhage
I. A. S. Fischer, Amerongen
ir J. L. Flipse, Bilthoven
mw N. Floor, Utrecht
R. Fokkenrood, Utrecht
A. A. Fortgens, Utrecht
mr A. P. J. Fortuin, Utrecht
drs F. P. M. Francissen, Maarn
mw J. Th. H. Fransen-van Galen, Utrecht
N. Franssens, Utrecht
G. H. Frederik, Utrecht
Th. H. Fresen, Moordrecht
prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
G. F. Frijlink, Utrecht
mw W. M. de Froe-van Roo, Utrecht
E. M. Froon, Utrecht
J. Froon, Utrecht
R. A. Frowijn, Culemborg
mw J. Fukkink, Utrecht

mw S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
IJ. Galama, Bunnik
mw E. van Galen, Utrecht
mr J. van Galen Last, Doorn
drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
Van Galie, Boekhandel-, Utrecht
H. Ganzeboom, Utrecht
J. A. van Garderen, Utrecht
dr G. C. de Gast, Utrecht
V. J. S. de Gast, Utrecht
jhr mr L. E. de Geer van Oudegein, Nieuwegein
J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen
drs H. van Gelderen, Wachtberg-Liessen (BRD)
Gemeente De Bilt, Bilthoven
Gemeente Kockengen, Kockengen
Gemeente Mijdrecht, Mijdrecht
Gemeente Utrecht, Utrecht
Gemeente Vinkeveen en Waverveen, Vinkeveen
Gemeente Wijk bij Duurstede,
Wijk bij Duurstede
Gemeentelijk Energiebedrijf, Utrecht
Gemeente Politie, Utrecht
J. J. M. van Gemert, Utrecht
Genealogical Society, Salt Lake City (U.S.A.)
A. van Gent, Barneveld
F. Th. J. P. Geraerts, Utrecht
H. Geraerts, Utrecht
E. M. G. Gerards, Doorn
mw mr J. Gerritsen, Utrecht
J. Gerritsen, Utrecht
mw W. Gerritsen-Biel, Voorthuizen
S. van Geuns, Nieuwegein
mw A. de Geus-Schuurman, Utrecht
mw mr M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. J. Geuze, Utrecht
W. Th. Geveke, De Bilt
P. G. J. van Gils, Utrecht
G. J. van Gisbergen, Utrecht
dr F. Gmelig, Utrecht
F. Godschalk, Utrecht
J. Godschalk, Klaaswaal
S. A. Goedegebuure, Utrecht
dr A. W. Goedhart, Lunteren
mw D. S. Goedkoop-Roessingh van Iterson, Zeist
mr J. C. B. Goemans, Zeist
mw W. Gommers, Amersfoort
J. D. van Gool, Utrecht
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafhuis, Utrecht
mw E. Graafstal-Paasche, Vleuten
W. M. van Grafhorst, Utrecht
Grafisch Atelier Utrecht, Utrecht
C. Grasmayer, Utrecht
Ph. J. Greep bv, Schildersbedrijf-, Utrecht
Sint Gregoriushuis, Utrecht
mw H. C. Gremmée, Utrecht
H. W. Gresnigt, Utrecht
mr J. M. Gresnigt, Utrecht
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
A. Greve, Utrecht
jhr P. E. Greven, Utrecht
Jac. L. Griep, Utrecht
J. R. Griffioen, Amsterdam
mw C. van der Grind, Utrecht
H. A. van der Grind, Houten
Grit Brillen bv, Utrecht
F. A. Groen, Veenendaal
J. J. M. Groen, Utrecht
mr W. C. Groen, Utrecht
mw L. J. Groen-Asselbergs, Utrecht
J. H. Groenen, De Meern
G. Groeneveld, Houten
G. J. van Groningen, Utrecht
mw drs L. van Groningen, Utrecht
A. J. van Groos; Bilthoven
ir C. de Groot, Utrecht
drs G. F. M. de Groot, Maastricht
H. L. de Groot, Utrecht
mw P. de Groot, Utrecht

mw T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
mw M. de Groot-Sjenitzer, Utrecht
dr D. Grosheide, Utrecht
Th. Gruithuizen, Utrecht
Th. C. Gruter, Hollandsche Rading
C. P. Gülcher, Maartensdijk
H. L. Gumbert, Utrecht

P. C. A. ten Haaf, Bilthoven
Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
mr A. J. Haakman, Amsterdam
G. van de Haar, Bilthoven
mw J. C. van de Haar-Smilda, Loosdrecht
A. G. M. Haas, Utrecht
mw drs M. E. de Haas, Utrecht
mw A. A. M. Haazevoet, Utrecht
mw M. Hageman, Utrecht
A. J. Halleneek, Driebergen
mw C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
D. Hamer, Utrecht
mw A. M. Hana, Zeist
mw M. Hardebol, Bilthoven
J. C. Hardeman, De Bilt
drs J. Harms, Maartensdijk
B. van Harn, Utrecht
K. L. M. Harsveld, Utrecht
H. van 't Hart, Utrecht
dr P. D. 't Hart, Utrecht
T. Harteveld, Utrecht
mr R. J. den Hartog, Utrecht
mr W. H. B. den Hartog Jager, Utrecht
Harvard College Library, Cambridge (U.S.A.)
mw J. H. Haverkorn van Rijswijk-Wackie Eysten, Utrecht
A. H. F. Hazemeijer, Bunnik
mw W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
J. L. Heeg, Utrecht
Heemkunde Stichting Amerongen, Amerongen
Heemschut, Bond-, Amsterdam
G. de Heer, Utrecht
C. van Hees, Utrecht
drs P. van Hees, Utrecht
W. A. van Hees, Utrecht
mw mr J. Hefting, Utrecht
W. J. Hefting, Utrecht
C. Heil, Utrecht
Th. J. J. van de Heiligenberg, Utrecht
B. J. Hekket, Hengelo
G. A. P. van Helbergen, Driebergen
J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
mw. M. Helmer, Utrecht
mr G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, Maarsbergen
L. Hempelman, Utrecht
mw drs M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
A. P. J. Hendriks, Utrecht
J. F. Hendriks, Utrecht
G. Hengstman, Utrecht
mw L. Hengeveld, Abcoude
mw A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
H. G. Herni, Nunspeet
mr F. M. J. Hermans, Utrecht
Hermans Architectenbureau, Utrecht
J. J. van Herpen, Hilversum
prof. dr M. W. Heslinga, Bilthoven
W. Hessel, Utrecht
mr G. F. Th. Hesselink, Utrecht
S. S. Hesselink, 't Goy
J. G. van Hessen, De Bilt
ir J. T. A. van Heteren, Waalre
W. A. J. van Heteren, Doetinchem
mw W. S. T. Heupers-Nuy, Soest
G. van Heusden, Oud-Zuilen
H. van Heuven, Utrecht
R. Heij, Utrecht
mw M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
Th. F. den Heyer, Hilversum
W. Heijman, Renkum
Heijmerink's Bouwgroep, Utrecht
P. B. M. Heijmerink, Bunnik
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
mw C. Heijnen, Soest
P. C. M. van Heyningen, Utrecht
mw H. H. van Hilten, Utrecht
J. T. M. van Hintum, Zeist
Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
Historische Kring Maarssen, Maarssen
Historische Kring Tussen Rijn en Lek, Zeist
Historische Vereniging Oud-Renswoude, Renswoude
Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens, Vleuten
C. J. van de Hoek, Leersum
drs T. J. Hoekstra, Bennekom
mw G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen
mw E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
mw D. Hoeting-Wiegman, Bilthoven
mw drs M. B. van der Hoeven, Zeist
J. C. van Hoffen, Groenekan
F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
ds R. Hofman, De Bilt
mw S. Hofman-de Boer, Utrecht
P. G. M. Hofmans, Utrecht
H. Hofsté, Utrecht
drs C. J. Hogendijk, Vleuten
A. Hogeweg, Utrecht
J. G. Hol, Maarssen
mw M. J. Holleman-Koerten, Lelystad
mw mr A. S. Holleman-Stratman, Soest
mr H. Hollestelle, Utrecht
dr A. H. Holtz, De Bilt
A. J. M. Hooft, Utrecht
jhr mr F. F. Hooft Graafland, Bilthoven
mr Th. A. Hoog, Bilthoven
A. W. van de Hoogen, Doorn
C. Hoogendoorn, Utrecht
mw M. Hoogendoorn, Utrecht
J. Hoogenraad, Driebergen
ir G. W. van Hoogevest, Utrecht
ir T. van Hoogevest, Amersfoort
A. H. R. Hoogezand, Zundlauenen (Zwitserland)
J. R. Hoogezand bv., Utrecht
dr G. A. Hoogland, Mook
R. A. Hoogland, Utrecht
S. H. Hoogterp, 's-Gravenhage
W. J. van Hoorn, Amersfoort
G. J. Hooykaas, Bilthoven
mw L. A. M. A. Hopman-van Weelderen, Utrecht
mw dr ir M. G. ter Horst, Zeist
J. F. van der Horst, Vianen
drs K. van der Horst, Utrecht
Ad. Hosman, Utrecht
H. M. H. Hosman, Utrecht
Hotel des Pays Bas, Utrecht
J. Houtgast, Utrecht
A. N. Houtman, Utrecht
mw dr M. E. Houtzager, Utrecht
A. J. van der Hoven van Genderen, Utrecht
dr J. Hovy, Amersfoort
ir J. W. Hudig, Bilthoven
A. Huffels, Utrecht
prof. dr F. W. N. Hugenholtz, Bilthoven
C. J. Huging, Vlijmen
H. W. Huinck, Utrecht
W. F. J. H. Huinck, Maarn
J. Huisinga, Utrecht
mw M. Huizinga, Utrecht
D. van den Hul, 's-Gravenhage
mw J. M. van 't Hullenaar-de Vries, Utrecht

mw F. van der Hulst, Utrecht
G. van der Hulst, Utrecht
dr A. van Hulzen, Utrecht
E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
J. van de Hurk, Utrecht
J. L. F. van den Hurk, 's-Hertogenbosch
J. C. van den Hurk, Utrecht
M. W. van den Hurk, Utrecht
mw C. A. van den Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen
A. P. H. M. Hylkema, Utrecht
drs U. F. Hylkema, Utrecht
B. Hijman, Utrecht

ir J. F. Ilsen, Utrecht
mw G. Immink-Blikkendaal, Haren
J. van Impelen, Utrecht
ir A. M. van Ingen, Nieuwegein
C. J. van Ingen, Bunnik
C. M. van Ingen, Utrecht
A. H. Innikel, De Bilt
Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam
Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
International Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
mw Chr. d'Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
mw M. van Iterson-van Soeren, Zeist
mr D. H. C. Ittmann, Utrecht

E. Jacobs, Utrecht
prof. mr E. H. s'Jacob, Haren
mr J. A. Jager, Utrecht
J. Jalvingh, Utrecht
J. A. Janmaat, Utrecht
mw A. M. Jansen-Straatman, Bilthoven
ing D. Jansen, Utrecht
F. H. C. Jansen, Zeist
G. H. Jansen, Utrecht
dr Jac. Jansen jr, Utrecht
J. B. L. Jansen, Utrecht
H. L. Janssen, Utrecht
J. C. Janssen, Utrecht
drs J. W. Janssen, Bilthoven
P. J. M. Janssen, Utrecht
W. P. Janssen, Utrecht
hr en mw Janssen-Kettlitz, Bilthoven
mw drs A. M. H. Janssens, Driebergen
A. H. Jas, Utrecht
J. Jetten, Utrecht
mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Utrecht
mw W. Jobse, Utrecht
J. B. Jonasse, Eefde
mw J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
J. M. de Jong, Utrecht
dr H. M. de Jong, De Bilt
H. de Jong, Vianen
mw M. G. de Jong, Gouda
P. de Jong, Utrecht
mw J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
J. Jongenelen, Utrecht
W. Jongerius, Utrecht
prof. E. de Jongh, Utrecht
mr H. A. de Jongh, Utrecht
dr J. Jongh, Maarn
prof. dr A. G. Jonkees, Annen
mw dr M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
mw A. M. Jongsma, Utrecht
ir G. J. Jonker, Utrecht
mw drs J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
ir H. G. Joosten, Leersum
mw A. C. Jordan-Breukink, Zeist
mw drs A. L. Jordens, Utrecht
J. Th. R. Jorna, Zeist
ir J. P. Josephus Jitta, Hoogeveen
J. C. M. Juffermans, Utrecht
W. H. F. Jurgens, Doorn
H. J. Jurriëns, Utrecht
H. J. Jurriëns bv., Utrecht
M. J. S. Jurriëns, Amsterdam

mr J. Ph. G. Kaajan, Utrecht
mw A. Kaiser-Wols, Utrecht
L. Kalden, Groenekan
W. F. Kaldenberg, Amersfoort
J. Kalf, Utrecht
mw T. W. van de Kamp-Lulofs, Utrecht
J. B. Kan, Utrecht
mw M. Kant, Woudrichem
mw C. H. W. M. Kanij-Camu, Utrecht
A. Kaptein, Utrecht
C. van Kasteel, Leiden
W. Kastelein, Polsbroek
mw E. M. F. ten Kate-Zandijk, De Bilt
A. J. Keizer, 't Harde
Th. Kelder, Utrecht
A. P. F. M. Kemme, Schinnen
M. S. F. Kemp, Groningen
A. J. van Kempen, Bunnik
H. F. Kemper, Utrecht
R. M. Kemperink, Ugchelen
prof dr G. J. M. van de Kerk, Utrecht
A. M. Kerkhof, Utrecht
mw E. J. Kerkhoven-van Schaik, Utrecht
Kersbergen Installatie Technieken bv, Utrecht
J. Kervezee, Utrecht
M. Keszelaer, 's-Gravenhage
dr F. Ketner, Utrecht
Kettlitz & Deenik anno 1892 bv, Nieuwegein
J. E. E. Keunen, Utrecht
D. Keuning, Noordwijk
J. I. Keur, Utrecht
mw J. J. Keyser-Lap, Bilthoven
mw mr D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
E. A. Kievid, Utrecht
drs C. J. Kievit, Poortugaal
P. J. Kikkert, Roosendaal
H. Kinkhorst, Utrecht
drs A. F. E. Kipp, Utrecht
mw H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
J. B. A. Kipp, Nigtevecht
P. J. Kipp, Utrecht
J. M. Klaarhamer, Ede
A. A. S. Klarenbeek, Woerden
J. N. van de Klashorst, Utrecht
P. J. van Kleinwee, Utrecht
H. G. de Klerk, Utrecht
mw J. Kleyer-Don, Utrecht
F. H. J. M. Kloppenborg, Asperen
P. M. Kluin, Utrecht
ir P. Kluyver, St. Gallen (Zwit.)
F. Kneefel, Utrecht
mr W. J. C. Knopper, Zeist
A. Knijff, Utrecht
J. van der Knijff, Ermelo
J. W. Koch, Driebergen
P. F. C. Koch, Utrecht
drs Jos. Kocken O.S.B., Nijmegen
W. C. A. Kocken, Utrecht
E. Koenders, Utrecht
B. Koevoets, Utrecht
drs J. de Kogel, Leiderdorp
mw I. J. C. Kohlbrugge-Goedkoop, Zeist
A. G. C. Kok, Doorn
mw H. J. J. Kok, Utrecht
mgr dr J. A. de Kok, Utrecht
Th. C. L. Kok, Utrecht
W. F. S. Kolen, Utrecht
A. M. Koldewey, Utrecht
mw C. E. Kolff-Reijnvaan, Amerongen

C. J. Kolman, Houten
mw E. A. Komproe, Utrecht
mw C. J. A. Koning, Bilthoven
mr V. Koning, Utrecht
mw J. A. Koning-Sirag, Utrecht
mw M. de Koning-Kreugel, Eemdijk
A. Kool, Utrecht
R. L. Koolstra, Utrecht
R. O. Knoop, Linschoten
mr V. Koning, Utrecht
B. J. A. Koot, Utrecht
mw L. J. van Koot-van Deventer, Bunnik
H. van Kooten, Vleuten
A. M. van Kooten Niekerk, Zeist
A. H. Kooij, Hollandsche Rading
G. W. A. Kooijman, Utrecht
mw B. J. M. Koppelman-Geerars, Utrecht
ing. G. Koppert, Utrecht
F. G. Koren, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
mr J. Korf, Sintjohannesga
mw A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
A. de Korte, Utrecht
J. Th. de Korte jr, Houten
mw mr B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
M. C. Korteweg, Utrecht
W. H. J. Koster, Utrecht
G. J. Kottier, Westbroek
A. Kraan, Utrecht
L. Kraan, Utrecht
mw. P. Kraan-van Veenendaal, Bunnik
R. van der Kraats, Utrecht
mw A. van Kramen-Ruuls, Utrecht
drs D. P. M. Krins, Utrecht
A. A. M. Kristel, Utrecht
D. A. J. Kroes, Utrecht
mr A. J. Kronenberg, Naarden
mr A. J. Kronenberg, Utrecht
mw L. J. Kronenberg-Dutilh, Utrecht
H. G. Kroon, De Bilt
H. de Kruijff, Utrecht
J. H. Kruit, Bilthoven
mw J. M. Kruijt-Kramer, Utrecht
mw ir J. H. ter Kuile, Utrecht
G. van der Kuilen, Breukelen
mw J. W. van de Kuinder-Hamer, Veenendaal
A. W. Kuipers, Breukelen
J. Kuipers, Soest
H. M. Kunneman, Vinkeveen
G. S. A. Kuperus, Utrecht
M. A. H. B. Kurstjens, Utrecht
A. P. van Kuyk, Utrecht
I. C. van Kuyk, Utrecht
mw G. J. Kylstra-van der Eijk, Utrecht
E. M. Kylstra, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
drs P. van der Laan, Bilthoven
J. K. L. van Laar, Utrecht
J. Lahmeyer, Maartensdijk
J. van Lambalgen, Amersfoort
mr C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
mw C. Laméris, Hengelo
J. Laméris, Zeist
dr N. Lamme, Utrecht
J. Landré, Den Dolder
mw M. E. J. Langeler-Vis, Utrecht
J. Langeveld, Eemnes
T. Langeveld, De Bilt
H. P. Lansmerg, Bilthoven
J. Lanser, Driebergen
F. Lapoutre, Utrecht
M. Laudy jr, Utrecht
mw W. S. Laudy, Barneveld
R. Lebbink, Utrecht
Chr. Leeflang, Amersfoort
mw mr E. C. M. Leemans-Prins, Warmond
G. C. van Leersum, Utrecht
mw C. G. de Leeuw-Kohsiek, Maarssen
E. H. van Leeuwen, Utrecht
H. H. van Leeuwen, Utrecht
J. van Leeuwen, De Meern
M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
P. D. van Leeuwen, Utrecht
S. M. van Leeuwen, Utrecht
drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
drs H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
mr P. C. J. van der Lelie, Utrecht
J. W. Lemaier, Utrecht
mw L. Leppink-Oosterloo, Odijk
P. S. Lettinck, Zwolle
prof. dr C. van der Leun, Utrecht
B. A. van Leusden, Utrecht
Z. Leijen, Utrecht
drs J. H. Lichtenbelt, Utrecht
jhr drs J. van Lith de Jeude, Utrecht
mw L. J. E. van Lieshout, Utrecht
W. van Lieshout, Utrecht
mw I. H. Ligthart, Utrecht
prof. dr J. M. van der Linde, Zeist
prof. dr S. van der Linde, Utrecht
mw G. van der Linden, Utrecht
prof. dr H. van der Linden, Oegstgeest
mw M. J. van der Linden, De Bilt
J. J. Linnebank, De Meern
C. van Lint, Utrecht
Lisman Holding bv, Zeist
A. J. Lisman, Nyon (Zwit.)
A. J. A. M. Lisman, Nieuwersluis
ir A. J. M. Lisman, Zeist
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
E. Loggen, Utrecht
mw W. Lokhorst, De Bilt
G. P. van Londen, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
mr A. Looten, Utrecht
mw M. B. W. Loudon-van Asch van Wijck, Hilversum
P. A. Lourens, Utrecht
P. J. E. Luykx, Utrecht
H. C. van Luyn, Utrecht
mr O. van Luyn, Utrecht
drs P. B. N. van Luyn, Limbricht
mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek

D. van Maanen, Veenendaal
R. C. J. van Maanen, Oegstgeest
prof. dr W. van Maanen, Utrecht
drs P. C. B. Maarschalkerweerd, Helmond
mw E. L. M. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
mw G. van Maarseveen, Utrecht
mw H. C. M. van Maarsseveen, Utrecht
G. H. Massen jr, Oosterbeek
dr C. E. M. de Maat, De Bilt
Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, Gent (B.)
A. A. Mabelis, Amerongen
C. A. van der Made, Bilthoven
B. Maes, Utrecht
J. C. de Man, Utrecht
mw S. Manolopoulos, Utrecht
dr A. A. Manten, Breukelen
A. H. Manten, Utrecht
ir F. C. Marckmann, Utrecht
mw dr A. J. Maris, Arnhem
mw J. A. Markus, Alkmaar
J. T. A. Mars, Utrecht
jhr P. H. A. Martini Buys, Brugge (B.)

P. A. J. Marijne, Utrecht
mw M. J. Maters-Ponten, Zeist
drs A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
J. A. C. Mathijssen, Nieuwegein
A. van Maurik, Utrecht
mr A. M. van Maurik, Utrecht
N. T. W. van Maurik, Maartensdijk
J. Th. H. Meekers, Utrecht
J. van der Meer, Huizen
mw J. van der Meer-Hendriks, Steenderen
J. F. M. van der Meer, Utrecht
J. van Meerten, Utrecht
P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
ir G. L. Meesters, Utrecht
mw J. M. M. van der Mei-Zilvertant, De Meern
L. J. Meiresonne, Utrecht
A. J. J. Mekking, Utrecht
A. W. Mellema, Rotterdam
mw H. C. N. Mengelberg, Utrecht
C. Mens, Utrecht
A. C. van der Mersch, Baarn
ir H. F. Mertens, Breukelen
J. Methorst, Utrecht
drs ir K. Metz, Utrecht
mw J. N. van der Meulen, De Bilt
F. Meulenbelt, Santpoort
J. C. Meulenbelt, Utrecht
G. J. Meurs, Utrecht
R. van Meurs, Muiden
G. M. J. de Meij, Utrecht
W. Meijbaum, Utrecht
ing. W. Meijen, Utrecht
mr F. H. von Meijenfeldt, Baarn
A. K. de Meijer O.S.A., Utrecht
J. W. H. Meyer, Sappemeer
drs J. A. L. de Meijere, Vianen
J. D. Meyers, Utrecht
J. H. Meijman, Utrecht
B. J. M. Michel, Utrecht
E. G. Middag, Hilversum
mw H. van Midde-Witlox, Maarn
prof. dr H. T. J. Miedema, De Bilt
H. J. M. A. Mieras, Utrecht
G. Mik, Utrecht
B. F. A. Mikx, Utrecht
drs A. P. J. Miltenburg, Utrecht
drs J. T. Minderaa, Amsterdam
Minderbroeders Utrecht, Utrecht
mw M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
D. J. van Minnen, Utrecht
mw S. H. B. Modderman-van de Kamp, Renkum
D. Moesbergen, Utrecht
M. J. A. Mol, Utrecht
mw A. M. van der Molen-Rutgers van Rosenburg, Zeist
H. Moll, Doorn
mw C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
A. D. A. Monna, Utrecht
mr G. F. Monnereau, Houten
A. L. Montauban, De Rijp
L. Montulet, Utrecht
mr D. Mooien, Zeist
mw I. P. Moojen-van Tongerloo,. Hollandsche Rading
mw C. E. Moorrees, Rhenen
mw J. G. Mooy, Utrecht
mw D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
mw J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
G. C. A. van Mourik, Vleuten
ir J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
mw B. Mulder, Houten
mw. H. Mulder-Guldemond, Utrecht
C. F. Mulder, De Bilt
K. A. Mulder, Utrecht
W. Mulders, Utrecht
J. M. Muller, Utrecht
mw A. C. Muller-van de Klift, Bunnik
A. van der Munt, Utrecht
mw C. M. H. Muijser, Utrecht
drs H. J. Mijjer, Groningen

mw A. G. H. Naeff-van der Meij, Doorn
E. J. Nagtegaal, Utrecht
I. Nagtegaal, 's-Gravenhage
L. W. Nagtegaal, Nieuwgein
drs Z. Narath, Bromma (Zweden)
G. M. E. Nauta, Utrecht
Nederlands Openlucht Museum, Arnhem
Nederlandse Bank, Utrecht
G. E. Nederhorst, Amsterdam
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
mw C. Nelissen, Utrecht
dr R. M. Nepveu, Naarden
B. J. Nichting, Utrecht
J. P. Nichting, Utrecht
A. Niekamp, Bunnik
ir J. C. M. van Niekerk, Alphen aan den Rijn
dr J. A. Niemeijer, Utrecht
mw W. J. Niermeyer-de Hoog, Utrecht
dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht
W. L. van Nieuwenhuijsen, Haaksbergen
mw J. L. M. Nieuwland, Utrecht
jkvr E. M. van Nispen, Utrecht
jhr ir J. E. M. van Nispen tot Pannerden, Bilthoven
jhr F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
mw C. Nobel-van Rossum, Giessenburg
mw G. Noordzij-van der Werk, Utrecht
dr J. de Nooy, Utrecht
P. Notermans, Utrecht
G. Nijhoff, Zeist
P. Nijhoff, Utrecht
C. H. Nijhuis, Utrecht
mw M. P. de Nijs-van der Meyden, Maurik

mw H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht
mw E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
J. A. van Olderen tot Heteren, Diemen
mr T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
G. W. Onderstal, Utrecht
A. van Oosten, Bilthoven
D. Th. J. C. Oosterman, Bilthoven
A. Oosting, Utrecht
W. G. van Oostveen, Rijswijk
mw J. C. M. Oostveen, Utrecht
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
H. K. H. Juliana L. E. M. W. prinses van Oranje-Nassau enz. enz., Baarn
drs J. M. S. Oremus, Sittard
dr H. J. Oskam, Bilthoven
J. van Osnabrugge, Utrecht
mw M. Ossewarde, Utrecht
mw A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen
ir H. Otto, Utrecht
Het Oude Ambacht/P. van Raayen, De Bilt
mw dr J. K. Oudendijk, Utrecht
Oudheidkamer Rhenen, Rhenen
Oudheidkundige Kring Die Goude, Gouda
Oudheidkundige Vereniging Flehite, Amersfoort
Oudheidkundig Genootschap, Koninklijk-, Amsterdam
Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, Breukelen
mw G. H. F. Oudkerk-van der Kroon, Barendrecht
Oud Woudenberg, Stichting-, Woudenberg

P. Oussoren, Utrecht
T. A. van Overbeek, Soest
W. H. Overbeek, Utrecht
mw J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
mw A. G. Overdiep-Dijkstra
H. G. Overgauw, Utrecht
A. van Overhagen, Naarden
mw B. Overkleeft, De Meern
mw W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen

J. Pama, Utrecht
A. Pastoors, Utrecht
mw J. Pater, Utrecht
M. Pater, Nunspeet
C. Pauli en B. van 't Hoenderdaal, Utrecht
W. Peddemors, Utrecht
C. J. van der Peet, Utrecht
mw drs H. M. A. Peeze, Utrecht
J. Penders, Utrecht
M. A. Perdon, Breukelen
ir G. D. Perk, Utrecht
W. A. G. Perks, De Bilt
mw mr E. Peterse-van Laarhoven, Utrecht
W. J. van Petersen, Groenekan
P. Philips, Utrecht
mw E. Pieper, Utrecht
F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
J. L. T. Pieters, 's-Gravenhage
G. N. van der Plaat, Zoetermeer
drs J. Plantinga, Utrecht
M. Ph. J. Plet, Amerongen
F. Ploeger, De Bilt
N. Plomp, Nieuwerbrug
R. Plomp, Oud-Zuilen
H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
jhr G. Ploos van Amstel, Middelburg
jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
prof. dr J. J. Poelhekke, Nijmegen
mw G. I. Poen, Utrecht
dr H. Poen, Bilthoven
Van de Poll Stichting, Zeist
R. J. Pollman O.F.M., Utrecht
ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
ir J. H. Pontier, Utrecht
dr C. Poort, De Bilt
mw. Wilh. Por, De Bilt
R. Pos, Maarssen
W. M. Pos, Utrecht
C. Pot, Utrecht
Tj. Pot, Utrecht
H. M. Pothuizen, Zoelen
K. Potjewijd, Utrecht
C. G. Pouw, Utrecht
mr G. A. Pouw, Utrecht
prof. mr W. F. Prins, Bilthoven
mw. drs M. A. Prins-Schimmel, Putten
dr F. J. A. Prop, Utrecht
Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
Provinciaal en Gemeentelijk Depot
Bodemvondsten, Utrecht
Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts
Stroomleveringsbedrijf Utrecht
Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten
en Wetenschappen, Utrecht
mw W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
D. Puit, Utrecht
mw N. Pulle-Starke, Utrecht
H. Pullens, Harmelen
J. H. M. Putman, Bussum
J. H. H. Puts, Utrecht
J. van Putten, Lopik
R. L. H. M. Pijls, Utrecht
A. Pijpker, Nieuwegein

J. E. Ragay, Utrecht
mr A. Ravelli, Bilthoven
mw R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
mw G. H. P. Ravestein, Utrecht
mr F. P. van Ravenswaay, Utrecht
J. C. R. van Reedt Dorland, Utrecht
prof. dr E. Reeser, Bilthoven
D. A. Regenboog, Bilthoven
mr A. D. van Regteren Altena, Bergen
M. W. C. Reichwein, Zeist
J. M. Reinboud, Hilversum
Reinders bv, Utrecht
H. Reinders, Utrecht
H. C. Reinders, Utrecht
prof. dr A. W. Reinink, Utrecht
C. J. Reitsma, Bosch en Duin
M. Remijnse, Tienhoven
mw E. Renaud-Plomp, Utrecht
J. Renema, Utrecht
A. A. C. Reniers, Utrecht
jhr mr M. N. Reuchlin, Naarden
M. A. F. Reuser, Groenlo
A. M. de Reuver, Utrecht
drs C. J. M. Reijers, Doorn
J. Reijers, Driebergen
Repertoire d'Art et d'Archeologie, Parijs (Fr.)
C. Reyngoud, Maartensdijk
prof. dr E. K. J. Reznicek, Bilthoven
L. van Rhenen, Nieuwegein
mw R. Richel, Utrecht
J. M. de Ridder, Wijk bij Duurstede
dr G. J. M. te Riele, Utrecht
H. Riemers, Utrecht
J. H. B. M. van Riet, Utrecht
W. F. van Riet, Utrecht
D. Th. Rietbergen, Utrecht
B. H. M. Rietmeijer, Driebergen
C. F. W. Rietveld, Harderwijk
mw H. M. Rinkel, Utrecht
mw J. G. Riphaagen, Utrecht
J. H. Ritmeester, Utrecht
G. J. Robbers, De Meern
P. R. Robbers, Bilthoven
mw drs J. G. Roding, Kopenhagen (Denem.)
mw G. J. W. Röhner-Schuurman, Utrecht
G. J. Röhner, Utrecht
R. L. Röhner, Maartensdijk
A. Roelofs, Utrecht
mw J. M. Roep, De Bilt
H. J. Rogier, Apeldoorn
mw G. J. de Roi, Maartensdijk
mr J. H. Rombach, Alkmaar
J. W. Rommerts, Zeist
mw drs C. J. von Ronnen, Hilversum
mw M. de Roo, Roermond
mw drs M. C. Roodenburg, Utrecht
J. Roodvoets, Utrecht
mr F. Roos, Bilthoven
dr J. C. Roos, Maarssen
mw J. C. de Roos-Roetman, Utrecht
C. Roosenboom, Utrecht
mw A. M. Roosenburg, Utrecht
mw M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
J. W. van Roosmalen, Utrecht
mw S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
dr H. van Rooyen, Amersfoort
D. A. Roozemond, Utrecht
J. M. Roozenboom, De Bilt
mw mr drs B. A. Ross, Zeist
mw A. M. Rosenbaum, Utrecht
A. van Rossum, Maarssen
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
M. F. M. van Rossum, Utrecht
W. J. C. van Rossum, De Bilt
Van Rossum Drukkerij, Utrecht

W. J. Royaards, Amersfoort
J. de Ru, Utrecht
mw drs G. M. W. Ruitenberg, Zeist
H. J. Ruiter, Odijk
mw F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
J. G. van Ruler, Bunnik
S. Russchen, Odijk
jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
mw H. C. Rutten, Leersum
A. W. G. M. Ruys, Nieuwegein
Th. G. P. M. Ruys, Zeist
B. M. van Rij, Utrecht
G. Rijbroek, Utrecht
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', Utrecht
Rijksuniversiteit, Utrecht
J. D. Rijnders, Utrecht
P. A. R. Rijnders, Utrecht
R. G. Rijneker, Woerden
A. van Rijswijk, Zeist
mr C. J. van Rijswijk, Utrecht
ir N. C. G. M. van de Rijt, Lienden

J. G. Sakkers, Maartensdijk
L. Samama & N. Kamerbeek, Utrecht
A. Sandberg, Zeist
H. J. L. van Sante, Utrecht
Sante en De Leur, Kapsalon Van-, Utrecht
J. van Santen, Amsterdam
P. A. A. van Santen, Utrecht
mw A. W. Sauer-ten Have, Zeist
M. K. F. Scager, Utrecht
C. G. Schaareman, Utrecht
W. J. M. Schaatsenberg, Houten
mr P. J. Schadé, Amsterdam
dr A. H. M. van Schaik, Utrecht
J. W. van Schaik, Utrecht
mr dr Th. E. E. van Schaik, Maarssen
W. van Schaik, Utrecht
drs H. J. van Schalkwijk, Huizen
J. Scheele, Utrecht
ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
J. A. Scheidemans, Utrecht
drs J. G. S. Schemmekes, Houten
A. M. J. Schenk, Utrecht
J. A. Schenkenveld, Utrecht
J. Scherjon, Utrecht
H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
C. A. Schilp, Utrecht
mw G. Schimmel, Utrecht
mr W. H. Schipper, Utrecht
H. M. Schippers, Utrecht
mw T. Schippers, Utrecht
mw O. R. Schalhausen, Vianen
A. F. Schmidt, Bunnik
W. G. Schnetkamp, Nieuwegein
H. Schoenmaker, Abcoude
mw J. Scholten-van Oosten, Utrecht
mw J. Scholtus, Utrecht
A. Schoonhoven, Utrecht
A. M. Schoonhoven, Maarn
J. Schoonhoven, Utrecht
mw H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
W. J. van Schoonhoven, Utrecht
mw. C. Schouten, Gouda
mw drs E. N. Schouten, Hengelo
J. M. Schouten, Achterveld
W. J. Schrader, Utrecht
J. B. Schreur, Abcoude
mw A. Schrikken-Hulshoff Pol, Utrecht
H. J. Schroten, Utrecht
J. M. Schrijver, Doorn
mw K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Chur (Zwitserland)
mw M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
J. Schut, Nieuwegein
J. Schut, Driebruggen
mw J. M. Schut, Utrecht
J. Schutte, De Meern
mw M. P. H. Schuttevaêr-Oudegeest, Utrecht
ir J. A. Schuur, Utrecht
H. R. Schwietert, Bilthoven
L. J. A. van Schijndel, Utrecht
prof. dr G. A. Sedee, Utrecht
L. A. G. van Selm, Bunnik
F. Senne, Utrecht
H. L. W. Serné, Hilversum
mw J. M. Serrée, Utrecht
mw P. A. Serton-Meyer, Utrecht
J. N. Servaas, Maarssen
A. D. Severijn, Utrecht
S. H. Severijn, Utrecht
F. C. A. Sidler, De Bilt
mw G. Simonis, Utrecht
H. J. Simonis, Utrecht
T. M. A. Simonis, Woerden
mw F. M. Simons, Utrecht
prof. dr P. Singelenberg, Utrecht
C. Singerling, Utrecht
mw J. J. Singor-van Dijk, Maarssen
mr C. van Slagmaat, Utrecht
mw A. H. A. Slangen-Zwanenburg, Bilthoven
M. Slingerland, Utrecht
F. J. Slooff, Utrecht
B. P. van Slooten, Asperen
mw drs H. van der Sluys, Bilthoven
mw G. C. van der Sluys, Utrecht
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
H. J. de Smedt, Utrecht
mw R. A. Smid, Utrecht
P. K. Smiessing, Utrecht
P. R. Smink, Hoogland
drs A. R. M. Smit, Nieuwegein
dr E. J. T. A. M. A. Smit, Utrecht
drs. F. Smit, IJmuiden
H. P. Smit, Rotterdam
Y. J. J. Smit, De Bilt
T. S. Smith, Utrecht
J. A. Smits, Utrecht
mw W. Smitshuysen, Utrecht
E. Smorenburg, Zandvoort
A. W. Snel, Utrecht
F. H. B. Snel, Utrecht
mw M. Th. Snel, Utrecht
prof. dr H. A. M. Snelders, Bilthoven
mw H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
dr D. P. Snoep, Haarlem
J. Snijders, Utrecht
F. de Soeten, Utrecht
G. H. de Soeten, Werkendam
prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
mw Van Spanje-van 't Hullenaar, Utrecht
mw A. P. H. M. Speet, Utrecht
J. H. Spelbos, Utrecht
mw. M. J. Spit-Damen, Utrecht
G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
M. van Splunder, Utrecht
J. Spoor, Utrecht
mw T. Springer-Stam, Zeist
A. J. Spijker, Utrecht
drs C. H. Staal, Utrecht
E. Staal, Odijk
F. O. Staal, Utrecht
J. L. M. Staal, Veenendaal
mr J. J. Stael, Utrecht
J. en G. Starink, Utrecht
J. van Staveren, Utrecht

W. van der Steeg, Utrecht
mw C. van der Steen, Utrecht
J. van der Steen, Utrecht
mr H. P. M. Steenberghe, Bilthoven
Steenkolenhandelsvereniging, Holding nv, Utrecht
M. van Steenwijk, Harderwijk
O. ter Stege, Vianen
mw G. J. aan de Stegge-Kerkhof, De Bilt
H. J. J. Steins, Utrecht
F. A. Stemvers, Utrecht
R. Stenvert, Utrecht
R. A. Sterk, Utrecht
F. J. van Sterkenburg, Utrecht
mw D. Steur, Utrecht
Stichts-Hollandse Historische Vereniging, Montfoort
Stichtse Culturele Raad, Utrecht
dr W. Stigter, Utrecht
F. J. Stinissen, Utrecht
Th W. Stockschen, Utrecht
I. L. van der Stoep, Hilversum
H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
W. P. G. Stokla, Maartensdijk
W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
Chr. Stooker, Zeist
W. Stooker, Utrecht
W. A. Stooker, Utrecht
dr J. A. Stoop, Utrecht
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
A. van Straten, Utrecht
mr J. D. M. van Straten, Utrecht
Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
Streekarchivaat Zuid West Utrecht, Benschop
Streekmuseum Rhenen, Rhenen
mr F. M. Strengers, Utrecht
H. J. Stringa, Utrecht
mw E. J. M. Ströbl-Swane, Utrecht
D. Strijker, Utrecht
dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
drs A. J. M. Sturkenboom, Driebergen
mw drs E. T. Suir, Utrecht
mr I. E. M. Sutorius, Breda
J. W. F. Swane, Utrecht
R. Swanenberg, Utrecht
W. C. J. Swanenburg, Utrecht
mr J. Swart, Rotterdam
mw M. C. de Swart, Zeist
mw M. Swertz-van Wychel, Utrecht
M. J. Sypkens Smit, Utrecht

J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
W. Takken, Leusden
F. G. Tap, Utrecht
R. Tap, De Bilt
W. A. Tap, Bilthoven
mw L. H. Tapperman, Utrecht
prof. dr ir C. L. Temminck Groll, Driebergen
drs W. J. van Tent, Hoevelaken
mw C. W. K. Terbruggen-Hugenholz, Utrecht
mw drs L. Terken, Vianen
J. J. Terpstra, Utrecht
mw N. Teune-van Es, Utrecht
J. Th. Teunis, Utrecht
mr H. A. Teijen, De Bilt
A. N. F. Thier, Utrecht
Thomas à Villanovaschool, Utrecht
H. W. Thomassen, Utrecht
W. Thoomes, Sintjohannesga
P. Thorn, Baarn
R. Thiëd, Utrecht
dr W. J. Thijssen, Utrecht
Tiel Utrecht Groep, Utrecht
W. Timmer, IJsselstein
mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam
P. F. Tjepkema, Utrecht
A. G. Toet, Utrecht
A. A. F. van den Tol, Utrecht
mr J. H. des Tombe, Utrecht
J. H. van Tongeren, Maarssen
C. B. van Tongerloo, Bilthoven
mw drs L. van Tongerloo, Zeist
mw W. van Tongerloo-Charls, Zeist
mw A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
mw A. H. Toonen, Utrecht
M. J. Top, Utrecht
R. J. Top, Utrecht
M. J. Top, Nunspeet
mr S. Torensma, Marum
mw drs J. E. Toussaint Raven, Odijk
H. G. J. baron van Tuyll van Serooskerken, Warmond
P. Tweehuysen, Hei- en Boeicop
jhr drs A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught

W. Uittenbogaard, Vleuten
mw A. H. Ulbrich, Bilthoven
dr P. Ullersma, Driebergen
mw M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
mw A. van Ulsen-Abcouwer, Oosterbeek
Universiteitsmuseum, Utrecht
UT-Delfia bv, Maarsen
Utrechts Monumenten Fonds, Utrecht
Utrechts Nieuwsblad, Houten
drs H. M. den Uyl, Gorinchem
H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
R. J. C. W. Uyterwaal, Utrecht

mw mr M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
D. Valentijn, Utrecht
H. O. W. van Valkenhoef, Barneveld
L. Valstar, Utrecht
Th. van de Vathorst, Utrecht
mw W. A. M. Vavra-van Greevenbroek, Nieuwegein
mr C. J. Veder, Leeuwarden
mw M. C. van Veen, Utrecht
dr T. van Veen, Utrecht
mw H. van Veenendaal, Utrecht
Veenmuseum Op Hoop van Zegen, Stichting-, Vinkeveen
dr J. A. G. van der Veer, Utrecht
Th. J. van der Veer, Utrecht
J. van der Vegt, Utrecht
mw M. van der Velde-Nebbeling, Nieuwegein
F. J. A. van der Velden, Utrecht
mw C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
H. J. Velo, Maartensdijk
S. Y. A. Vellenga, Utrecht
mw H. J. Venema-Braam, De Bilt
prof. dr M. A. Vente, Utrecht
P. Verbist, Utrecht
F. Verbrugge, Veenendaal
R. Verburg, Utrecht
mr P. J. Verdam, Bilthoven
prof. dr F. Verdoorn, Utrecht
dr J. A. Verduin, Maartensdijk
Verenigde Bedrijven Bredero n.v., Utrecht
Vereniging Oud-Leiden, Leiden
V.V.V., Utrecht
H. H. P. Vergouwen, Utrecht
mw M. Verhaar, Doorn
A. M. Verhey, Rotterdam
H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
J. Verhoef, Utrecht
dr J. G. Verhoeven, Utrecht
O. M. Verhorst, Herpt
A. C. Verkaik, Zeist
D. Verkerk, Utrecht
A. Verlaan, Vianen

mr H. W. Verloop, Zeist
mw J. A. Verloop-Hesta, Huis ter Heide
mw M. Vermaas, Utrecht
S. Vermeer, Arnhem
A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
J. Vermeulen, Utrecht
mr W. R. F. Vermeulen, Utrecht
mw D. Vermeulen-Ponten, Utrecht
M. Vermooten, Utrecht
J. Verschoor, Utrecht
G. Versloot, Bunnik
mw M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
Versteeg bv., Aannemersbedrijf-, Utrecht
mw E. F. Versteegh, Utrecht
mw T. Versteegh, Utrecht
O. M. D. F. Vervaart, Utrecht
Verwey bv, Elektrotechnisch Bureau-, Utrecht
C. Verwers, Utrecht
C. Th. Verwey, Waddinxveen
J. Verwey, Breukelen
E. F. Vink, Utrecht
mw mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
D. J. Vinkenborg, Yerseke
J. Vinkenborg, Utrecht
B. J. Visschedijk, Maarssen
dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
mw D. G. P. Visser, Utrecht
drs J. A. Visser, Utrecht
S. Visser, Utrecht
W. W. M. Visser, Loosdrecht
S. Vlak, Utrecht
mw drs L. C. van der Vlerk, Rotterdam
A. van Vliet, Zeist
H. van Vliet, Utrecht
P. D. van Vliet, Loosdrecht
mw J. H. Vlijm, Utrecht
C. Vocking, Utrecht
mw T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
mw M. E. M. Vogelaar-Bakker, Utrecht
mw A. A. Volkers-de Ruiter, Koudekerk a/d Rijn
H. W. J. Volmuller, Utrecht
mw W. G. Volten-Röhner, Utrecht
mw B. Vondeling, Utrecht
J. Vonk, Utrecht
F. C. van de Vooren, Utrecht
P. J. Voorips, Nieuwegein
H. van der Voorn, Utrecht
C. J. van Vorstenbosch, Utrecht
ir F. E. Vos, Bilthoven
mw R. Vos-Beijerman, Utrecht
mw drs M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
B. de Vos, Utrecht
B. L. Vos, Utrecht
H. J. J. van der Vossen, Bilthoven
mw L. A. Vredenbrigt, Utrecht
A. van Vredendaal, Hilversum
F. Vreeken, Bodegraven
C. M. Vreeswijk, Utrecht
mw H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
mw P. Vreugdenhil-Verhoeve, Utrecht
A. A. de Vries, Utrecht
D. J. de Vries, Utrecht
mw G. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Utrecht
M. H. de Vries, Nijkerk
W. L. de Vries, Doorn
mw mr W. S. de Vries, Utrecht
ing. R. Vriesendorp, De Meern
mw dr M. van de Vrugt, Bilthoven
mw dr Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
J. J. G. Vijverberg, Harmelen

Waalsteenfabrieken n.v., Maatschappij tot Exploitatie van-, Wijk bij Duurstede

J. van Waay, Maarssen
C. A. Wagenaar, Utrecht
dr S. S. Wagenaar, Utrecht
mw C. H. E. Wagenaar Hummelinck-Berkelbach
van den Sprenkel, Bilthoven
M. J. F. Wagenbuur, Utrecht
prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam
Van Wageningen & de Lange, Utrecht
A. J. O. van de Wal, Vinkeveen
A. H. van Walbeek, Utrecht
prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
P. Walma van der Molen, Velp
dr H. Wansink, Groenekan
mw J. C. Warnaar, Utrecht
P. van der Wart, Utrecht
M. van de Water, Utrecht
L. G. Waterman, Utrecht
drs G. M. van Waveren, Amerongen
J. E. Weenink, De Bilt
H. M. de Weerd, Hardenberg
mw J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
dr G. A. Wellen, Utrecht
R. van der Wens, Utrecht
mw M. L. A. van de Werf, Bilthoven
P. J. K. van Werkhooven, Hilversum
P. Wessels, Utrecht
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
W. F. Westerhout, Utrecht
mr F. A. C. Westermann, Maarn
mw G. A. Westermann-Meyer, Bilthoven
mw J. A. M. Westers, Utrecht
W. H. Westerval, Ochten
prof. dr V. Westhoff, Groesbeek
Westraven bv, Faience- en Tegelfabriek-, Utrecht
R. M. van Westrhenen, Bilthoven
mr J. M. Weststeyn, Gouda
mw J. W. Wetselaar-Hellwich, Utrecht
G. W. C. van Wezel, Utrecht
B. G. Wiegeraad, Maarssen
W. J. F. Wieman, Culemborg
P. Wienand, Delecke-Möhne (BRD)
J. H. Wieringa, Bunnik
mw M. Wiertsema-Schipper, Bilthoven
A. A. Wiesman, Groenekan
mw M. Wieteler-Heystee, Utrecht
G. A. Wildschut, Utrecht
mw P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
mw W. K. M. Wilke- van Riet, Oud-Zuilen
Johannes kardinaal Willebrands, Utrecht
Willemars bv, Utrecht
dr C. H. Willemse, Baarn
mr G. J. L. van Willigenburg, Oegstgeest
W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
mw M. J. H. Willinge, Utrecht
mw drs C. C. S. Wilmer, Utrecht
P. Wilmink, Leusden
J. J. H. A. Wilten, Leersum
E. Wiltink, Utrecht
mr G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
K. L. Winkler, Utrecht
jkvr prof. dr J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, De Bilt
drs H. Wissink, Oud-Zuilen
J. E. de Wit, Utrecht
J. H. de Wit, Utrecht
H. C. de Wit, De Bilt
P. S. A. de Wit, Odijk
mw W. J. H. M. de Wit, Amsterdam
mw J. M. Wittema-van Koten, Amsterdam
G. Witteveen, Doorn
mw A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
H. Th. G. Woertman, Maarssen
R. J. Wols, Etten-Leur
mw A. R. Wolters-de Jong, Utrecht

dr D. Wolvius, Utrecht
Woonbrink Architectuur, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
J. W. Worst, Woudenberg
G. J. Wouda, Nieuwegein
Sj. Wouda, Vianen
D. van Woudenberg, Utrecht
L. Wouters, Utrecht
dr O. J. Wouters, Utrecht
W. A. Wijburg, Utrecht
mw A. Wijers-Gies, De Meern
drs D. van Wijk, Twello
G. van Wijk, Bilthoven
H. J. van Wijk, Utrecht
mw J. A. E. van Wijk, Utrecht
mw G. L. van Wijk-de Ruiter, De Meern
mw J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
mw H. Wijnands, Maarssen
drs J. S. Wijne, Utrecht
mw H. A. M. Wijnne, Utrecht

mw M. Zandbergen, Utrecht
mw M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
mr P. van Zanten, Utrecht
J. P. de Zeeuw, Bussum
dr B. J. M. Zegers, Utrecht
C. J. van Zelm, Utrecht
E. M. van Zelm, Utrecht
H. L. van Zelm, De Bilt
drs W. L. L. van Zenderen, Utrecht
A. van der Zeijden, Utrecht
ir H. Zeydner, Baarn
W. J. M. van Zeijst, Groningen
dr S. B. J. Zilverberg, Amstelveen
mw. G. van Zoelen, Utrecht
R. Zoetbrood, Utrecht
C. L. Zuidervaart, Utrecht
T. H. van Zundert, Utrecht
F. van Zutphen, Nieuwegein
H. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
mw E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
W. Zwanikken, Utrecht
R. Zwart, Bunnik
F. A. Zwarts, Maartensdijk
H. W. Zweers, Teuge
K. Zweije, De Bilt
R. Zwolschen, Hei- en Boeicop
J. G. Zijffers, Veenendaal
J. J. M. van Zijl, Utrecht
mw M. van Zijl-Koppens, Utrecht
mw A. A. B. Zijlstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht
Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis van de geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

De contributie over het verenigingsjaar 1985 bedraagt *f* 39,50, te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CJP-houders en zij die 65 jaar of ouder zijn behoeven niet meer dan respectievelijk *f* 23,50 (CJP-houders) en *f* 34,- (65 +) te betalen.
De leden ontvangen de in de loop van hun lidmaatschapsjaar verschijnende Maandbladen, een Jaarboek en eventuele andere publicaties.
Inlichtingen: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon 030-71 18 14, alsmede bij mevrouw M. Uittenbogaard-van Terwisga (ledenadministratie), Antwoordnummer 966, 3440 ZA Vleuten, telefoon 03407-19 86.
Werft leden! Vraagt folders bij een van de hiervoorgenoemde adressen.

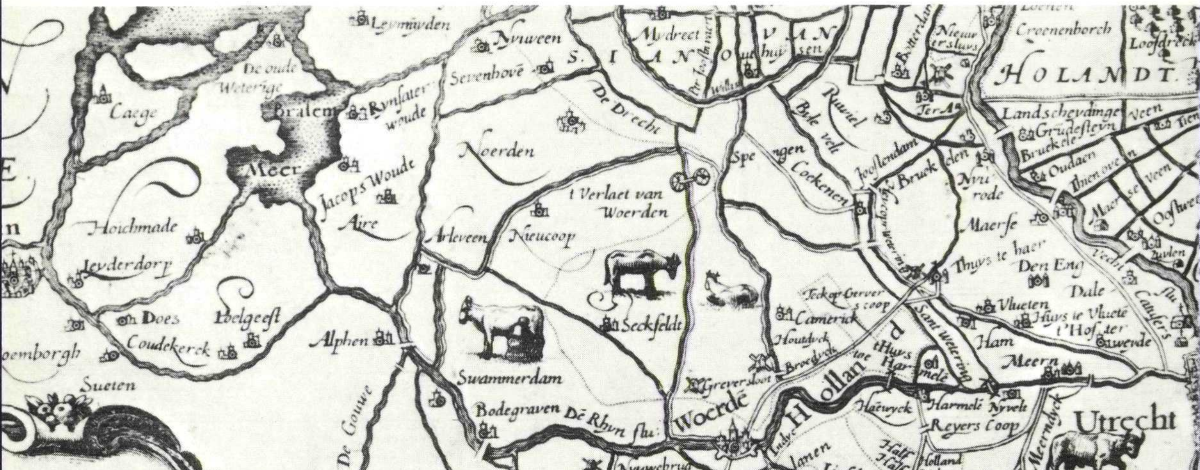

ISBN 90 71108 015